

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

В и п у с к 6 (9)

Київ 2002

УДК 32:159.9 (082)

ББК 88.5 я 43

Н12

Друкується за постановою Вченої ради Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Редакційна колегія:

С.Д.Максименко, дійсний член АПН України,

д-р психол. наук (гол. ред.);

М.М.Слюсаревський, член-кореспондент АПН України,

канд. психол. наук (заст. гол. ред.);

В.П.Казміренко, В.К.Калін, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко —

доктори психол. наук; *О.А.Донченко* — д-р соціол. наук;

В.О.Васютинський, П.Д.Фролов — кандидати психол. наук

Адреса Інституту: 04070, м. Київ-70, вул. Андріївська, 15

Цей випуск збірника підготовлено за результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології АПН України у 2001 році. Висвітлюються проблемні аспекти теорії та методології соціальної і політичної психології, пов'язані, зокрема, з типологізацією суспільств і з'ясуванням психологічної природи суспільного життя. Досліджуються соціально-психологічні механізми функціонування та розвитку особистості, надіндивідуальні психічні явища, етнічні процеси, феномени політичного лідерства та електоральної поведінки. Багато уваги приділено психологічним проблемам політичної освіти підростаючого покоління та впливу на нього соціально шкідливої інформації.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів і студентів.

ISBN 996-8063-50-4

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
АПН України, 2002

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

А.Д. Шоркин

МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО ТИПОЛОГИЗАЦИИ ОБЩЕСТВ

1. Проблема оптимальной модели социальности

Формы обустройства людьми собственной социальности многочисленны и разнообразны. Создаваемые издавна и до наших дней *модели социальности* призваны описать это наблюдаемое разнообразие и оптимизировать поиск путей к “лучшей”, “достойной” или “правильной” социальности. Однако всякий раз такие модели остаются лишь ситуативными и поверхностными. Некоторые из них восхищают пронизательностью и дают надежные ориентиры, но, увы, являются хронически несовершенными. Их практическое применение неоднократно приводило к социальным катастрофам как в прошлом, так и в наши дни. В новейшей истории не было, пожалуй, ни одного прецедента, когда по отношению к одному и тому же пространственно-временному культурному локусу не выстраивались бы множественные, в том числе и противоречащие одна другой, модели социальности. Что же касается результатов интегрального моделирования всего культурно-исторического разнообразия социальности, то они иногда настолько щедры и смелы в отдельности и в частности, насколько же скудны и более чем скромны в целом. Разве не является “социологическим скандалом” уже само отсутствие общепринятой классификации, какой-то рабочей типологии обществ или хотя бы надежных принципов ее построения?

Успехи социальных наук в сравнении с их культурным “сверстником” – естествознанием более скромны. И снисходительно-поясняющей ссылке на сложность предмета (по сути сомнительной и уж наверняка деструктивной) следует предпочесть довод о недостаточной проясненности *методологических средств*

построения моделей социальности. В итоге парадигмальной, сколь-нибудь общепринятой модели социальности сегодня не существует, а в русле постмодернистского дискурса вообще бессмысленна и сама постановка задачи ее поиска. Реально же конкурируют несколько концепций, в том или ином виде синтезирующие наследие Маркса и Парсонса, Дюркгейма и Вебера. Так, Ю.Хабермас считает компонентами социума “жизненный мир” и “систему”, а эпистемический опыт социетального субъекта – складывающимся из прагматического и символического коммуникативного действия. Н. Луман конституирует общество как “самореферентную систему”, а структуры социальных систем – как “структуры ожиданий”. П.Бурдьё полагает, что “социальное пространство”, его “поля” и “группы” конструируются “габитусом”, поведенческими привычками. Э.Гидденс же надеется получить структурные характеристики социальных систем как результат и средство разнообразных “социальных практик”.

Что же делать исследователю, изучающему конкретные общества, что измерять – габитусы, ожидания, специфику практик или особенности символов? И что в итоге удастся выяснить – конфигурацию социального поля, “аутопойезис” системы или ориентиры жизненного мира?

В культурной антропологии второй половины XX в. исследователи, располагающие богатейшим эмпирически-конкретным материалом, практически довольствуются беднейшими социальными схематиками еще середины XIX в. Лесли Уайт или Алфред Радклиф-Браун просто следуют Генри Мэйну и Льюису Моргану, находящих в истории только два типа обществ: примитивные *societas*, основанные на родственных узах, и современные *civitas*, которые зиждутся на территориальной организации [1]. Конечно, далее современные культурантропологи разветвляют эту исходную систематику, обнаруживая и изучая разные формы племенных консолидаций *societas*, а также политические формы современного гражданского общества *civitas*. Л.Уайт исследует, как кровнородственные группы становятся территориальными единицами политических систем (например, как в ходе эволюции политической организации Древнего Египта локализованные **кланы** трансформируются в **номы**), а в классовом гражданском обществе различает формы

монархии, феодализма и демократии. Джорж Мердок к 70-м годам XIX в. издает фундаментальный “Этнографический атлас”, в котором в виде *табулограмм* упорядочена обширная информация по более чем 600 культурам мира, причем основанием упорядочения социальных структур опять-таки являются системы родства (по *линиям* отцовской или материнской, двухлинейной или мужской).

Представители культурной антропологии, изучающие конкретные и разнообразные общества, обходятся такими скудными типологическими схематиками социальности вовсе не вопреки достижениям теоретической социологии. Ю. Хабермас, Н. Луман, Э. Гидденс или П. Бурдьё действительно открывают новые пространства социального теоретизирования в сравнении со структурализмом Т. Парсонса, идеальными типами М. Вебера или подходами К. Маркса и Э. Дюркгейма. Но ни “структуры ожиданий”, ни “социальные практики”, ни “коммуникативные действия”, или “габитусы”, пока не позволяют очертить номенклатуру социальных консолидаций, не дают критериев их надежной идентификации и почти никак не поясняют социальную динамику. Разве нынешнее, ставшее общим местом в текстах рубежа XXI в., различение индустриального, постиндустриального и доиндустриального обществ, как и привычная оппозиция открытых и закрытых обществ, позволяют нам конституировать какую-либо более богатую рабочую типологию социальности?

С позиций методолога очевидно, что первым и главным фактором многих из существующих концепций социальных идентификаций является просто-напросто бытие обществ во времени: были такие, которые существовали раньше, есть общества, которые существуют сейчас, и будут такие, в которые трансформируются нынешние общества. *Civitas* не случайно вот уже полтора столетия именуется “современными”, что (как и завораживающая многих приставка “пост”) прямо указывает на не слишком щедрую социологическую идею, что раньше общества были не такими, как сейчас, и в дальнейшем тоже изменятся. Кроме этой банальности, по интересующему нас вопросу социология, к счастью, дает также кое-что еще.

В качестве второго из факторов, позволяющих проводить социальную дистинкцию, издревле, от Платона, общепринято

наблюдение специфики потестарного механизма – того, как в разных социумах консолидируется и осуществляется власть.

Единодушно также третьим из факторов идентификации социальности признаются преобладающие в том или ином обществе занятия людей – земледелие, скотоводство, охота и собирательство, промышленное производство и т.д. В данном методологическом контексте несущественно, что для Шарля Монтескье прошлые общества были поглощены военным делом, тогда как современные ему – торговлей, или что Карл Маркс углубляет эту идею до концепции последовательности общественно-экономических формаций, которая, однако, существенно отличается от периодизации (Е.Масудой или Э.Тоффлером) цивилизационных волн, на наших глазах трансформирующих социальность экономики услуг в так называемое “информационное общество”. Важен сам методологический принцип деления временного континуума на отрезки, соответствующие господствующим производственным отношениям, особенностям занятости и экономики. В социологии время фактически измеряется отнюдь не минутами или веками, а уровнем развития производительных сил (Маркс), величиной потребления энергии на душу населения (Уайт) или номерами цивилизационных волн (Тоффлер).

Что ж, культурно-историческое время действительно отличается от астрономического. В сравнении с ним оно, как это отлично обосновали М.Элиаде и многие другие исследователи, характерно совсем иными параметрами, но не только параметрами измерения времени, а также всеми другими его метрическими и топологическими свойствами! Культурно-историческое время принципиально нелинейно, может иметь не одно, а несколько измерений, изменяющуюся кривизну и самую причудливую топологию (связность, ориентированность и т.д.). Между тем создается впечатление, что многим социологам об этом мало что известно, более того, они молчаливо подразумевают механически-евклидову линейность социологического времени, его однородность и изотропность.

Темпоральный и производственный факторы идентификации социальности, бесспорно, взаимосвязаны, и эта тонкая и глубокая взаимосвязь является перспективным предметом изучения. Но до сих пор их, похоже, лишь примитивно

механически отождествляли, накладывали друг на друга. Поэтому и реальное социологическое время, и типы социальности исчезли, подмененные фантомом форм социальной эволюции. Мы говорим “фантом” потому, что любая сколь-нибудь адекватная культурно-историческая панорама социальности принципиально не может быть развернута, как это зачастую молчаливо подразумевается в социологии, в убогом аскетизме механически-эвклидового времени.

Мало того, именно к этой изначально искаленной эволюционной линейной схеме почти все исследователи считают бесспорной и важной задачей привязать обнаруженные ими потестарные системы. Поступь времени, по замыслу, несет с собой экономический и общественный прогресс. Меняются и совершенствуются системы властных отношений, развивается экономика, растет благосостояние, а вместе с ними улучшаются нравы. Монтескье находит опорой неизбежно коррумпированного деспотизма примитивное чувство страха, опорой монархии – честь, тогда как природа и стабильность более совершенной формы правления – республики зиждутся уже на добродетели. Огюст Конт своим законом трех стадий только следует этой стойкой традиции линейно-временной развертки социальности. Так как подразумевается, что астрономическое время для всех одно, значит, по мнению Конта, общества обречены идти по одному и тому же пути. Одни опережают другие (“отстающие”), но человечество обречено следовать одним и тем же маршрутом и достигать одного и того же конечного пункта. Тип *теологического* и *военного* общества, по Конту, неизбежно уступает место современному – *научному* и *индустриальному*. У Тюрго и Кондорсе он нашел универсальный и обязательный линейный порядок следования фаз развития разума человека, и популярная тогда “историческая картина последовательного прогресса человеческого разума” оказывается для него в естественной и показательной корреляции с общественным прогрессом. Он не только вслед за своим патроном Клодом Анри де Сен-Симоном с энтузиазмом отстаивает формирующиеся преимущества индустриального общества, но и составляет “таблицу мозга”. Это ничуть не разбросанность исследователя, а составные части единого дела, главный методологический замысел которого состоит в том, чтобы насадить на единый

вертел, на универсальную временную ось мораль (разум), потестарность и экономику. Именно в этом ключе “Курс позитивной философии” и обосновывает новую тогда науку – социологию.

В противоположность Конту, Карл Маркс анализирует зарождающееся общество XIX в. как *капиталистическое*, а Алексис де Токвиль находит его главную особенность в *демократичности*. Видные социологи приводят веские доводы, то опровергающие восторженные контовские оценки индустриального общества, то, напротив, предельно возвышающие либерализм (в котором Конт ранее усматривал только патологию). Более того, Токвиль даже не считал социальное будущее человечества predetermined и пытался встроить в механику исторической необходимости свободный выбор людей. Но методологическая стратегия единого “вертела” последовательных состояний социальности осталась ничуть не поколебленной. Формационная концепция Маркса лишь укрепила ее авторитет, а Токвиль дополняет свой мягкий компаративистский анализ социальных вариаций, охотно повторяя и развивая “образцовые”, как он говорил, идеи Монтескье или контовские оценки обществ прошлого и настоящего. Методологический принцип оси времени, на которой нанизаны формы социальности, остается для него вне сомнений и критики.

Однако Токвилю, в отличие от Маркса, интересна не осевая последовательность социальных форм, а прежде всего вариативность любой из них. Условия воплощения равенства и свободы конкретны и разнообразны, поэтому и модифицируемые, казалось бы, на одной и той же основе общества, все же существенно отличны друг от друга. Токвиль не особенно всматривается в то, как набраны “чётки”, а стремится проникнуть в тайну целостности некоторых из “бусинок” и зачастую поглощен игрой их модификаций, богатством их мерцающих ареалов. Возможно, именно поэтому его вплоть до второй половины XX в. мало кто относил к мэтрам социологии.

Только новое поколение исследователей, открывшее социологию XX в., смогло вырваться из методологического плена линейно-темпоральной развертки социальных форм. Э.Дюркгейм, М.Вебер и В.Парето отнюдь не аргументируют свою новую методологическую позицию наблюдением и анализом

особенностей метрических и топологических свойств социально-культурного времени. Более того, они не ведают никакого иного времени, кроме астрономически линейного (именно поэтому Дюркгейм считает “ненаучными” попытки объяснять социальность исторически). Их отношение к прежней парадигме состоит скорее не в рефлексии над ней, а в ее игнорировании. Игнорируя линейное время в качестве измерения пространства социальных типологий, эти авторы заняты конструктивной работой по открытию иных измерений пространства социальности.

Дюркгейм вычленяет социальные консолидации не по их историческим фазам, а по сложности их структур – числу и способу сочетания *сегментов*. Существенным фактором дифференциации обществ он полагает так называемую *моральную плотность* – интенсивность коммуникаций и обменов. Когда Дюркгейм говорит, что за экономической цивилизацией Японии скрывается социальная структура “низшего вида”, он имеет в виду вовсе не традиционно-эволюционистскую мифическую темпоральную “отсталость”, но только факт меньшей полисегментарной сложности японского общества в сравнении с западными обществами. Парето ищет новое основание социальной идентификации в пространстве, развернутом между двумя *предельными типами обществ*, характерных либо преобладанием чувств, либо господством логико-экспериментальной рациональности.

Общества отличны также природой правящих элит, смена которых столь прагматична и цинична, что история из былого провидения и телеологизма становится для исследователя только “кладбищем аристократий”. Вебер полагает, что суть и специфика *идеальных типов социальности* состоит в *осмысленности* связей, характерных для какой-либо исторической общности или последовательности событий. Смыслы же не могут задаваться жестко, однозначно, а всегда конституированы в некотором диапазоне, открытом противоречием между *моралью ответственности* и *моралью убеждений*. Социология поэтому вообще может формулироваться не в терминах жесткого детерминизма, а только через понятия вероятности, шанса. Понятие *идеального типа* предполагает соединение темпорального и структурного планов анализа, дополнительность исторического и социологического подходов. Веберовские структуры оказываются “мягкими”, вариативными и в соотношении с временной

последовательностью напрочь лишают ее механической строгости оси, жесткости вертела.

Исследователи же, работающие на конкретном этнографическом материале (представители культурной или исторической антропологии, метаантропологии, этнологии, антропологии интерпретативной или социальной и т.д.), вообще склонны определять культуры, цивилизации или общества индуктивно – по перечню специфических черт. Таких описанных ими особенностей нетрудно насчитать многие десятки, а зачастую – сотни. Здесь типам места нет, это царство уникамов. Неповторимые, хотя и в каких-то чертах схожие, общества здесь расположены в несвязном, фактически лишенном какого-либо структурирования методологическом пространстве. В тех редких случаях, когда исследователь (например, Арнольд Тойнби) пытается соединить феноменологическое изобилие социальности с попыткой упорядочения видов обществ, получается нечто громоздкое и маловразумительное. Подобные классификации, хотя и содержат интереснейший материал и стоят колоссальных усилий, увы, неизбежно страдают наличием не только фактографических ошибок, что вполне извинительно, но также обесмысливающими весь замысел упорядочения логическими изъятиями.

Таким образом, существующий методологический дискурс пока в задаче упорядочения обществ демонстрирует свою несостоятельность. Вместе с тем попытки осуществить решение этой проблемы дали важные результаты.

Во-первых, **классификация обществ** – это то, к чему, бесспорно, следует стремиться, но действительно насущна иная, более скромная задача – построение **типологии обществ**. **Виды**, получаемые в результате классификаций, есть **реальные** подмножества. **Типы** же, как это в социологии показал М.Вебер, только **идеальны**: в чистом виде они практически не существуют, реальность описывается их смешением. Стратегия классификации при нынешнем уровне развития социологии обозначает лишь замечательную отдаленную цель, но отнюдь не реальную, разрешимую и конструктивную ныне постановку проблемы. Сегодня целесообразно искать ответ на вопрос “В каком пространстве социального теоретизирования можно было бы разместить **типы** обществ, но не его **таксономические виды**?”

Во-вторых, из измерений пространства типов социальности следует исключить время. Астрономическое время здесь бессмысленно. Социально-культурное же время принципиально нелинейно и многомерно (не говоря уж о его иных причудливых и слабо изученных метрических и топологических свойствах). Иначе говоря, оно некватифицируемо в качестве параметра развертки искомого пространства.

В-третьих, пространство типов обществ не может быть задано единственным измерением. Среди факторов, конституирующих социальные типы, невозможно обнаружить главный, решающий, который позволил бы абстрагироваться от всех остальных. Уже Вебер показал, что ни экономика, ни политика или религия в отдельности не обуславливают состояния общества. Если, однако, взять в качестве измерений искомого пространства все огромное и очевидное разнообразие детерминант социальности, то такое многомерное пространство окажется бесполезным: в необозримом множестве его ячеек типология вообще исчезает и заменяется, как это и происходит в студиях культурантропологов, феноменологическим описанием уникамов.

И, в-четвертых, стандартное методологическое требование независимости переменных здесь встречает принципиальную преграду. Известно, например, что экономика действительно задает сегодня, как определяла и ранее, некоторый возможный диапазон форм политической власти. В случаях, когда система власти выходит за эти незримые рамки, прежняя экономика погибает, уступая место новым (иным) экономическим отношениям. Анализ процессов разделения труда, осуществленный в социологии, доказывает, что выявить типы обществ без учета их как потестарных, так и экономических особенностей невозможно. Но, открывая пространство типов обществ измерениями экономического и потестарного характера, мы заведомо вводим в него корреляции властных и экономических отношений: некоторые его ячейки будут заполнены, тогда как другие – с необходимостью пустыми. Такого рода множества, в которых сплошная заполненность разорвана пустотами, “белыми пятнами”, математики называют фрактальными. Пространство типологии обществ вследствие зависимости его переменных не может не быть фрактальным.

2. Методологический проект типологии обществ

Исходная гипотеза настоящего исследования состоит в том, что пространство типологии обществ может быть задано отношением общества 1) к экономике, 2) к власти и 3) к личности.

Уровни зависимости экономики от общества. В социологической традиции принято различать общества по тому, чем там занимались люди. Непосредственная очевидность легко и надежно позволяет отличить, например, общество собирателей и охотников от индустриального общества. Конечно, род занятий людей детерминирует их социальность. Но одни могут ловить рыбу, другие охотиться на крупных животных, а третьи – на мелких. Кто-то проводит всю свою жизнь на берегу океана, а кто-то вообще не ведает о существовании последнего. Разные кланы самоопределяли себя разными тотемами, однако в ряде случаев устроения их социальности во многом совпадали. Эмпирическая очевидность занятий скрывает в методологическом плане действительный факт абстрагирования исследователей от того, что реально делали люди. Фраза “они все охотились” вовсе не констатирует очевидность, а является мощнейшим обобщением. Она лишена дескриптивной предикативности (на кого именно охотились?), а также оставляет в тени факт, что охотились то не все. Когда в древности в непосредственный обмен, осуществляемый охотниками, вклинились посредники, это означало появление страта торговцев, который затем существовал также во времена военных обществ сельскохозяйственных, индустриальных и существует поныне. Экономическая роль сегодняшних дилеров и брокеров в принципе совпадает с ролью купцов и древних торговцев. Однако существенно различны их социальный статус и вес в организации экономики, что и имеют в виду социологи. Когда исследователи утверждают, что для европейских обществ XVIII в. характерно занятие торговлей, в отличие от древних обществ охотников, они лишь имитируют ситуацию эмпирической очевидности, за декорациями которой фактически выстраивают абстракции.

Пространство типов обществ не может не быть абстрактным, а его измерения не могут быть заданы как эмпирические квантификации. Предложение Л.Уайта измерять продвижение обществ по лестнице социальности величиной

потребления энергии на душу населения современными исследователями справедливо игнорируется как архаичная несообразность. По нашему мнению, ближе, острее и непосредственнее для определения форм социальности является все же не то, чем люди занимаются, не то, что они производят, а то, как они кооперируются в процессах производства и дистанцируются от остальных, *каким образом* экономические отношения вписываются в социальные. И прежде всего важно, как экономика контролируется обществом. Ведь именно от уровня и форм зависимости экономики от общества она реализует те или иные возможности развития (данными сырьевой базой и иными ресурсами, местоположением и предшествующим состоянием экономики).

Отчетливо выраженных уровней социального контроля над экономикой, достаточных на стадии методологического проекта идентификации типов обществ, насчитывается только четыре.

Начиная от истоков человеческой истории социальные и экономические структуры долгое время *совпадали*, поэтому вообще не различались. Умения и тайны ремесла передавались по наследству, профессиональная репродуктивная трансляция оставалась семейным, а позже – цеховым делом. Для архаичного периода мифологического синкретизма характерна исчерпывающая инкорпорированность экономических отношений в социальные. Страты, различаемые антропологами по экономическим критериям, там в точности наложены (без всяких пересечений) на какие-либо иные, внеэкономические – половые, возрастные, статусные и т.д. Полнейшая тождественность экономического и социального лишена какой-либо рефлексии и принимается природной, естественной. Естество же следует охранять, именно это и делали ритуалы и табу, очерчивающие поле древней жизни в его отстоянии от ужасной и разверстой бездны Хаоса. Всякое отклонение от издавна заведенного порядка угрожало привычному бытию, означало Космическую вину и сурово каралось. Даже конструктивные, удачные новации не поощрялись, большей частью их ждала печальная участь, хотя к некоторым и приходилось привыкать. Не только худшее, но и лучшее оставалось лишь “врагом хорошего”. В этих условиях господства традиции, совпадения экономического и социального,

процессы их развития замедлены до степени практической неуволвимости в пределах многих поколений. Течение цикличного социально-культурного времени почти остановлено. Но в этих же условиях общества обретают невозможную для нас стабильность – устойчивость на протяжении столетий и тысячелетий.

С появлением древних империй и возникновением государственности былой синкретизм экономического и социального расслаивается. Точнее, становление государственности и означает распад их тождественности, ведь государство не способно осуществлять свои функции без какого-либо вполне рефлексивного и достаточно эффективного контроля над экономикой. Самой простой формой контроля является *диктат*, который и стал в истории обыкновением. Любой уже установленный диктат рано или поздно приводил к ухудшению материального благосостояния членов общества, к социальной деструкции. И приходилось искать новые формы контроля. К сожалению, диктат действительно эффективен в выполнении государственной задачи силовой защиты населения и власти, является формой прямолинейной, но энергичной. Вместе с тем он примитивен и малопригоден в качестве условия развития экономики. В условиях диктата она на какое-то время может и “взбодриться”, но под его гнетом непременно усыхает и в итоге чахнет. Государственный диктат оказался слишком сильнодействующим средством социального контроля над экономикой.

Альтернативу диктату люди пытались отыскать в *бесконтрольной экономике*. Все известные ее рецидивы непременно имели разрушительный для социальности характер. Как джин, выпущенный из бутылки, она становится стихийным бедствием для окружающей природы, мефистофельским испытанием морали, ядром контркультуры. Выгода, прибыль – вот то, без чего никакое предприятие не может быть рентабельным. Но “чистая”, не сдерживаемая иными социальными нормами устремленность к ним способна привести к экологической катастрофе, свести общение к манипуляции и объявить нравственность химерой. Молодой или дикий капитализм демонстрирует это вполне убедительно.

На ином уровне, достигнутом некоторыми обществами, экономика преодолевает диктат государства и становится *независимой* от него, хотя ему и *подконтрольной*. Установление

меры свободы и опеки, определение объектов протекционизма и форм жестких санкций, поиск способов оптимального вмешательства государства здесь составляют особую задачу. Государство призвано сформулировать хорошие “правила игры” и следить за их выполнением, но собственное участие в экономических играх свести к минимуму. Первые в истории примеры государства такого рода – полисные общества афинского (но отнюдь не спартанского) типа. Этот же уровень *независимой*, но *подконтрольной экономики* характерен современным западным обществам.

Таким образом, пространство типов обществ имеет одним из измерений меру зависимости/независимости экономики от социума (общества, государства). Исторический опыт демонстрирует негативное влияние на экономику как ее излишней зависимости (инкорпорированности, диктата), так и бесконтрольности. Кризисы перепроизводства, стрессовый характер вечной погони за “успехом”, унижительные пресыщенность и декоративность общества потребления в сравнении с угнетенной экономикой и скудным достатком “развивающихся стран” – просто другая сторона той же “медали”. В современном мире продолжают конкурировать две основные модели: государственного диктата над экономикой и ее независимости, но подконтрольности.

Типы отношения общества к власти. Без потестарного механизма, как известно, не может существовать ни одно общество. Политологические исследования поэтому направлены прежде всего на изучение разнообразных политических систем, которые, как подразумевается, являются существенными признаками общества. Казалось бы, именно феноменологическое богатство политических систем и должно составить то основание, без которого выстроить типологию обществ невозможно. Но справедливо ли утверждать, что, например, частых изменений политической системы или даже политического режима в какой-то стране достаточно для того, чтобы считать, что со всей этой чехардой изменялось в метаниях и все общество, что оно всякий раз действительно становилось иным? Задача построения типологии обществ не может подменяться нужной, но иной задачей классификации политических систем и режимов. Нет “монархического общества”, но есть общества, в которых правят

цари или короли. Более глубоко характеризует общество не то, как в нем осуществляются властные отношения, а то, как люди вообще относятся к власти.

Без власти жить нельзя, но и с некоторой властью – тоже. Общество с необходимостью вырабатывает некоторые механизмы воздействия на власть, ее обуздания, ибо власти почти никогда не бывает достаточно для тех, у кого она в руках, – ее всегда мало. Чем больше власти, тем проще им (механизмам) выполнять свои функции. Отношение общества к власти выявляется прежде всего в тех способах, которыми оно с тем или иным успехом пытается эту власть обуздать.

На архаичном этапе, при всем многообразии потестарных механизмов, неизменная суть отношения к власти состоит в ее трактовке как *естества*. Естество невозможно контролировать, но его можно обмануть, временно направить в нужную сторону с помощью магии. Рефлексивная и рациональная постановка вопроса об общественном контроле над властью бессмысленна, но всякий подразумевает, что правитель, который перестал себя “естественно” вести, более таковым не является, что правителя можно надеяться умиловить, а в крайнем и рискованном случае – “заколдовать”.

Иной способ отношения к власти – ее *обожествление*. Здесь власть подразумевается всемогущей, правитель – олицетворением (сыном, помазанником, воплощением и т.д.) Бога на Земле. Однако именно боги дали людям заповеди и обычаи, которые никто, включая правителей, не может нарушать. Так общество, даже полагая вполне искренне правителя олицетворением божества, тем не менее окружает его невидимыми рамками безусловных обычаев и заповедей, которые он не может переступить.

Третий из типов отношения общества к власти основан на *требованиях морали*. Здесь правитель – носитель харизмы, *отец* нации, народа, мафиозной семьи. Хорошим “детям”, подданным надлежит уважать и слушаться отца. Но у хорошего отца не может быть несчастных детей (разве что иногда, по случайным или независящим от отца обстоятельствам). Подданные готовы терпеть многие лишения во имя грядущего благополучия всей “семьи народов” или просто “семьи”. Но только если с ними страдает и отец, твердый в верности харизматическим идеалам и

исполненный энергией борьбы за их воплощение. Отступничество лидера от харизмы не знает “мелочей” и равнозначно ее безвозвратной утрате, предательству. Оценка обществом власти и контроль над ней здесь носят моральный характер.

Некоторые общества относятся к власти как к *брату*. Таковы, например, общества пиратов или воров в законе. Контроль над властными лидерами здесь принимает идеологический характер. Ленинский период правления был характерен мифологемой “своей, рабоче-крестьянской” власти. Имидж народного (“плоть от плоти народной”) политика основан на идеологическом братстве. Общества, относящиеся к власти как к брату, имеют обычно авторитарно-утопический характер.

Пятый из типов отношения к власти состоит в ее признании как *господина*. В истории социальности он очень распространен. Его смена (“теперь у нас господ нет, товарищ начальник”) зачастую воспринимается как крушение традиции. У господ свой образ жизни, свои эстетические каноны и нормы поведения, отличные от тех, чем живут простолюдины. Они – “белая кость”, и “что дозволено Юпитеру, не дозволено быку”. Неравенство элиты и черни воспринимается таким обществом в качестве неизменного и нормального факта. Невежественное быдло не может указывать, как править. Да, “это дело господское”, но господа “должны поступать по справедливости”. Иначе – бессмысленный, без конструктивной цели бунт. Требование “справедливости”, казалось бы, имеет моральное свойство. Однако его первичным основанием являются вовсе не критерии морали, а ссылка на *прецедент*: “вот при старом барине...”. В Англии, где традициям повезло больше, чем где-либо в Европе, до сих пор на прецедентах основана вся система права.

Исторически недавно в ряде обществ сложилась новая форма контроля власти – посредством *законов*. Их должны выполнять все, включая правителей, и ни для кого нет особых законов. Общественное отношение к власти ставит ее на ранее абсурдный и небывалый уровень *слуги*. Но отнюдь не лакея, а высокооплачиваемого служащего высочайшей квалификации, которого общество отбирает и нанимает для выполнения ответственной работы. Обществом (прежде всего его неусыпным оком – средствами массовой информации) и далее судом

пресекаются всякие попытки использовать власть в личных целях. Любые властные функции гласно манифестируемы. Тип общества, в котором сложилось такое отношение к власти, Эрнест Геллнер удачно назвал “*гражданским обществом*”.

Способы отношения к власти и сопряженные с ними средства общественного воздействия на власть образуют последовательность (пусть условную и не единственно возможную), конституирующую, таким образом, второе из измерений абстрактного пространства типологии обществ. Совместно с ранее структурированными уровнями отношения общества к экономике учет способов отношения к власти теперь позволяет нам открыть более богатое пространство (рис.).

Экономика бесконтрольна				<i>Сообщества пиратов</i>	<i>Дикий капитализм</i>	
Экономика независима, но подконтрольна			<i>Авторитарные переходные</i>		<i>Демократические полисы антики</i>	<i>Гражданские общества</i>
Государственный диктат над экономикой			<i>Умма</i>	<i>Авторитарно-утопические</i>	<i>Традиционные</i>	
Совпадение экономических и социальных структур	<i>Древнейшие общества</i>	<i>Сегментированные</i>	<i>Гентис</i>			
Власть для общества	<i>Естественна</i>	<i>Сакральна</i>	<i>Отец</i>	<i>Брат</i>	<i>Господин</i>	<i>Слуга</i>
Контроль над властью	<i>Бессмысленный</i>	<i>Обычай</i>	<i>Мораль</i>	<i>Идеология</i>	<i>Прецедент</i>	<i>Закон</i>

Рис. Пространство типологизации обществ

Ячейки полученного пространства заполнены нами в соответствии с преимущественно используемыми и наиболее распространенными в литературе названиями обществ, хотя дискуссия о смыслах и правомерности многих из этих терминов еще далека от завершения. Возможно также, конкретные исследования впоследствии позволят заполнить иные ячейки. Но некоторые неизбежно останутся пустыми, ибо типы обществ образуют фрактальное множество. Мысленно проведенная ось от древнейших и сегментированных обществ к гражданским обозначает основной ток социального времени, которое, однако, способно “расщепляться” или даже для внешнего наблюдателя “идти вспять”. Популярное, с легкой руки Карла Поппера, деление обществ на “закрытые” и “открытые” по сути совпадает с основным током социального времени. Оно здесь кое-что поясняет, но терминологически не слишком подходит. “Открытым” является только гражданское общество, а все иные, связанные с разительно отличными способами отношения к экономике и власти, пришлось бы (в случае принятия этой терминологии), вопреки задачам и полученным результатам, одинаково именовать “закрытыми”.

Получившееся плоскостное размещение социальных типов обществ имеет очевидные преимущества в сравнении с обыкновением поиска и построения их одномерной последовательности (что можно наблюдать не только у Маркса, но и у Дюркгейма). Хотя бы потому, что в двумерном пространстве нетрудно разместить не одну, а несколько линейных последовательностей, построить их действительное сложное “дерево”. Однако и оно недостаточно богато для размещения типов обществ. Констатируя, например, что Франция и США – гражданские общества, мы уже сказали о них нечто важное, но отнюдь не выразили очевидного факта их существенных отличий. Двумерное, плоскостное изображение оставляет картину только “плоской”, абстракцию – слишком тощей, чересчур отдаленной от реальности. Ее следует развернуть в глубину, наполнить оживляющей возможностью детализирования. Названные в ней типы обществ на самом деле являются только номинацией их серий, разновидностей, модусов. Конечно, не следует надеяться, что в пространстве типов обществ можно будет когда-нибудь непосредственно отыскать кулинарные пристрастия, нюансы

поведенческих норм или эстетические каноны. Но можно и нужно как-то поместить в него главный источник и носитель всякого эмпирического разнообразия – социальные группы, в которые неизбежно входит и где находит самого себя желающий, предпочитающий и действующий человек.

Отношения общества и личности: потенциал мобильности личности в пространстве социальных групп. Многие социологи усматривали коренное и движущее противоречие социальности в противоречии между общественными интересами и личными, частнособственническими (Маркс), между общественными интересами и эгоизмом индивидов (Парето) или, чуть более психологично, в сравнении с марксовской экономической трактовкой, – между альтруизмом и эгоизмом (Дюркгейм). Мало или ничего не зная о бессознательном, прежние социологи полагали носителя общественных или альтруистических интересов “общественным (коллективным) сознанием”. Современные исследователи, не очень-то уверенные в его реальном наличии (именно как сознания, а не просто как некоторых отдельных отрефлексированных стереотипов), обоснованно размещают прежний основной смысл термина в понятии “коллективного бессознательного”. Или, чтобы не упустить никакого нужного оттенка смыслов, в понятии “ментальность”. Источниками же и носителями ментальностей, несомненно, являются социальные группы.

Уже очень давно социум устроен так, что почти любому человеку релевантна не одна какая-то референтная группа, а несколько. Комбинируя колоссальное обилие элементов ментальностей, репрезентирующих богатство культурного наследия, человек оказывается способным сложить из них новый, неповторимый и иногда прекрасный узор – самого себя как индивидуальность.

Возможные тренды, пути социального развития и типы обществ, таким образом, не могут быть сколь-нибудь убедительно определены без выяснения обстоятельств и способов взаимодействий личности с социальными группами. Вебер скрупулезно анализирует типы объединения индивидов в социальные группы. Дюркгейм по сути основывает всю свою концепцию на исследовании главной темы взаимоотношений индивидов и коллективов. Его известные понятия “механической”

и “органической” солидарности людей в группах составляют два полюса, которые открывают пространство и диапазон форм социальности. Механическое объединение людей “по сходству” характерно жесткой связностью, регулируемой запретами и императивами. Здесь “коллективное сознание” покрывает большую часть индивидуального. Органическая же солидарность характерна консенсусом между людьми, сохраняющими право быть непохожими, разными и ограничивающими воздействие на себя групповых стереотипов. С тех давних пор в течение десятков лет эта идея обрела бесспорность, варьируемая и иллюстрируемая философствующими авторами. В конце XX в. Милорад Павич полагает, что два вида монахов греческой Халкидики – “киновиты” (букв. – “совместная жизнь”), главенствующие при процветании, и “идиоритмики” (одионочки), выходящие на первый план в смутные времена бедствий и перемен, складывают и демонстрируют универсальнейшую, подобную системе Менделеева, “модель поведения” целого комплекса видов человеческой деятельности [2].

Теорию перехода от традиционного общества к современному Дюркгейм находит прежде всего в смене механической солидарности органической. Развитие органической связности совпадает с процессами общественной дифференциации. Из крайностей излишне полного поглощения личности социальной группой или чрезмерной оторванности от нее, по Дюркгейму, возникают даже суицидальные устремления. Бинарные оппозиции *альтруизма* (подчинения высшим структурам, внеиндивидуализма) *эгоизму* (автономности, индивидуализации), а также *фатализма* (предсказуемости и неизбежности пределов человеческого поведения) – *аномии* (произвольной изменчивости и неопределенности поведения) одновременно конституируют и поле сил, определяющих природу группового сознания, и пространство социальных структур, возникающих из их баланса. Именно на этих соображениях Дюркгейм основывает правила вычленения социальных типов – таких как *орда*, *клан*, *полисегментарные структуры простой сложности* и *полисегментарные структуры двойной сложности*.

Мы остановились на позиции Дюркгейма как на едва ли не единственной логически завершенной попытке дифференциации типов обществ на основе специфики объединения личностей в

группы. К сожалению, принять ее в качестве дискретных значений (или уровней) нашего третьего измерения пространства социальных типов не представляется возможным.

Замечательно поставленная цель объяснить социальную жизнь “способами, которыми группируются ассоциированные индивидуумы” [3, с. 18], не может быть достигнута в строгих рамках структурного подхода. Примитивная древнейшая *орда*, сложившаяся у границ прасоциальности, по Дюркгейму, образует тип общества, который лишен субструктур и в котором поэтому механически ассоциированные индивидуумы атомарны. Понятно, что для него это только *идеальный* тип: ведь наблюдения свидетельствуют, что в любых обществах как-то осуществляется власть, есть дети (как особая социальная группа), обряды инициации и т.д. Но, скованный жесткой логикой поиска и выделения элементарной структуры, великий исследователь приносит также в жертву идею первостепенной важности – идею о том, что понятие общества вообще бессмысленно в единственном числе, что (как “ножницы”) существуют только “общества”, но не “общество”. Даже когда диапазон социальных групп предельно мал, представители инцестуально замкнутого первобытного стада действительно способны идентифицировать себя только “в зеркале” *чужих*. Местоимение “они” появилось раньше, чем “мы”. *Мы* возможны только через *они*, пусть даже и несущие смертельную опасность. Наконец, в чисто структуралистском по сути конструкте *орды* смутен и невнятен еще один из центральных тезисов современной социологии, безусловный для Дюркгейма: не общество возникает из индивидов вследствие их договоренностей, но индивиды порождаются обществами. Человек орды *атомарен*, человек современного общества, в традициях социологической терминологии (Токвиль и др.), – *индивидуалист*. Но “атом” и значит – неделимый, буквально точно так же, как “индивид”! Возможно, данная этимологическая ссылка не слишком убедительна и текстологический анализ показывает реальное различие смыслов, которые вкладывали социологи в эти слова. Однако эти же тексты наглядно демонстрируют, что как только исследователи пытались показать своеобразие людей тех или иных обществ, они, включая Дюркгейма, дружно оставляли поле структурного анализа и (следуя еще Конту) обращались к содержательному анализу

коллективных верований – религиозных, экзистенциальных или рациональных.

Веберу это удалось лучше других. Глубокий теоретик при исследовании отдельных вопросов, он оставил потомкам (подобно Тойнби) только феноменологическое описание типов обществ. И что же? Именно его типологию многие исследователи считают до сих пор актуальной и непревзойденной [4].

Иной (и более строгий) путь предлагает Талкотт Парсонс. Особенности обществ, их типы, по его мнению, характерны, во-первых, преобладанием и сочетанием фаз или видов функциональной направленности человеческого действия. США середины XX в., например, близки к типу “адаптивному”, где превалирует инструментальное манипулирование с объектами. “Аскриптивно-квалитативный” же способ действия состоит в ином, инструментально-экспрессивном движении к цели, который в США более редкий. Также разительно отличен в США в сравнении с другими обществами статус “интегративных” и “системно-целевых” видов (фаз) действия. Во-вторых, когда исследователь далее переходит от функций к структурам, то основывает саму постановку проблемы стратификации на идее различения “трех основных типов коллективов”: тех, которые выполняют “конкретные функции”, ассоциаций “с диффузной функцией”, а также объединений, характерных “диффузной солидарностью”. Иными словами, Парсонс наделяет ключевым значением способы вхождения личности в социальные группы. И в-третьих, он далее разворачивает свою иллюстрацию “нового аналитического подхода” специальным обсуждением социальной **мобильности** индивидов – как “вертикальной”, так и “горизонтальной”. Мобильность детерминирована не только внешними для личности обстоятельствами, но и ее свободным выбором. Поэтому выяснение даже самых общих различий между мобильностью в американской системе стратификации и в кастовой системе Индии, считает Парсонс, уже неизбежно выводит исследователя за пределы социологии [5].

Таким образом, логика развития социологической мысли, по нашему мнению, обнаруживает некую “предельную точку” в изучении проблемы отношений личности и социальных групп. За ней структурно-функциональный анализ несостоятелен и дополняется феноменологическими описаниями, или же

социологу остается лишь уныло констатировать, что в разных обществах – разные люди. Здесь начинается царство антропологии, поле деятельности психологов и философов. Эта крайняя точка, с которой еще можно надеяться различить типы обществ и тем самым остаться в пределах социологии, – эмпирически фиксируемая **мобильность личности в пространствах социальных групп**. Факторы, детерминирующие мобильность, социолог способен исследовать только частично, а в целом, без антропологического понимания мотиваций и экзистенций, они останутся непроясненными.

Итак, третье измерение пространства типов обществ мы вводим для того, чтобы выразить в нем действительные и разнообразные процессы обособления и интеграции людей, их консолидации и рассеивания, сопричастности и изоляции. Социальное пространство вовсе не изоморфно и принципиально анизотропно. Его направления отнюдь не равноправны, и там, где очевиден вход в какую-либо социальную группу, вовсе не обязателен выход. Оно разорвано на поля, подвластные разным закономерностям, и все же как-то составляет латентную целостность, утрата которой невозможна. Его части вне оживляющей синергии искажаются и погибают, а их сложение дает больше, чем было в них самих. Его партиципативность подразумеваема, но невыразима.

В качестве операциональных критериев, позволяющих приступить к изучению этой сложной картины, мы полагаем целесообразным пока использовать только два. Первый – **диапазон социальных групп**. Их множество в разных обществах варьирует от жестко ограниченного и очень малого набора (особенно в древнейших обществах) до весьма широкого. Более того, с недавних пор некоторые (гражданские) общества этот диапазон сделали вообще принципиально открытым! Вопрос о том, насколько богат и открыт диапазон социальных групп, вполне открыт опытной проверке, наблюдению и измерению.

Вторым операциональным критерием может служить установление **режимов входа личности в социальные группы и выхода из них**. Они почти всегда условны, то есть предъявляют определенные требования к стремящемуся в группу. Но условия варьируют от иногда очень мягких до почти невыполнимых, а зачастую и заведомо исключающих всякие надежды. Столь же

трудно личности во многих обществах бывает покинуть группу. Такие режимы вполне открыты эмпирическому наблюдению и в настоящее время неплохо изучены, например, в отношении каст и профессиональных средневековых цехов, аристократий и правящих элит. Задача состоит лишь в том, чтобы расширить подобные наблюдения и систематизировать их. И прежде всего в отношении групп, которые люди считают референтными для себя, вне которых они считают собственное достоинство ущемленным и благополучие недостижимым, то есть ценностную устремленность – обреченной.

На основе этих двух критериев можно установить те или иные уровни *потенциала мобильности личности в пространствах социальных групп*. Их нетрудно означить в качественном отношении: просто, например, как “низкий”, “достаточный”, “высокий”, как-нибудь более подробно или более оценочно – “катастрофически недостаточный”, “имитируемый”, “открытый” и т.п. Но это преждевременно. Для разных обществ оптимальные потенциалы мобильности, при которых фрустрация и неудовлетворенность минимальны, весьма различны. И при автократии, и в благополучии сытой стабильности, и при скудости застоя потенциал мобильности может быть в этих разных обществах равным, одинаково невеликим. Можно предположить, что перспективы и тренды социального развития характеризует скорее *градиент потенциала мобильности* – разница между ним и прошлым значением, темпоральная изменчивость.

Впрочем, наше последнее предположение, как и вся концепция развертки пространства социальных типов, – это лишь методологический проект. Нельзя согласиться с Карлом Поппером, считающим, что все так называемые социальные институты – не более чем модели, привносимые исследователем. Но вполне резонно, что методологические конструкции типов социумов – даже еще не социологическая гипотеза. Они нечто иное, но, полагаем, нужное. Их задача состоит в том, чтобы показать непустое направление формирования последующих гипотез.

РЕЗЮМЕ

Простір типології суспільств може бути задано ставленням до економіки, влади та особи. Одним із вимірів цього простору є міра залежності економіки від держави. Ставлення до влади змінюється від природно-безглузлого через сакральне, моральне, ідеологічне до ставлення на основі прецеденту і закону. Потенціал мобільності особи в просторах соціальних груп визначається їхнім діапазоном та режимом входу/виходу з них.

SUMMARY

The space of the societies' typology can be determined by the attitudes towards economics, authority and a person. One of this space dimensions is the extent to which the economics is dependent on the state. The attitude towards authority is changed from natural – senseless through sacred, moral, ideological to the attitude based on the precedent and the law. Mobile potetial of a person in the social groups context is determined by their range and their entrance/exit regime.

Литература

1. *Уайт Л.А.* Государство-церковь: его формы и функции // Антология исследований культуры: Пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 1997. – Т. 1. Интерпретации культуры. – С. 285–313.
2. *Павич Милорад.* Писать во имя отца, во имя сына или во имя духа братства? / Иностран. лит. – 1998. – № 6. – С. 194–199.
3. *Уинч П.* Идея социальной науки и ее отношение к философии: Пер. с англ. – М.: Рус. феноменологическое общество, 1996.
4. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли: Пер. с фр. – М.: Прогресс. Универс, 1993.
5. *Парсонс Т.* Новые тенденции в структурно-функциональной теории / О структуре социального действия. – М.: Акад. Проект, 2000. – С. 573–637.

© Шоркин А.Д.

У ПОШУКАХ СУБ'ЄКТНОГО ЦЕНТРУ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

Поняття “суспільне життя” використовується для означення та інтерпретації одного із сутнісних способів і вищих рівнів людського буття, яке виступає онтологічною умовою і водночас онтологічною альтернативою “індивідуального життя”, тобто життя окремої людини. Оскільки поняття “життя” навіть у науковій ментальності тісно пов'язується із матеріальними процесами або ж передбачає існування матеріального субстрату (наприклад, мозку для життя психічного), то поняття “суспільне життя” може мислитися певною мірою як наукова метафора. Але Г.Спенсер – засновник органічної школи в соціології – будову суспільства розглядав за аналогією з функціями, що існують між органами живого тіла. В.Дільтей ототожнював поняття “життя” з поняттям “історія”. Суспільство, людство, на його думку, є такими реаліями, які мають свій початок і, напевно, свій кінець так само, як і життя окремої людини.

Проте скінченність ще не є ознакою життя як такого. “Жити” не означає “народитися”, “існувати” і “вмерти”. Життя у його найвищих виявах визначається як процес самотворення за законами, які теж є продуктом творчої життєвої активності. Крім того, життя як творчість не може не передбачати існування реального, а не удаваного, творця, діяча, автора – того, хто є його онтичним суб'єктом.

Отже, якщо поняття суспільного життя є не тільки науковою метафорою, але й відображенням реально існуючого явища, то логічно поставити питання про суб'єкту інстанцію або суб'єктний центр, який несе в собі проект суспільного розвитку і спрямовує процес його актуалізації.

Ідея існування суб'єктного центру суспільного життя дістає свої перші інтерпретації у межах релігійного світогляду. Бог, за П.Тілліхом, і є таким суб'єктним центром, який створив і творить світ із себе, визначає логіку розвитку, норми суспільного життя та місце в ньому окремої людини. Він є Абсолютний Суб'єкт, який єдиний не може бути об'єктом навіть для самого

себе [1]. У християнстві цей Суб'єкт певним чином диференціюється. Бог виступає, так би мовити, ідейним Суб'єктом, архітектором світобудови, який визначає те, що, в кінцевому підсумку, має відбутися і бути. Відповідальним виконавцем, реалізатором цього проекту мислиться Софія – Премудрість Божа. Служителі церкви є тілесними, плотськими носіями суб'єктної сили і влади Господньої та його Премудрості – Софії [2].

Існує гіпотеза, згідно з якою всі процеси у Всесвіті розгортаються за якимсь певним планом світобудови, але знання про цей план і про його автора закриті для людини. Так, на думку В.В.Налімова, людство є учасником “всесвітньої драми”, “всесвітнього експерименту”. Цей експеримент спрямований на “розпаковування” існуючих від самого початку смислів Світу, на те, щоб виявити, актуалізувати весь прихований у ньому потенціал. Ми, люди, наділені свободою волі активні учасники цього творчого процесу, природа якого нам до кінця незрозуміла.

Якщо ступити з релігійних або містичних небес на землю науки, то й тут віднаходиться основа для дискусії щодо суб'єктного центру суспільного життя. Проте, для початку, варто звернутись до інтерпретацій деконструктивізму (Ж.Дерріда, М.Фуко), які стосуються проблем “суб'єкта”, “центру”, а також “природи всіх “зцентрованих” дискурсів...” [3, с. 603]. Так, на думку М.Фуко, суб'єкт висловлювання не ототожнюється з автором чи тим, хто матеріалізує певний вислів. Цей суб'єкт – тільки “порожнє місце”, позиція, яку мусить зайняти будь-яка особа, для того щоб стати автором певного формулювання у певному дискурсі. “Автор – це не джерело значень, які вибудовують твір; автор не випереджає своїх творів, він є тільки певною функціональною засадою” [3, с. 442–443]. Тобто стосовно суспільства це означає, що його суб'єктний первень може ототожнюватися з Логосом, Абсолютною ідеєю і знаходити свою матеріалізацію в особах тих мислителів, які наблизилися до розуміння логіки чи ідеї суспільного життя, спромоглися артикулювати це загалові і зорганізувати його на практичне втілення якогось певного проекту суспільного життя. Власне вони, напевне, і утворюють живий, персоніфікований суб'єктний

центр суспільного життя. Тому саме їх імена людство залишає в історії, а інші – безжалісно повертає в небуття.

Суб'єктний центр суспільного життя можуть утворювати загальнолюдські ідеї, цінності, норми, принципи, закони, культурні традиції, тобто все те, що утворює, за М.Анджено, “соціальний дискурс”, а саме: “усе, що сказане чи написане у цій державі чи цьому суспільстві, загальні системи, репертуар тем, правила висловлювання, які у цьому суспільстві організують здатність *сказаності* – здатність розповідати та аргументувати, і забезпечує поділ дискурсивної практики” [3, с. 604]. “Соціальний дискурс” у ролі суб'єктного центру суспільного життя відрізняється від попередніх “претендентів” своєю посеїбічністю, реальністю. Це радше функціональний суб'єктний центр, такий, що, умовно кажучи, забезпечує, організовує, інтегрує, але нікуди конкретно не спрямовує і не веде. Разом з тим він схожий з вище розглянутими моделями суб'єктів суспільного життя своєю вивіщеністю над індивідуальними формами людського існування, відокремленістю, відчуженістю, якоюсь самодостатньою силою і можливістю самотуття, отриманою невідомо як і від кого.

Узагальнюючи викладене вище, можна сказати, що у розглянутих варіантах суб'єктним центром суспільного життя виступає якесь надіндивідуальне, нетілесне утворення, що несе в собі знання про кінцевий результат чи вищу мету суспільного розвитку і спрямовує це суспільне життя у його русі до цієї мети. Втіленими формами активності такого суб'єкта виступають правителі, діячі, служителі релігійних культів. Широким народним масам і конкретним їх представникам за такого підходу відводиться роль об'єктів історичного процесу, об'єктів управління, засобів та інструментів, необхідних для реалізації соціальної ідеї. Як свідчить суспільна практика, конкретна жива народна маса за такого підходу розглядається лише як “місток” (Ф.Ніцше) для переходу у майбутнє, у світ довершеного буття. Тому не дивно, що правителі, яким випадало уособлювати суб'єктну місію Всевишнього, Історії, Волі всього народу, зазвичай, перетворювали цю “всезагальну волю” на “волю над загалом”. Типовим наслідком таких суб'єктних перетворень були

занепад і руйнація конкретного суспільства, як це, наприклад, трапилося з СРСР.

Чи має сенс у такому разі ідея суб'єктного центру суспільного життя? Чи потрібно шукати якісь альтернативні варіанти? Можливо, слід переглянути взагалі ідею центру й ідею суб'єкта як такі, що мають право на життя?

Оригінальні думки щодо поняття суб'єктного центру знаходимо у Ж.Дерідди. Він, зокрема, визнає існування центру у будь-якій структурі, але вважає, що “центр є функцією, не буттям, не дійсністю, а функцією. І ця функція є абсолютно необхідною, як і абсолютно необхідним є суб'єкт” [3, с. 476]. Проте він проблематизує саме існування такого центру, доводячи, що центр не є центром: “Поза сумнівом, обираючи напрям і організовуючи пов'язаність системи, центр структури дозволяє вільну гру елементів всередині її цілісності. Тому навіть сьогодні поняття структури, яка позбавлена будь-якого центру, є щось, чого не можна собі уявити. Але, незважаючи на те, цей центр замикає гру, яку він відкриває і уможлиблює. Як і годиться центрові, це є пункт, де зміна змісту елементів і термінів вже неможлива. У центрі заборонені переміщення чи перетворення елементів, які, зрозуміло, можуть бути закритими структурами всередині структури. Принаймні, завжди була *заборона* (я зумисне вживаю це слово) на таке переміщення. Завжди вважали, що центр, який, згідно з дефініцією, єдиний творить всередині структури власне те, що нею керує, уникаючи при цьому структуральності. Ось чому класична думка, зосереджуючись на проблемі структури, могла парадоксально стверджувати, що центр перебуває водночас *всередині структури і поза нею*. Центр перебуває в центрі цілісності, а оскільки не належить до цілісності, то ця цілісність має центр інде. Центр не є центром” [3, с. 460].

Чи можна думати те саме про “суб'єкт”? Ж.Дерідда ототожнює уявлення про суб'єкт із “сталою основою”, з “присутністю”, а отже, з незмінним, з тим, що “не бере участі у грі”.

Справді, той, хто визначає правила гри, керує грою, встановлює її межі, сам не бере участі у грі. Але це, напевно, не означає, що він не грає у свою, власне, “центрову”, “суб'єктну”

гру. І ця “вільна гра” відбувається у межах іншої цілісності і має свій центр і свого суб’єкта, аж поки ми не дійдемо до структури такого рівня, яка, за словами Г.Гегеля, знаходить свою мету і свої засоби в собі самій, є одночасно і структурою, і центром, і суб’єктом. До речі, такою “субстанціальною” структурою є, власне, саме “життя”, яке в собі самому містить і цілі, і засоби, і наслідки саморозгортання.

Оскільки онтичним носієм реального, а не помисленого життя є кожний конкретний індивід, то логічно припустити, що суб’єктний центр суспільного життя може відшукуватись не “інде” (наприклад, у світі ідей Платона, Логіці історичного процесу чи в божественному світі), а саме в межах індивідуального душевно-духовного простору конкретної живої (емпіричної) людини, що відкриває і уможливує “вільну гру” (Ж.Дерідда) суспільного життя як певної структури і разом із тим замикає її (окреслює, обмежує, конкретизує). Психічний індивід (здатний до самотворення носій свідомості і діяльності) є невід’ємним елементом суспільного життя як цілісності і водночас автономною структурою (“вільною грою в самого себе”) і в цьому розумінні є “сталою основою”, що належить і не належить соціальній структурі, яка, змінюючи суспільство, сама себе змінює.

У такому контексті суспільне життя можна розглядати як “поліцентроване” і “полісуб’єктне” утворення, внутрішня “ігрова” динаміка якого зумовлюється активною, зацікавленою, а також свідомою діяльністю емпіричних живих людських індивідів. “Соціальний дискурс” як можливість і здатність “розповідати й аргументувати” також не існує взагалі. Він онтично вкорінений у психічній реальності – у психіці (свідомості, несвідомому) конкретної людини, яка водночас виступає живим тілесно-душевно-духовним центром і суб’єктом суспільного життя. До речі, саме з цих позицій можна реально відстоювати гуманістичну тезу про аксіологічну “рівноцінність” індивіда й суспільства, а саме: кожний індивід має своє власне суспільне життя, “своє суспільство” як цілісну структуру, в якій (і стосовно якої) він виступає “суб’єктним центром”.

Закид щодо суб'єктивізму, психологізму чи соліпсизму тут долається через визнання правомірності зворотного твердження. Так, суспільство має не один життєвий вимір. Воно є багатовимірним сущим, яке набуває відносної незалежності і умовної самостійності, стає окремою реальністю і тотальною цілісністю внаслідок інтеграції окремих індивідуальних життєвих світів і їх суб'єктів. Саме в цьому розумінні набуває значення теза про “інтерсуб'єктну” (Е.Гуссерль) і, додамо, “інтерсуб'єктну” природу суспільства. І, напевно, саме це має на увазі, коли людині призначається місце “у-середині-буття” [5].

Проте, на думку Е.Гуссерля, суспільство – це не просто сума окремих особистостей. Це особистість у точному розумінні цього слова. Суспільство може мати свідомість, самооцінку і волю до самоперетворення, причому ці акти знаходять свій фундамент в актах окремої особистості (див. [4, с. 110]). “Ми, – наголошує Е.Гуссерль, – люди, свободні волящі суб'єкти, діяльнісно залучені у світ, що нас оточує, постійно його перетворюючи. Бажаємо ми того чи ні, добре це чи погано, ми діємо так. ...Це насамперед нам диктує природне почуття, яке явно вкорінене у платонівській аналогії між одиночною людиною і суспільством” [4, с. 112]. Спільнота є особистісна, складена із окремих тіл і все ж таки зв'язана суб'єктивність. Спільнота час від часу може діяти “багатоголово”, але при цьому “безголово”, тобто не інтегруючись у “єдність вольової суб'єктивності і не стаючи аналогом діяльності окремого суб'єкта”. Більше того, така спільнота може стати “особистістю більш високого порядку”, може “набути єдиного образу практичного розуму, “етичного життя”, але “це слід розуміти в дійсній аналогії з окремим етичним життям” (див. [4, с. 122]).

Тому виглядає досить дискусійним твердження про людство як про головного чи основного суб'єкта діяльності, якому підпорядковуються у суб'єктному відношенні усі його інститути, інстанції, включаючи і конкретних живих індивідів [6]. Суб'єктно-психологічна залежність суспільного життя від індивідуального вкорінена в самій його природі. Як свідчить наука, суспільство виникло і набуло розвитку у зв'язку з потребою людини вижити біологічно, а далі – стати і бути

душевно-духовною істотою. Отже, суспільство в цьому розумінні є насамперед засобом, інструментом, способом забезпечення індивідуального існування і розвитку кожної окремої людини. Суспільство є нічим іншим, як функцією окремої людини. Розвиток суспільства знову ж таки є похідною від бажання кожного і всіх жити краще й актуалізувати свої сутнісні сили. Навіть тези про соціалізацію та інтеріоризацію не можуть спростувати такий індивідуально орієнтований психологічний за своєю сутністю підхід до інтерпретації суспільного життя і його феноменів. Адже не абстрактне суспільство дає юному індивідуві можливість стати людиною, а конкретні батьки, вихователі, вчителі, автори книжок тощо. Своєю чергою, старші передають досвід людства молодшим не прямо, а пропустивши його через себе, зробивши досвідом власним, індивідуально-психологічним.

Отже, індивідуально і психологічно зорієнтована інтерпретація суспільного життя не обмежується тільки питанням про індивідуальні потреби, необхідність і неможливість задоволення яких примусили людей згуртуватися у спільноти. Досить переконливим є погляд на суспільство як на специфічне осереддя засобів та умов, яке кожна окрема емпірична людина створює для свого власне людського розвитку і передає наступним поколінням. Тільки в такому розумінні (у поєднанні з живою психологічною природою конкретної людини) суспільство можна розглядати не як уявне, надіндивідуальне утворення, а як реальну живу систему, яка, за визначенням, не може мати самостійної мети, надбудованої над життям конкретної людини. Суспільне життя є найважливішою умовою, але не детермінантою, не причиною життя індивідуального [7]. Ніяке суспільство ніколи самотужки не зможе породити ні генія, ні злочинця. Як геній, так і злочинець є витвором індивідуальної людської життєдіяльності: переважно завдяки соціальним умовам, але нерідко і всупереч їм.

Отже, на нашу думку, тільки людина як окрема жива істота може мислитися справжнім суб'єктивним центром власного життя і життя суспільного, суб'єктом історії індивідуального життя й історії суспільства в цілому.

РЕЗЮМЕ

Исходя из результатов теоретико-методологического исследования психологической природы общественной жизни в ее онтической связи с жизнью индивидуальной, представляется правомерной гипотеза о том, что субъектный центр общественной жизни следует искать в пространстве и времени душевно-духовного бытия отдельных эмпирических индивидов.

SUMMARY

The article reveals the results of theoretical- methodological study of social life's psychological nature in its **ontique** connection with individual life. The suggested hypothesis is that subjective center of social life should be searched in the space and time of soul-spiritual being of separate empirical individuals.

Література

1. Тиллих П. Систематическое богословие / Пер. с англ. М.Б. Данилушкина – СПб: Алетейя, 1998. – Сер: Памятники религиозно-философской мысли Нового времени.
2. Иванов А.В. Философско-богословская идея Софии: современный контекст истолкования // Вест. Моск. ун-та. – 1996. – № 3. – С. 3–16. – Сер.7: Философия.
3. Слово, Знак, Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. – Л.: Літопис, 1996.
4. Гуссерль Э. Статьи об обновлении // Вопр. философии. – 1997. – № 4. – С.109–135.
5. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – М.: Изд-во АН СССР, 1957.
6. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта. – М.: Ин-т психологии РАН, 1994.
7. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении. – К.:Просвіта, 1996.

© Татенко В.О.

Т.М. Титаренко

ЖИТТЄВИЙ ВИБІР У ПРОСТОРІ БУДЕННОГО ДИСКУРСУ

На попередніх етапах дослідження життєвий вибір було проаналізовано як одну з рушійних сил світобудови, спосіб детермінації життєздійснення. Це стратегічне рішення, яке стимулюється певними життєвими подіями і визначає подальший напрям саморозвитку особистості. Життєвий вибір є механізмом кардинальної трансформації старих життєвих смислів і пошуку смислів нових, перспективних. Розгортання особистісних цінностей і смислів та структурування відповідно до них зовнішньої дійсності під час конструювання і реконструювання особистістю власного життєвого світу відбуваються шляхом поступального здійснення дедалі більше самостійних та відповідальних життєвих виборів.

Як здійснюється цей вибір у просторі буденного життя особистості? У сучасній науковій літературі буденність розглядається водночас і як найголовніша, верховна реальність людського життя [1], і як пасивне, безвідповідальне напівіснування [2]. У межах буденності людина стабільно живе більшу частину свого життя, лише зрідка вириваючись у небуденні стани, які інколи бувають досить небезпечними. Буденність не можна вважати цілком активним, індивідуалізованим буттям, хоча саме в її надрах вирують енергетичні потоки, дозрівають вибухи зрілої суб'єктності у формі справжніх, відповідальних життєвих виборів. У цьому ніби пасивному перебуванні на околиці життя завжди є сили, зваженість, прихований рух уперед, непомітні на перший погляд зрілість і мудрість.

Носієм побутової культури, культури буденності є спільнота (громада, community) як відкрита велика група, неструктурована або структурована лише частково, кількість

членів якої не є стабільною і фіксованою. Спільнота, що найповніше відображує психічний склад етносу, його колективне несвідоме. Вона є спільною тому, що всі її члени мають у чомусь спільні цінності, смаки, звички, ритуали. Тут відміряються макроритми комунального життя (за Ф.Уїлрайтом), посилюючи почуття єдності, захищеності, спільності і розвиваючи мистецтво жити (цит. за [3]).

Мета статті – визначити специфіку характерного для буденної особистості дискурсу, що є простором, у якому здійснюється життєвий вибір.

Типовою формою людського життя є мова, котра визначає його розуміння і засобами якої людина користується, готуючись до вибору, зважуючи альтернативи, думаючи про наслідки. За М.Фуко, мова – це інструмент влади, і люди мають владу в суспільстві, прямо пропорційну здатності брати участь у різних дискурсах.

Дискурс у широкому розумінні є комунікативною подією, що відбувається між тим, хто говорить, і тим, хто слухає (або спостерігає), у певному часовому, просторовому та інших контекстах. Ця комунікативна дія може бути усною чи письмовою, може мати вербальні й невербальні складові, як уважає Т.Ван Дейк [4]. Якщо виділити лише вербальну складову комунікативної події і говорити про неї як про “текст” або “розмову”, матимемо справу із розумінням дискурсу у вузькому плані.

Будь-яку розмову з товаришем, сусідом, колегою з приводу власної проблеми можна розглядати як буденний дискурс. Оскільки в аналізі розмови враховуються не тільки вербальні складові повідомлення, а й тон, інтонації, мімічні та інші паралінгвістичні характеристики, то йдеться про поняття дискурсу в широкому розумінні.

Чому ми говоримо про дискурс, а не про текст? Передусім тому, що дискурс є актуальною подією у взаєминах між людьми, а текст може залишатися абстрактним повідомленням у книзі, газеті чи рекламному листку, на який не звернуть особливої уваги.

Традиційна свідомість, у сфері якої ніби й немає потреби в життєвих виборах, але ці вибори все-таки готуються, визрівають, є сферою публічності. Вона не вичерпується лише наявністю

елементів знань, уявлень. Велике місце в її структурі посідають звичні для даної культури цінності, оцінки, що транслюються через систему освіти, виробляються індивідуально і колективно. Буденне знання, хоч і є завжди індивідуальним досвідом, водночас зливається з досвідом колективним, непомітно розчиняється в ньому.

Можна сказати, що традиційний дискурс – це завжди повторюваність. Сюрприз, несподіванка, раптовість, справжній серйозний вибір так чи інакше переривають плин повсякденності, виводять особистість за її межі.

Буденний дискурс важко назвати когерентним (однорідним) смисловим блоком. Він радше дуже різноплановий і існує як суміш, плетиво різних тем.

Під час спілкування з іншою людиною особистість переосмислює, переробляє свою власну історію, передумови чергового важливого життєвого рішення завдяки діалогу, що відбувається. Процес розмови ні для того, хто говорить, ні для того, хто слухає, не є пасивним. Щоразу, розповідаючи комусь про свою життєву ситуацію, ми створюємо реальність, починаючи не лише розуміти по-новому окремі епізоди свого життя, але й по-новому переживати життя загалом. Слухач порівнює те, що він чує під час розмови, з власним досвідом, досвідом рідних та знайомих і непомітно для себе теж починає переструктурувати свою особисту історію, своє тлумачення подій.

Сфера дискурсу, що відповідає буденності, – це не тільки сфера мови, а й царина образів, уявлень. Інтерпретаційні комплекси, якими ми користуємось у повсякденному житті, не можуть повноцінно працювати лише на когнітивному рівні, поза емоційною сферою. У буденності мова нерідко розширюється за межі раціональності у напрямі інтуїтивних здогадок, тлумачення сновидінь чи передчуттів, пророкувань, передбачень.

Повсякденне життя – це передусім життя за допомогою мови, яку я поділяю з іншими [5, с. 52]. Мова повсякденного життя далеко не завжди буває визначеною. І така її невизначеність, необов'язковість не є вадою. Навпаки, вона полегшує комунікацію, оскільки кожний має можливість “убудуватися” у спільну реальність [6, с. 171].

Емпіричні істини життя традиційної особистості конститууються через складання історій, якими ми живемо [5]. А історії завжди створюються для когось: у буденності – як для “цементування” спільноти, вироблення спільних поглядів на життя, так і для особистого вжитку, для зміцнення “Я-концепції”, піднесення самооцінки, створення умов для діяльності вибирання.

Важливо підкреслити, що з такого погляду буденний досвід кожного окремого Я виникає й існує у безперервному взаємобміні з досвідами інших членів спільноти. Особистість створює і реконструює свій життєвий світ і свою власну історію через оповідання, наративи, до яких включено й історії інших людей.

Наратив є засобом не лише рефлексування чи переструктурування, а й створення, породження досвіду людини. Знання, що здобувається під час розмови, змінюється й оновлюється у кожний момент взаємодії. Будь-який серйозний життєвий вибір стає подією, що запам'ятовується, історією, яка разом з іншими історіями створює життєвий наратив. У житті людини завжди більше подій, які не набувають статусу історії. Тому під час консультування, надання психологічної допомоги постійно є можливість конструювати нові, більш цілісні, гармонійні наративи [5].

У межах повсякденності, що готує вибір, чималу роль відіграє контекст. Індивідуальні розповіді про власне життя з його помилковими і вдалим виборами завжди здійснюються в конкретному контексті і спрямовуються, організуються, наповнюються тим чи тим смислом відповідно до контексту.

На думку деяких учених (наприклад, Р.Водак), наратив у строгому смислі навряд чи трапляється в повсякденному спілкуванні з усіма його семантичними критеріями [5]. Проте головні ознаки наративу, а саме – зміна наприкінці розмови стану персонажу (актанту) та зміна ситуації порівняно з початком розповіді, усе-таки є. Говорячи чи з терапевтом, чи з колегою, чи з товаришем, людина поступово змінює емоційну валентність розповіді, по-новому пояснює собі й слухачеві свої вибори, відшукує нові причини й цілі. Так із стану жертви вона непомітно переходить до стану агресора або навпаки. І, відповідно до цієї

динаміки, зовсім інший вигляд має ситуація, у якій вона опинилася.

Як ми вибираємо слухача своїх історій? Він зовсім не обов'язково має бути психотерапевтом-професіоналом чи відігравати роль порадики або судді. Важливо, щоб він був емпатійним, підтримував, заохочував. Для буденної особистості однією із звичних форм осмислення власного досвіду є форма спонтанного рефлексивного життєпису, коли вона розповідає тому, хто вміє слухати, свою життєву історію, водночас по-новому структуруючи її для самої себе. Чому такий спонтанний життєпис найчастіше розгортається під час спілкування з незнайомими людьми? Тому, що при цьому, крім анонімності, приватності повідомлення, забезпечується ще й можливість незаперечного авторства розповіді. Адже слухач абсолютно нічого не знає про реальні життєві обставини розповідача, і це дає змогу останньому будувати свою оповідь цілком довільно, включаючи те, що сьогодні хочеться згадати, і обминаючи те, про що говорити неприємно.

Вислуховування – це не пасивна діяльність. Слухаючи іншого, ми інтерпретуємо. Особливим типом вислуховування є так зване деконструктивне вислуховування. Воно потрібне для прийняття й розуміння історій людей без конкретизації та посилення їх безпорадних, хворобливих і патологічних аспектів [5, с. 72].

Спираючись на погляди Дж. Міда, викладені Г.Абельсом, підкреслимо, що особистість може будувати свій наратив не тільки у реальному спілкуванні, але й у комунікації із самою собою. “Самосвідомість є процесом, у якому індивід робить себе об'єктом власного сприймання. Мислення означає не що інше, як діалог, звернений до самого себе. Завдяки комунікації із самим собою індивід “тематизує” себе. Він стежить за собою, будучи водночас суб'єктом і об'єктом власної дії. Він спостерігає себе очима іншого і судить про себе за реакціями інших людей. Можна сказати, що він стоїть у центрі соціальної взаємодії і водночас перебуває поза нею” [6, с. 28].

Найчастіше наратив будується навколо ключових подій, значущих життєвих епізодів, що колись кардинально змінили розуміння себе. У наратив включаються найважливіші для

особистості люди: батьки, діти, родичі, кохані, учителі тощо. Крім тлумачення минулих подій нерідко створюється певний ескіз власного майбутнього, формулюються бажання, плани. У такому спонтанному життєписі переплітаються, поєднуються фрагменти реальні й нереальні, презентується “я-реальне” і “я-ідеальне” як щось єдине, неподільне. Людина ніколи не думає про себе холодно-об’єктивно, ще менше це стосується розповіді про себе. Вона завжди хоче побачити себе іншими очима, в іншому контексті, з іншими можливостями.

Основних елементів персонального наративу, за Мак-Адамсом, три: загальна атмосфера (оптимістичний чи песимістичний тон), образність (мова, якою описуються життя, символи, метафори) і головні теми, яких дві – влада і любов.

У рефлексивному життєписі судження людини про себе розглядаються як форма її активності у специфічній життєвій ситуації, вербальна поведінка наділяється самостійним онтологічним статусом. Цей жанр може бути визначений в якості “історії практики”: “Як я став тим, хто я є” [7, с. 62].

Інколи ми стаємо своїми власними слухачами, але, на думку Мак-Адамса, в такому разі інтимного саморозкриття, як у справжньому спілкуванні, не відбудеться. Індивідуальний наратив стає дедалі яснішим саме під час спілкування з іншою людиною [5, с. 70]. Для традиційної особистості головне – публічність презентації, наявність уважного слухача. Вона не може настільки глибоко осмислювати свій досвід наодинці із собою, подумки, звертаючись до щоденника чи пишучи листа. Для неї природніше висловитися і тут же побачити враження, яке її новий текст про себе справляє на іншу людину.

У структурі автобіографічного дискурсу власне життя після такої розповіді починає сприйматися як активне або не дуже активне, щасливе або нещасне, складне або просте, хаотичне або організоване, впорядковане. Від таких класифікаційних схем, що виникають під час розмови з випадковим слухачем, багато в чому залежать можливості дальшого усвідомлення власного досвіду, готовність або неготовність до вибору.

На певному етапі життя провідною стає та чи та базова метафора [7] як дорефлексивна особистісна константа сприймання свого життєвого світу. Для характеристики тради-

ційної особистості це поняття є дуже зручним, бо воно досить синкретичне, у ньому мислення ще не абстраговане від емоцій та неусвідомлених настанов, диспозицій. У базовій метафорі поєднуються і в скороченій формі зберігаються буденні знання, типові думки, стереотипні вислови. Саме вона інколи стає вирішальним поштовхом для здійснення життєвого вибору, на який людина ніяк не наважувалася.

Характерно, що в побуті практично кожна ситуація символізується, узагальнюється до певного змісту. Відтак навіть нестандартна для особистості життєва подія значною мірою деіндивідуалізується, “навантажується” звичним, зрозумілим кожному, інколи просто банальним змістом. Так індивідуальний досвід перестає бути унікальним і стає типовим, підживлюючи досить стандартні сюжети кохання, ревнощів, суперництва, владарювання.

Інтерпретація життєвих обставин як цілеспрямована обробка смислової інформації, що готує вибір, стає для традиційної особистості стереотипною, іде второваною колією, нерідко повторюючи інтерпретації сусідів, родичів, знайомих. Сенси індивідуалізуються через численні повернення до вже знайомих сюжетів.

По-новому, не повторюючи, інтерпретують особистісну ситуацію перед вибором старші, досвідченіші члени спільноти, ті, від кого більшість очікує нових знань. Решта варіює, деталізує, нюансує ці принципово нові інтерпретації. Можливо, саме масове делегування повноважень людям, що мають великий життєвий досвід або реальну владу, визнання, популярність, сприяє виникненню якісно нових життєвих сюжетів.

Досвідчений психотерапевт під час консультивання заохочує людей ставитися до своїх буденних життєвих наративів не як до пасивно отриманих фактів, а як до історій, що активно конструюються ними самими. Здатність людини до самоконституювання шляхом спонтанного життєпису визначається актуальною потребою її не лише в самопрезентації, але й у самоосмисленні, рефлексуванні з приводу свого життя як такого і можливістю цю потребу реалізувати в конкретних життєвих обставинах.

Добре, коли людина вчиться у своєму життєписі не тільки подавати себе як частку спільноти, але й водночас індивідуально

конституювати себе, по-новому структуруючи свій життєвий досвід. Так може сформуватися нова, цілісніша й конструктивніша оповідна ідентичність, готова самостійно вибирати свій подальший шлях.

Можна визначити такі особливості характерного для традиційної особистості дискурсу, що готує ґрунт для здійснення життєвого вибору:

1. Буденний дискурс доступний, зрозумілий кожному, хоча за змістом може бути досить неоднорідним. Доступність досягається завдяки стереотипності, усталеності, звичності, що не є характерними для дискурсу небуденного. Людина сприймає буденний дискурс як щось природне, безсумнівне та непроблематичне. Щоб знайти в собі сили для вибору, для ризику, вона має спиратися саме на таке усталене й зрозуміле підґрунтя.

2. Кожний індивідуальний буденний дискурс завжди є водночас і соціальним, і колективним, публічним. Завдяки цьому він може здаватися значною мірою передбачуваним. Саме тому ми сподіваємося на поради оточення, на його досвід, на відомі нам приклади, коли стоїмо перед власним життєвим вибором.

3. Сфера дискурсу, що відповідає традиційності, – це не лише сфера мови, а й сфера емоцій, почуттів, образів, уявлень. У буденності мова практично завжди розширюється за логічні межі раціонального дискурсу в напрямі алогічних сфер життя, які не сприймаються як щось незвичне. Цей виразний емоційний фон полегшує перехід від сумнівів до реальних дій для втілення власного рішення. Саме почуття впевненості в собі, віра в необхідність того чи того кроку, передбачення майбутнього успіху стають енергетичним забезпеченням учинкової активності, без якої діяльність вибирання втрачає сенс.

4. Дискурс традиційної особистості не прагне об'єктивності. Людина, яка досліджує й тлумачить буденні обставини, яка хоче їх кардинально змінити, не може залишатися безсторонньою. Вона привносить у процес вибирання свій настрій, свої спогади, асоціації, передбачення і взагалі весь свій буденний досвід.

5. Буденний досвід як основа життєвого досвіду може стати матеріалом самоосмислення, а відтак і самомоделювання через здійснення вчасних і конструктивних життєвих виборів, якщо на основі досвіду складається певний автонаратив. Саме наративний модус існування індивідуального досвіду може

сприяти трансляції нових вражень, їх структуруванню в діяльності вибирання.

6. Синтезування нового смислу, механізмом якого є інтерпретація, делегується окремим “уповноваженим” особам – священикові, дикторові телебачення, авторові газетної публікації. Суттєве змістове поповнення семантичного простору вибирання відбувається в певних екзистенціальних чи кризових ситуаціях, які виводять пересічну людину за межі буденності. Смесинтезуюча інтерпретація забезпечується також піковими переживаннями, які є умовою трансцендування.

7. Автонарратив пересічної людини-обивателя – це завжди розповідь, зорієнтована на слухача, навіть якщо вона складається з подумки. Це історія власного життя, яка має певний повчальний характер передусім завдяки вдалим життєвим виборам. Нарративний модус саморозуміння та побудови власного життя шляхом вчасного зваженого вибирання життєвої траєкторії є ідеальним транслятором набутого індивідуального досвіду, який багато в чому відтворює досвід спільноти.

РЕЗЮМЕ

Особенностями обыденного дискурса как основания для осуществления жизненного выбора являются стереотипность, устойчивость, понятность, предсказуемость, публичность. Обыденный дискурс, выходя за рамки рациональности, не стремится к объективности. Нарративный модус существования опыта способствует жизнотворчеству путем осуществления своевременных выборов. Смена семантического пространства выбора происходит в кризисных ситуациях, выводящих человека за пределы обыденности.

SUMMARY

The specifics of **mundane** discourse as the basis for making a life choice are stereotypeness, stability, straightforwardness, predictability and publicity. **Mundane** discourse, overcoming the limits of rationality is not directed to objectivity. Narrative modus of existence experience is aiding the life-creativity by making timely choices. The change of semantic space of choice happens in crisis situations, which are putting person outside the **mundane** limits.

Література

1. Шюц А. Структура повсякденного мышлення // Социологические исследования. – 1988. – №2. – С. 129–137.
2. Хамитов Н.В. Философия человека: поиск пределов. Пределы мужского и женского: введение в метаантропологию. – К., 1997.
3. Горных А.А. Англо-американская “Новая критика”: антропологические проблемы текста // Метафиз. исследования. – СПб., 1999. – Вып. 11. Язык. – С.108–130.
4. Ван Дейк Т. К определению дискурса // URL.<http://www.nsu.ru/psych/internet/bits/vandijk2.htm>.
5. Фридман Дж., Комбс Дж. Конструирование иных реальностей. Истории и рассказы как терапия. – М., 2001.
6. Абельс Х. Интеракция, идентификация, презентация. Введение в интерпретативную социологию. – СПб., 1999.
7. Качанов Ю.Л., Шматко Н.А. Базовая метафора в структуре социальной идентичности // Социологические исследования. – 1996. – №1. – С.61–72.

©Титаренко Т.М.

П.П. Горноста́й

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В РАКУРСІ РОЛЬОВОЇ ТЕОРІЇ

Сучасний етап психології особистості можна охарактеризувати як посткласичний, тобто такий, що пов'язаний з розробкою інтегративних моделей особистості, зближенням різних теорій особистості, які описують особистість під різними (часом протилежними) кутами зору. Ця тенденція особливо яскраво втілюється у відомій книзі С.Мадді, присвяченій порівняльному аналізу теорій особистості, яка нарешті з'явилася в російському перекладі [1]. Однак ще рано говорити про створення *метатеорії особистості*, яка б знімала всі суперечності між різними школами і підходами. Йдеться лише про класифікацію теорій особистості та про знаходження спільних підходів для їх опису й аналізу.

За всієї ґрунтовності здійсненого аналізу, він, на мою думку, не позбавлений окремих обмежень. Так, у ньому немає

опису так званих рольових теорій особистості, насамперед таких, як теорія особистості символічного інтеракціонізму [2–5], психодраматична теорія особистості [6–9], транзактна теорія особистості [10–12] і певною мірою теорія рольового конструкту [13]. Ці теорії, незважаючи на значну популярність психотерапевтичних аплікацій, на які вони спираються, і солідну теоретичну обґрунтованість, не стали достатньо популярними. Вони, зокрема, не включені (за винятком останньої) не лише в згадану книгу Мадді, а й у відомі підручники з теорій особистості [14–16].

Для того щоб надолужити ці прогалини, ми пропонуємо здійснити порівняльний аналіз рольових теорій особистості і спробувати подолати розбіжності між ними за допомогою концепції рольового конфлікту. Коротко зупинимось на основних положеннях рольових теорій особистості.

У теорії Морено найбільш глибинним філогенетичним фактором особистості, що формує людську поведінку, вважається її спонтанність. Зі зникненням спонтанності особистість гине. Структура особистості, на думку Морено, являє собою набір ролей. Фундаментальне значення мають ролі (первинні рольові категорії): **соматичні** (чи психосоматичні), зумовлені фізіологічними потребами й емоціями; **психічні**, що виникають уже в соціальній матриці і розширюють сферу переживань дитини; **соціальні**, що задаються структурою соціальних відносин, у яких бере участь людина; **трансцендентні** (або інтегративні), в яких людина робить іманентно притаманну світові трансценденцію і приходить до загального погляду на світ.

Розвиток особистості Морено розглядав у двох аспектах: як соціоемоційний (формування здатності до міжлюдських відносин) і рольовий (набуття досвіду завдяки рольовому навчанню). **Соціоемоційний розвиток** починається з феномена спонтанної соціалізації не зв'язаних споріднених людей на найбільш ранньому ступені їхнього розвитку. На 1–20-му тижні діти живуть на стадії органічної ізоляції, не заважаючи один одному. З 20–24-го тижня починається стадія горизонтальної диференціації, коли контакти не залежать від індивідуальних особливостей дітей, а зумовлені ступенем близькості (розміщенням ліжечок). На 40–42-му тижні починається стадія вертикальної диференціації, коли на групову організацію

починають впливати фізична сила і кмітливість. У групі утворюються “верх” з його лідерами і “низ” з несамостійними й відособленими членами групи. Однак взаємні соціометричні вибори у маленьких дітей рідкі через нерозвиненість феномена *теле*, тобто через здатність спілкуватися на деякій дистанції, передаючи здалеку емоційні повідомлення один одному.

Приблизно на сьомому році життя соціометрична структура дитячих груп змінюється. Численні взаємні вибори свідчать про те, що фактор теле дієвіший. До завершення пубертату і появи типових для дорослих людей групових структур, змінюючи одна одну, виникають дві стадії переваги різностатевих і дві стадії переваги одностатевих виборів.

Величезного значення Морено надавав рольовому розвитку. Він писав, що поява ролі є первісною стосовно Я, підкреслюючи цим невід’ємне значення ролей у розвитку особистості. У його теорії розглядаються кілька стадій рольового розвитку людини.

Ембріональна стадія. На цьому рівні людина, за Морено, вступає у відношення зі світом, тобто в неї виникає поведінка. Дитина і мати утворюють функціональну органічну єдність (органічну плаценту). Найважливішим фактором нормального розвитку в цей час є спонтанність (S-фактор). Нормальні (спонтанні) пологи – це безтравматичний перехід від внутрішньо - до позаутробних умов існування.

Перший психічний всесвіт (матриця всесвітньої ідентичності). На цій стадії дитина ще не диференціює об’єкти і живих істот. Мати разом з дитиною утворюють інтеракціональну єдність (соціальну плаценту), переживання якої стає глибинним переживанням тотожності зі світом і формує наступну довіру до власного *буття* (відповідне описаній Еріком Еріксоном базовій довірі до світу). Причиною сильної концентрації дитини на стадії всесвітньої ідентичності є акціональний голод, що спонукує її повністю віддаватися дії. Інтеракція (як і на наступних стадіях) здійснюється завдяки процесам *розігріву*.

Перший психічний всесвіт (матриця всесвітньої реальності). Дитина починає розрізняти і впізнавати оточуючих людей і предмети, однак вона робить це тільки в момент, коли вони реально присутні. Уявлення про речі або відсутні або не диференціюються від самих предметів.

Другий психічний всесвіт. Єдине сприйняття світу дитиною розділяється на сприйняття реальності і фантазію, що є передумовою виникнення дискурсивного мислення. Завдяки абстрактному мисленню поступово змінюється сприйняття світу, відбуваються диференціація мови і формування понять. На цій стадії дитина знайомиться з ролями ще до того, як вона здатна діяти. Вона повинна навчитися жити і в реальності, і в уявленні, не віддаючи переваги жодному світові на шкоду іншому. Якщо людина залишається на рівні сприйняття реальності (у рамках матриці всесвітньої реальності), це загрожує їй слабоумством. І навпаки, застрягання на своїх уявленнях може стати причиною невротичної відгородженості від реальності через ірреальні страхи і бажання.

Третій психічний всесвіт. Людина переживає тотожність із трансперсональним буттям. Це переживання психосоціально не є обов'язковим. Воно відбувається не тільки у психічних чи соціальних ролях, а і завдяки трансценденції до нової рольової категорії інтегративного переживання.

У процесі рольового розвитку послідовно формуються всі рольові категорії: соматичні, психічні, соціальні і трансцендентні. Коли яка-небудь фаза минає чи відбувається повернення на попередні рівні, то спостерігаються різні випадки особистісної патології. Так, пропуск формування психічних ролей призводить до психопатичного розвитку, а соціальних – до шизоїдного. Повернення до нижчих рівнів є причиною розвитку страху, що може виявлятися в різних невротичних і психотичних порушеннях. Метою психодрама-терапії є пробудження спонтанності людини, що виражається у творчому акті.

У теорії особистісних конструктів (Дж. Келлі) активно використовується поняття “роль”, що припускає форму поведінки, яка логічно впливає з розуміння особистісних думок і вчинків інших людей, діяльнісно пов'язаних з нею. Прийняття ролі вимагає, щоб принаймні один із взаємодіючих індивідів усвідомлював, яким чином інший індивід інтерпретує явища чи події. Ролі не обов'язково повинні бути обопільними, тобто особистість не повинна аналізувати виконавця ролі для того, щоб бути включеною в соціальні відносини. Для дослідження ролей особистості Келлі розробив репертуарний тест рольового конструкту (Реп-тест).

Теорія символічного інтеракціонізму (Дж.Г.Мід, Г.Блумер, Э.Гоффман, М.Кун та ін.) розглядає особистість за її соціальними ролями. Вона належить до соціологізаторських концепцій, оскільки стверджує, що соціальне середовище є вирішальним фактором розвитку особистості, і висуває на перший план значення міжособистісної взаємодії людей (інтерації), рольової поведінки.

Важливим є твердження про те, що основний механізм і структура особистості пов'язані з рольовою сутністю. Особистість розглядається як сукупність її соціальних ролей. Згідно з цими поглядами, людина у своєму житті, спілкуванні з іншими людьми, діяльності ніколи не залишається “просто людиною”, а завжди виступає в тій чи іншій ролі, є носієм визначених соціальних функцій і суспільних нормативів. За теорією ролей, виконання ролі має велике значення у розвитку людської особистості. Розвиток психіки, психічної діяльності, соціальних потреб відбувається не інакше, як у виконанні визначених суспільних рольових функцій, а соціалізація людини являє собою формування її соціальних ролей.

Соціальні ролі розглядаються у трьох планах: 1) соціологічному – як система рольових очікувань, тобто задана суспільством модель ролі, що має велике значення для формування особистості й оволодіння нею соціальними ролями; 2) соціально-психологічному – як виконання ролі і реалізація міжособистісної взаємодії; 3) психологічному – як внутрішня чи уявна роль, яка не завжди реалізується у рольовій поведінці, але певним чином на неї впливає.

Взаємозв'язок цих трьох аспектів і становить рольовий механізм особистості. При цьому провідними вважаються соціальні рольові очікування (експектації), які визначають поведінку людини, за що концепція інтеракціонізму самим її основоположником Дж.Мідом названа “соціальним біхевіоризмом”. Одне з найважливіших понять цієї теорії – “прийняття ролі іншого”, тобто уявлення себе на місці партнера по взаємодії і розуміння його рольової поведінки. При цьому людина приводить свої експектації стосовно партнера у відповідність з його соціальними ролями. Без такої відповідності не може виникнути інтерація, а людина не може стати соціальною істотою, усвідомити значущість і відповідальність власних дій і вчинків.

У концепції транзактного аналізу Е. Берна особистість розглядається як сукупність особливих станів Его, що виявляються у специфічних станах свідомості і зразках поведінки. За допомогою структурного аналізу автор виділяє три основних Его-стани.

“Батько” – стан, скопійований зі справжніх батьків чи інших авторитетних у дитинстві особистостей. Крім моделі ролі батька, він містить багато інших стереотипів і автоматизованих форм поведінки, відбиваючи традиції, цінності, норми і правила. “Батько” уособлює функції контролю над дотриманням норм і розпоряджень (які людина запозичує, часто некритично, протягом життя), а також заступництва і турботи. Це по суті актуалізація моральної сфери особистості.

“Дитина” – частина особистості, що збереглася від справжнього дитинства, яка містить афективні комплекси, пов’язані з ранніми дитячими враженнями і переживаннями. Цей стан може бути у двох формах: як природна “Дитина”, що є джерелом інтуїції, творчості, спонтанних спонукань і радості; як пристосована залежна “Дитина”, що змінює поведінку під впливом “Батька” (може бути слухняною чи, навпаки, примхливою). Це за сутністю – актуалізація емотивної сфери особистості.

“Дорослий” – стан, за якого здійснюються переробка інформації та її імовірнісна оцінка для ефективної взаємодії з навколишнім світом; демонструються тверезість, незалежність і компетентність. “Дорослий” контролює дії “Батька” і “Дитини”, будучи посередником між ними. Це по суті актуалізація раціональної сфери особистості.

У різних життєвих ситуаціях, насамперед у процесі спілкування з іншими людьми, особистість зазвичай перебуває в одному з трьох Его-станів, що у даний момент активізований. Однак можливе і поєднання двох Его-станів, або, точніше, “зараження” (контамінація) одного стану іншим. Таким механізмом зараження Берн пояснює різні випадки особистісних патологій і відхилень аж до психічних захворювань. За допомогою розробленого Берном методу психотерапії можна здійснювати “зnezаражування” (деконтамінацію) Его-стану “Дорослого”, досягати його автономності з наступним відновленням “Я-справжнього”.

За допомогою концепції Его-станів можна розглядати процес міжособистісної взаємодії. Елементарна одиниця спілкування, що складається з транзакційного стимулу й реакції, називається *транзакцією*. За допомогою своєї концепції Берн вивчає і більш складні форми поведінки людини – “ігри” чи “серії наступних одна за одною прихованих додаткових транзакцій з чітко визначеним і передбачуваним результатом”, а також життєві сценарії, що лежать у їх основі. За допомогою психологічних ігор люди часто неусвідомлено компенсують свої особистісні проблеми. Берн створив власну теорію і типологію ігор і сценаріїв.

Теорія транзактного аналізу є найбільш самодостатньою з розглянутих теорій, оскільки вона містить майже всі основні компоненти теорії особистості, насамперед – концепцію структури особистості (структурна модель еґо-станів), концепцію розвитку (формування життєвого сценарію) та концепцію особистісної психопатології (контамінації еґо-станів, дисгармонійність життєвого сценарію). В теорії транзактного аналізу досить широко використовується поняття “роль”, зокрема в концепції психологічних ігор, хоча воно розглядається скоріше як робоче поняття, а не категорія, що несе методологічне навантаження. Поняття “роль” набуває певного розвитку у послідовників Е. Берна. Наприклад С. Б. Карпман розробив концепцію “драматичного трикутника”, в якій він, користуючись поняттями ролей “Жертви”, “Переслідувача” та “Рятівника”, здійснює драматичний аналіз сценарію [17]. Проте послідовної рольової теорії в рамках цього підходу не створено, окремі рольові аспекти ще чекають своєї розробки, зокрема потребує з’ясування співвідношення між поняттями “роль” та “еґо-стан”, місце “ігрових” та життєвих ролей людини в життєвому сценарії тощо.

Теорія символічного інтеракціонізму розглядає переважно соціальні детермінанти розвитку особистості, явно недооцінюючи внутрішньоособистісні чинники. Соціалізація, за цією теорією, – це засвоєння соціальних експектацій і оволодіння умінням прийняти роль іншого. Внутрішні чинники розвитку, тенденції самореалізації особистості певною мірою недооцінюються. В теорії особистості Морено, навпаки, розвиток особистості розглядається як послідовне розгортання основних рольових

категорій, які охоплюють усі сторони людського буття. Ці рольові категорії розвиваються за принципом спонтанності, а соціальні детермінанти розвитку мають другорядне чи треторядне значення, причому розглядається здебільшого їх гальмівний вплив на вільний прояв спонтанності людини, що спричиняє психологічні проблеми, які треба долати.

Очевидно, в кожній із згаданих теорій є багато цінних ідей і цікавих результатів. Заслужують на увагу не лише суперечності між ними (хоча вони найбільш помітні при поверховому аналізі), але й можливість їх взаємодії, коли положення однієї теорії виступають доповненням чи продовженням іншої. Йдеться про інтегративний підхід, в рамках якого можуть бути розроблені складові частини загальної метатеорії особистості. Якщо розглядати обидві групи чинників розвитку особистості, то треба з'ясувати механізми їхньої взаємодії, взаємовідношення, в якому вони перебувають. З кожною із цих груп факторів пов'язана певна група потреб: з одного боку – це потреба наслідувати інших, рольове навчання; з другого – потреба в дії, акціональний голод, потреба в рольовій самореалізації. Відповідно можна говорити про дві мотиваційні тенденції особистості – **соціалізацію** та **індивідуалізацію**, баланс між якими можна розглядати як основну тенденцію функціонування особистості та рушійну силу її розвитку.

Очевидно, що обидві групи потреб мають велике значення в розвитку особистості, і віддавати перевагу одній із них (як це робиться в окремих рольових теоріях) – це методологічно некоректно. Справа не лише в неможливості точного вимірювання рівня людських потреб, що пов'язано зі складністю зіставлення потреб різної модальності і природи, а отже, і з труднощами визначення пріоритетів розвитку. За сучасними уявленнями про мотиваційну сферу людини, існують не окремі потреби, а більш складні утворення, що об'єднують протилежні мотиваційні тенденції. Автор сучасної **реверсивної теорії мотивації** М. Дж. Аптер стверджує, що "...психологічні потреби утворюють протилежності: тобто для кожної психологічної потреби є протилежна потреба. Потреба в безпеці і спокої "протиставлена" потребі у хвилюванні і пригоді; потреба в серйозному досягненні "протиставлена" потребі у веселощах і негайному задоволенні. Загалом здорові люди вимагають задоволення кожної з цих

альтернативних потреб, і це досягається переключеннями назад і вперед між ними (“реверсуванням”) у ході повсякденного життя. Це означає, між іншим, що людям протягом певного часу властиві непослідовність і навіть внутрішня суперечливість. Кожна з цих потреб – частина більш загального “способу буття” і відомі в теорії як “метамотиваційні модули” [18, с. 7].

Потреби в рольовому розвитку підпорядковуються таким самим реверсивним закономірностям, і здорова особистість потребує задоволення всіх частин метамотиваційного модулю. Однак протилежні мотиваційні тенденції не завжди можна наситити шляхом реверсування. Це залежить від багатьох чинників: від інтенсивності впливу соціуму, від сили особистісних потреб, від суперечності між суспільними вимогами і потребами особистісної самореалізації. Потреби можуть вступати у протиріччя, коли одночасне задоволення протилежних тенденцій неможливе або натрапляє на великі перешкоди.

Коли неможливо одночасно задовольнити потреби в рольовому навчінні і в рольовій самореалізації (тобто наслідувати соціальні експектації і розвивати рольову автономію), то неминучий *рольовий конфлікт*. У своєму житті людина періодично відчуває загострення рольового конфлікту, пов’язаного з розвитком її особистості. В суперечність вступають усі типи психологічних ролей людини: від ситуативних до життєвих. Протиріччя останніх можна тлумачити як життєву кризу особистості, що є неминучою віхою розгортання життєвого шляху людини [19]. Рольовий конфлікт, природно, викликає напруження, яке пов’язане з негативними переживаннями різного ступеня тяжкості. Прагнучи позбавитись цих переживань, людина виявляє активність, що, зрештою, і спонукає розвиток її особистості.

За результатами нашого дослідження, протиріччя між потребами в рольовому навчінні і рольовій самореалізації є рушійною силою особистісного розвитку. Основною тенденцією особистості є прагнення мінімізувати рольовий конфлікт, що виникає в процесі рольового розвитку при максимізації потреби в рольовій самореалізації. Однак баланс між екстернальними та інтернальними тенденціями для різних людей виявляється різним. Одні особистості частіше віддають перевагу внутрішнім цінностям, обираючи інтернальні стратегії поведінки в умовах

рольового конфлікту. При цьому вони збільшують протиріччя між власною рольовою поведінкою і соціальними очікуваннями, провокуючи зовнішній або міжособистісний рольовий конфлікт. Інші особистості орієнтуються на зовнішню систему цінностей і обирають екстернальну стратегію, провокуючи внутрішній або внутрішньоособистісний рольовий конфлікт. Тенденція особистості обирати одну з двох стратегій поведінки була названа нами *локусом рольового конфлікту*.

За нашим припущенням, локус рольового конфлікту – це не ситуативна поведінкова реакція, що визначається умовами ситуації, а особистісна характеристика, яка в цілому є стабільною, незалежно від умов соціальної ситуації, хоча окремі поведінкові прояви можуть значно відхилитися в обидва боки в межах метамотиваційного модусу. Для перевірки цього припущення було проведене експериментальне дослідження, результатом якого стала розробка психологічної методики *“Шкала локусу рольового конфлікту”*. Це допомогло зробити висновок, що локус рольового конфлікту – це інтегральна базова характеристика особистості, що визначає не лише домінуючу стратегію поведінки людини в умовах рольового конфлікту, а й базову тенденцію рольового розвитку особистості. Вона впливає на низку рольових характеристик особистості і на особливості рольової самореалізації в цілому.

Дуже цікавим є питання про генетичні аспекти локусу рольового конфлікту. Очевидно (хоча ми ще не маємо достатньої кількості експериментальних доказів цього твердження), що локус рольового конфлікту залежить від уроджених передумов. У маленьких дітей спостерігається різна вираженість проявів негативізму і нонконформізму, що є непрямими показниками інтернальності. Однак правомірним також є твердження, що поведінка дитини залежить від того, які стратегії заохочувалися, а які, навпаки, придушувалися батьками. Авторитарне виховання, блокування свободи і автономії дитини, батьківські заборони не лише формують відповідний життєвий сценарій людини (наприклад, сценарні заборони), а й сприяють зростанню тенденції екстернальності, що звужує можливості повноцінної рольової самореалізації особистості.

Концепція рольового конфлікту дає змогу не лише знайти точки дотику між існуючими рольовими теоріями особистості, а й

побудувати власну оригінальну модель особистості, в якій є всі необхідні компоненти теорії. Розвиток особистості за цією теорією розглядається як єдність двох процесів рольової соціалізації та рольової самореалізації, в основі яких лежить формування особистісних (міжособистісних та життєвих) ролей людини. В кожній віковій стадії формуються певні життєві ролі, актуальні для даного періоду, що може служити основою періодизації особистісного розвитку. Зміну життєвих ролей при переході від однієї стадії до іншої, як уже зазначалося, можна трактувати як життєву кризу особистості, або рольовий конфлікт у сфері її життєвих ролей.

Структура і типологія особистості в нашій рольовій теорії також ґрунтуються на понятті “локус рольового конфлікту”. Особистісні типи визначаються полярністю локусу рольового конфлікту та репертуаром особистісних ролей. Особистісні ролі як своєрідні стани особистості, що дають змогу розкрити певні сторони людського характеру, можуть втілювати різні, іноді протилежні властивості індивідуальності. Але можливі ситуації, коли деякі сторони індивідуальності не знаходять вільного виходу в рольовій поведінці. В кращому випадку вони сублімуються в інших формах або компенсуються уявними ролями; в гіршому – відбувається повне витіснення в тіньову сферу, або блокування розвитку особистісних ролей, що рівнозначне дисгармонійному розвитку відповідних сторін особистості, депривації життєвих потреб тощо.

Дисгармонічність особистісного розвитку певним чином пов'язана з інтернальністю або екстернальністю рольової поведінки людини. Крайні соціально неадаптивні форми інтернальності можуть бути пов'язані з психопатичним розвитком особистості. Крайні соціально неадаптивні форми екстернальності, що ведуть до внутрішніх рольових конфліктів, часто є причиною невротичних і психосоматичних проблем. Крім того, неадаптивна екстернальність є основною причиною порушень нормального рольового розвитку особистості. Серед великої кількості можливих рольових дисгармоній назовемо тільки такі, як рольовий інфантилізм, рольові девіації, рольові дисфункції або рольовий дефіцит, дисгармонійність життєвого сценарію людини тощо. Для подолання цих рольових дисгармоній найкращим чином можна використовувати різні варіанти рольової

психотерапії та методологічно близькі їй методи, серед яких слід виділити психодраму, транзактний аналіз, терапію фіксованої ролі.

Таким чином, ми бачимо, що концепція рольового конфлікту виявляється досить плідною не тільки у психотехнічному, а й у методологічному плані, даючи підстави для побудови оригінальної моделі особистості, що може претендувати на статус теорії особистості. Ця концепція використовує позитивні досягнення відомих рольових теорій особистості, більше того, вона може подолати окремі протиріччя цих теорій, створюючи передумови для побудови майбутньої метатеорії особистості. Вона має як теоретичне та методологічне (пропонування нових теоретичних понять і концепцій та їх методологічне обґрунтування), так і практичне значення, даючи психологові, психотерапевтові дієві інструменти психологічної допомоги особистості, що підтверджується не тільки теоретичними узагальненнями та висновками, а й тривалою власною практикою автора статті.

РЕЗЮМЕ

Представляется правомерным объединить ряд положений различных ролевых теорий личности (теория психодрамы Я. Л. Морено, теория ролевого конструкта Дж. Келли, теория символического интеракционизма Дж. Г. Мида, теория трансактного анализа Э. Берна), используя концепцию ролевого конфликта. Это позволяет не только разрешить некоторые противоречия, присущие указанным теориям, но и построить оригинальную модель личности, которая может стать основой для новой ролевой метатеории личности.

SUMMARY

It seems legitimate to unite some assumptions of various personality role theories (J. L. Moreno's theory of psychodrama, G. Kelly's theory of role construct, G. H. Mead's theory of symbolic interactionism, E. Bern's theory of transactional analysis) applying the concept of role conflict. It allows not only to resolve some contradictions inherent in these theories but also to construct own original personality model, which may become a basis for a new role metatheory of personality.

Література

1. *Мадди С. Р.* Теории личности: сравнительный анализ : Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2002.
2. *Кон И. С., Шалин Д. Н.* Д. Г. Мид и проблема человеческого Я (Из истории американской социальной психологии) // *Вопр. философии.* – 1969. – № 12. – С. 85–96.
3. *Mead G. H.* Mind, self, and society. From the Standpoint of a Social Behaviorist. – Chicago: The Univ. Of Chicago press, 1946.
4. *Mead G. H.* The Philosophy of the Act. – Chicago: The Univ. of Chicago press, 1950.
5. *Mead G. H.* The Individual and the Social Self. – Chicago; London: The Univ. of Chicago press, 1982.
6. *Лейтц Г.* Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я. Л. Морено: Пер с нем. – М.: Прогресс, Универс, 1994.
7. *Морено Дж.* Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе : Пер. с англ. – М.: Акад. проект, 2001.
8. *Морено Дж.* Театр спонтанности: Пер с англ. – Красноярск: Фонд Ментального здоровья, 1993.
9. *Морено Я.* Психодрама: Пер. с англ. – М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2001.
10. *Берн Э.* Транзакционный анализ и психотерапия: Пер. с англ. – СПб.: Братство, 1992.
11. *Берн Э.* Групповая психотерапия: Пер. с англ. – М.: Академ. Проект, 2000.
12. *Стюарт Й., Джойнс В.* Основы ТА: Транзакційний аналіз: Пер. з англ. – К.: ФАДА, ЛТД, 2002.
13. *Келли Дж.* Психология личности. Теория личностных конструкторов. – СПб.: Речь, 2000.
14. *Холл К. С., Линдсей Г.* Теории личности: Пер. с англ. – М.: “КСП+”, 1997.

15. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение): Пер. с англ. – СПб.: Питер Пресс, 1997.
16. Фрейдджер Р., Фейдимен Д. Личность: теории, эксперименты, упражнения. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001.
17. Karpman S. B. Fairy tales and script drama analysis // Transactional Analysis Bulletin. – 1968. – 7 (26). – P. 39–43.
18. Apter M. J., Mallows R., Williams S. The development of the motivation style profile // Personality and Individual Differences. – 1998. – V. 24, №. 1. – P. 7–18.
19. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т. М. Титаренко. – К.: Агропромвидав України, 1998.

© Горностай П.П.

Л.А. Лепіхова

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА УСПІШНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Кожний історичний етап суспільного розвитку зі своїми політичними, економічними та соціальними проблемами висуває нові вимоги до суб'єктів діяльності, актуалізує їх певні соціально-психологічні властивості, необхідні для успішного особистісного розвитку. Внаслідок цього у психолінгвістичному тезаурусі з'являються поняття, які відбивають спрямованість психічної активності на задану соціальну поведінку. Так, у радянському суспільстві одним з понять, що втілювали провідні тенденції соціальної поведінки, було поняття “колективізм”. Гуманне за своєю сутністю, воно стимулювало своєрідну форму розподілу відповідальності, що перетворювалась на колективну безвідповідальність. Або в період, так званого, “застою” стало поширеним поняття “виживання”, що несло в собі зміст пасивного вицікування.

На перехідному етапі державного будівництва від соціалістичного до демократичного із зміною співвідношення форм власності з переважанням приватної зростає роль особистої активності, відповідальності та професіоналізму. Тому в останнє

десятиріччя ми є свідками зростання уваги психолого-педагогічної науки до вивчення різних виявів життєтворчості, особистісних виборів, компетентності як передумов на шляху особистості до успішного самоствердження.

Компетентність визначаємо як спеціально набуті особистістю глибокі знання в певній галузі знань у поєднанні з особистісними здібностями, життєвим досвідом та вмінням доречно застосувати його у відповідній діяльності. Поняття “компетентність” можна певною мірою ототожнити з поняттям “професіоналізм”, коли йдеться про предметну досконалість.

Поширеним стало поняття “життєва компетентність” особистості, яке вбирає в себе компетентність у різних сферах людської діяльності: побутову, навчальну, професійну, комунікативну, соціально-психологічну. Воно є поєднанням свідомо і цілеспрямовано набутих знань, адекватних і достатніх для розуміння закономірностей життєдіяльності певного суспільства і свого місця в ньому, із власним життєвим досвідом та його адекватним використанням. Неоднаковий розвиток людей різних видів компетентності визначає їхні індивідуальні відмінності щодо ефективності особистісних виборів досягнення життєвих успіхів.

Ми розводимо поняття комунікативна та соціально-психологічна компетентність. **Комунікативна компетентність**, на яку тепер найчастіше посилаються, є передумовою мистецтва спілкування. Її основу становлять передусім вербальні здібності: вербальний інтелект, логічність, дотепність, розвинена пам'ять та увага, психічна гнучкість, емоційність, мовне й тематичне різнобарв'я. Наявність цих рис робить особистість яскравим і успішним співбесідником.

Соціально-психологічна компетентність виявляється у сфері інтерперсональної взаємодії, взаємоставлень та спілкування в процесі вирішення проблемних життєвих ситуацій, виборів і особистісного самоствердження. Розвиток її відбувається внаслідок природного онтогенезу особистості, цілеспрямованого, свідомого розвитку відповідних соціально-психологічних властивостей та набутого власного досвіду міжлюдських стосунків, ефективної взаємодії у суспільному оточенні. Соціально-психологічна компетентність пов'язана із внутрішніми суб'єктними механізмами індивідуальності,

зорієнтованими на адекватне перцептивне сприйняття іншої людини та соціальної ситуації, їх аналітичне опрацювання з прогнозуванням можливого розгортання подій і своєї поведінки “тут і тепер” з метою конструктивного та безконфліктного досягнення мети. Вона сприяє успіху в будь-яких напрямках життєдіяльності і вигідно доповнює всі інші види компетентності особистості, які так чи інакше пов’язуються з інтерперсональними відносинами [1].

Методологією дослідження ми вважаємо гуманістичну психологію особистості А.Маслоу та К.Роджерса. Адже соціально компетентна особистість на всіх рівнях взаємодії і у всіх своїх соціальних ролях налаштована на досягнення цілей не в умовах боротьби та “знищення” тих, хто не згоден, а завдяки створенню соціальної ситуації порозуміння на основі “зараження” позитивним мисленням і настроєм, стимулюванню у кожного особистісного потенціалу самоповаги, самоцінності, мотивації співучасті на умовах рівноправності.

Згідно з *гуманістичним принципом цілісності*, особистість є цілісним утворенням, яке в різнобарв’ї якісних і кількісних поєднань ряс породжує індивідуальність з унікальним внутрішнім світом. Розпізнавання його через механізми соціально-психологічної компетентності дає ключ до налагодження співробітництва на основі дипломатичного врахування психології, інтересів, гнучкого знаходження шляхів побудови зацікавленої партнерської взаємодії.

Принцип позитивності ґрунтується на тому, що за своєю природою людина є доброю, творчою і здатною конструктивно вирішувати життєві проблеми завдяки своїм внутрішнім потенціям, самодостатності та самодетермінованості в соціально сприятливих умовах. Індивід з розвинутою соціально-психологічною компетентністю на основі когнітивно-чуттєвого сприйняття та пізнання інших, конструювання стратегій поведінки, адекватних цілям, гнучкого рольового пристосування до змін соціальних обставин створює навколо себе атмосферу психологічної безпеки, яка є неодмінною умовою розкриття психічного потенціалу партнерів взаємодії.

Принцип розвитку виходить із внутрішніх потенцій саморозвитку і особистісного зростання на шляху життєвих колізій і виборів. В цьому аспекті ми розглядаємо соціально-

психологічну компетентність як здібність, що розвивається із природних задатків в онтогенезі особистості, вікової соціалізації, набуття життєвого досвіду і спеціального тренування.

За *принципом активності*, людина від природи самодетермінована, відповідальна за свою долю, життєві та особистісні вибори. Вияви соціально-психологічної компетентності в поведінці сприяють ствердженню конструктивних обставин та безконфліктних міжособистісних ставлень. Адже владні, керівні, співробітницькі або міжособистісні впливи не можуть бути адекватними, якщо взаємодія відбувається на засадах агресії, насильства, жорсткої критики чи пресингу на особистість. Це випливає з аксіоматичного положення – все те, що йде ззовні і не збігається з внутрішніми потребами особистості, блокується і рано чи пізно виявляється в неврозах, психосоматиці. В міжособистісних взаємоставленнях насилля контроль і психологічний тиск провокують життєві конфлікти.

Отже, регуляція соціальної поведінки на засадах соціально-психологічної компетентності є гуманною і позитивною, оскільки сприяє особистісному зростанню партнерів взаємодії і створює між ними “клімат комфортних міжособистісних відношень” [2; 3; 4].

Соціально-психологічна компетентність – це спеціальна здатність відчувати ситуації, людей, розуміти їх поведінку, вміти налагоджувати взаємини, а через них – порозуміння і справи. Вона є виявом високоадаптивної, пристосувальної поведінки, яка сприяє безконфліктному, гнучкому керуванню обставинами з метою досягнення значущих результатів. Провідними, базовими психологічними властивостями соціально-психологічної компетентності є високий рівень соціальної перцепції, гнучкості та соціального інтелекту.

Активізація розвитку цих властивостей відбувається завдяки соціальній настанові на включення в певну взаємодію та керування нею з метою досягнення бажаного результату. Соціальна настанова формується залежно від значення, якого особистість надає ефективності своєї взаємодії з певним соціальним оточенням (т. з. ефективним середовищем).

Динаміку соціально-психологічної компетентності можна подати як ряд психологічних актів, функціональних одиниць, кожна з яких активізується з моменту порушення рівноваги в

організмі і закінчується її встановленням. Джорж Мід запропонував чотири фази такого психологічного акту, соціально-психологічна компетентність яких розгортається в певній послідовності:

– імпульс – соціальна ситуація, що складається між учасниками, характер взаємодії в ній, значущої для вирішення певної проблеми;

– соціальна перцепція – складова соціального інтелекту, є обов'язковою ланкою когнітивного аналізу “хто є хто”, “що відбувається тут і тепер”;

– маніпуляція – механізм побудови ефективної взаємодії та позитивних взаємоставлень завдяки активізації загального й соціального інтелекту, когнітивної емпатії, атрактивності, психологічної гнучкості;

– консумація (завершення, задоволення) – організує всю соціальну ситуацію на конструктивне вирішення проблеми, що спонукала до контакту.

Складові соціально-психологічної компетентності є саме такими функціональними одиницями, що представлені соціально-психологічними властивостями особистості як “вторинними” відносно “базових”, загальнопсихологічних властивостей і розвиваються в процесі онтогенезу в соціальному довіллі.

Конкретно соціально-психологічними властивостями соціально-психологічної компетентності є: такі, що забезпечують розвиток і використання соціальних здібностей (соціальна перцепція, уява, антиципація, соціальний інтелект, гнучкість, емпатія); властивості, що впливають на взаємодію (конформність, довіра, спільні цінності); властивості, що пов'язані з соціальною поведінкою (соціальна адаптація, активність, відповідальність, схильність до допомоги, співробітництво); схильність до певного стилю дій та мислення (до авторитарного чи демократичного стилю взаємодії, догматичного чи новаторського ставлення до проблеми).

Соціально-психологічна компетентність є продуктом активізації психічного потенціалу як у структурах індивідуальності, так і в особистості, тому особливу роль відіграють сталі, “базові” характеристики індивідуальності, які пов'язані з природними задатками і створюють основу для формування соціально-психологічних властивостей. Наприклад, рівень

загальної психічної активності є похідним для розвитку соціальної активності і надає їй свої характеристики. За визначенням Р. Кеттелла, інтелект як природна властивість індивідуальності створює основу для розвитку соціального, так званого “флюїдного” інтелекту особистості (як здатність орієнтуватися в новій ситуації).

Наведений комплекс соціально-психологічних якостей вимальовує у кожної людини своєрідний профіль її особистості, котрий неодмінно зумовлюватиме індивідуальну неповторність її соціального світосприймання та відповідної поведінки. Кількісні та якісні переваги в розвитку тих чи інших властивостей можуть утруднювати або полегшувати становлення соціально-психологічної компетентності і визначати її специфічність. Зокрема, добре розвинені соціальний інтелект, атрактивність, доброзичливість і гнучкість пристосування до нового оточення сприяють становленню такої соціально-психологічної якості характеру, як дипломатичність, що надалі виступає поведінковим механізмом досягнення життєвого успіху. Або розвинені емпатійність, комунікативність, схильність до того, щоб запропонувати іншим свої поради й допомогу, сприяють розвитку соціально-психологічної компетентності у сфері міжособистісних стосунків і досягненню мети через прийняття соціальної ролі “потрібної людини”.

На наш погляд, соціально-психологічна компетентність особистості є спеціальною здібністю, що формується у процесі індивідуально-типового онтогенетичного розвитку емоційно-чуттєвих та когнітивних компонентів психіки як задатків і набуває подальшого розвитку внаслідок набуття людиною життєвого досвіду та її свідомого позитивного ставлення до цієї здібності як цінності з бажанням вдосконалювати її.

Соціально-психологічна компетентність виступає механізмом, а не сутністю соціально-психологічної поведінки особистості. Це означає, що, будучи сформованою і добре розвиненою, вона може ставати засобом досягнення як соціально схвалених, так і соціально негативних цілей, залежно від внутрішнього світу та моральної спрямованості особистості, значень і смислів її життєтворчості. Соціально-психологічна компетентність може бути когнітивно-чуттєвим механізмом конструктивного керування людьми та ситуаціями або, навпаки,

маніпулювання людьми для досягнення власної мети. Життєві вияви такої компетентності різнобічні.

Виникнення стресових або кризових ситуацій, коли стає неможливою подальша конструктивна взаємодія, а продовження спілкування на рівні соціально-психологічної некомпетентності поглиблює кризовий стан учасників конфлікту, ймовірно у всіх ланках міжлюдських комунікацій. Особистість з розвинутою соціально-психологічною компетентністю, навпаки, забарвлює взаємодію усіх рівнів емоційно привабливими тонами, виробляє позитивний тип мислення і створює ефективну атмосферу, застраховану від психологічної деструктивності.

Оволодіння соціально-психологічною компетентністю звільняє людину від страху в новому оточенні, ніяковіння через невизначеність незнайомої обстановки, адже при цьому значно прискорюються процеси соціальної перцепції, пізнання та прогнозування подій. Відбувається соціально-психологічна адаптація, спрацьовує поєднання життєвого досвіду, який спирається на “здоровий глузд”, з реальною, компетентною соціально-психологічною оцінкою, що робить можливим раціональне керування ситуацією.

Соціально-психологічна компетентність може виявлятися у формі індивідуальної поведінки особи, зорієнтованої на досягнення мети, або у формі гнучкої координації групової поведінки. За визначенням Т. Шибутані, гнучка координація – це високий ступінь пристосування, який дає змогу опанувати особливості моменту та зміни в поточних ситуаціях [5]. Отже, на нашу думку, гнучка координація — важлива властивість соціально-психологічної компетентності, вона зумовлює динамічний аспект дипломатичності як провідної інтегральної характеристики здатності до конструктивної взаємодії та взаємовідносин.

Рівень розвитку соціально-психологічної компетентності може бути показником розрізнення стилів лідерства, які значною мірою зумовлюють якість соціально-психологічного клімату в організаціях. Так, зневага до розвитку соціально-психологічної компетентності формує лідера-“силовика”, авторитарного, категоричного, такого, що не схильний до рефлексії власної поведінки, до урахування психічних станів у діловому оточенні та необхідності їх соціальної регуляції на засадах співробітництва,

атракції та прийняття інших. Навпаки, розвинена здатність до взаємодії на основі соціально-психологічної компетентності створює лідера-улюбленця, “зірку”, оскільки витоки його стилю керівництва – у знаходженні підходів до індивідуальних інтересів партнерів, прийняття їх як особистостей та вмінні додержувати власної позиції “ідентифікації-відокремлення”. Така позиція дає змогу ідентифікувати себе з оточенням завдяки розвиненим властивостям соціальної перцепції, емпатійності та інтуїції і водночас додержувати певної соціальної дистанції для збереження своєї індивідуальності як лідера та професіонала.

Соціально-психологічна компетентність молоді допомагає їй зробити правильний політичний вибір, оскільки надає адекватну інформацію відносно психології учасників подій та соціальної ситуації. Якщо громадянськість та політична активність спонукають до необхідності відстоювати громадянські права та свободи, то соціально-психологічна компетентність підказує шляхи безконфліктної взаємодії для досягнення успіхів.

Важливою особливістю соціально-психологічної компетентності є те, що вона однаково позитивно впливає як на оточуючих, так і на саму особистість – носія цієї компетентності, формуючи внутрішнє соціальне настановлення на успіх у досягненні мети, який підкріплюється у справах особистості. Це, у свою чергу, сприяє підвищенню її самооцінки, позитивної “Я-концепції”, зростанню соціальних домагань та впевненості у своїх здібностях.

Впевненість і успішність відкривають перед людиною широкі горизонти життєвих виборів, підвищення соціальних статусів, плідного кар’єризму, і все це закріплює в соціально-психологічній структурі особистості риси переможця. Такий психологічний стан допомагає протистояти кризам, депресіям, відчуттям безперспективності життя.

Природний склад певних властивостей особистості як задатків створює психологічні можливості для життєвих виявів соціально-психологічної компетентності, але реально розвинути її вона може за умови усвідомлення людиною необхідності досягнення високого рівня цієї здібності. Тоді вслід за постановкою мети розгортаються внутрішній суб’єктний механізм її досягнення і цілеспрямована поведінка, тобто починається

спеціально активна діяльність з розвитку і вдосконалення необхідних соціально-психологічних якостей індивіда.

Поєднання соціально-психологічних властивостей особистості із спеціальними знаннями про закони життєдіяльності суспільства, права і обов'язки людини і громадянина, психологію людської поведінки з конструктивним аналізом власного життєвого досвіду, розвитком у собі спостережливості й цікавості щодо особливостей людського оточення сприяє формуванню і вдосконаленню соціально-психологічної компетентності як спеціальної соціально-психологічної здібності.

Отже, у процесі теоретичного аналізу ми виділили ряд значущих соціально-психологічних властивостей, експериментальне вивчення яких допомагатиме виявити рівень розвитку соціально-психологічної компетентності. До них ми включили соціальну активність, соціальний інтелект, соціально-перцептивну чутливість, антиципацію, когнітивну емпатію і творчість особистості. Але при цьому виникло запитання: “Чи можна за окремими властивостями або за їх симптомокомплексами робити висновки про рівень розвитку соціально-психологічної компетентності як різнорівневого і багатокомпонентного утворення?”. При цьому ми припускали, що зв'язок між соціально-психологічними властивостями є нелінійним і не взаємозумовленим. Тому, плануючи експериментальне дослідження, ми спробували визначити інтегральні показники соціально-психологічної компетентності, які на життєвому рівні можна вважати її результатом. Такими параметрами були визнані впевненість у собі та успішність. **Впевненість у собі** є властивістю особистості, ядром якої виступає позитивна оцінка власних навичок та здібностей як достатніх для досягнення значущих цілей та задоволення потреб. **Спрямованість на успіх** – це усвідомлювана і цілеспрямована поведінка, орієнтована на досягнення поставленої мети завдяки індивідуальним або груповим зусиллям (здібностям, диспозиціям досягнень, мотивації) [6].

З метою дослідження індивідуальних відмінностей у рівні розвитку соціально-психологічної компетентності ми розробили “Анкету самооцінки соціально-психологічної компетентності” за поведінковими показниками.

Самооцінка є складовою самосвідомості, відтворюється в “Я-концепції” та “Я-образі”, ґрунтується на знаннях і досвіді, яких людина набуває у процесі індивідуального буття. За всієї суб’єктивності самоопису цей метод у психологічних дослідженнях завжди визначається вагомих.

Анкета включала 29 суджень відносно впливів комунікативності, успішності у взаємодії та взаємостосунках, довіри оточення, особистісної атрактивності, когнітивної емпатійності, соціально-перцептивної чутливості, прогнозування соціальної поведінки партнерів і перебігу соціальних ситуацій, соціального інтелекту, стилю взаємостосунків та ін. Кожне судження щодо відповідних психологічних параметрів було відібране з уже апробованих тестів, опитувальників, анкет, і йому давалась самооцінка від 1 до 5 балів. Результат визначався сумарною оцінкою у балах із 95 можливих балів.

Для самооцінки рівня впевненості в собі ми застосували “Тест впевненості в собі”, що включав оцінки за трьома шкалами – загальної впевненості в собі, ініціативи в соціальних контактах та соціальної сміливості. Показники за шкалами оцінювалися від 1 до 3 балів і давали максимум 28 балів, або в системі стенив – 10 стенив. Соціальне настановлення на успішність вимірювалося за допомогою шкали Лікерта.

Дослідження соціально-психологічних властивостей особистості, які впливають на вияви соціально-психологічної компетентності, було проведено на основі 16-факторного особистісного опитувальника Р. Кеттелла, форма С. Серед його показників особливе значення мали індивідуальні відміни за інтелектуальними (В, L, М, N), комунікативними (А, F, Q2) факторами і лідерським блоком (фактор Е).

Відповідно до планової теми ми досліджували рівні розвитку соціально-психологічної компетентності в учнів юнацького віку. На нашу думку, саме починаючи з цього етапу онтогенезу і соціалізації можна говорити про розвиток соціально-психологічної компетентності. До того ж, це той важливий життєвий етап, коли завершується середня освіта і молодь постає перед проблемами життєвих виборів форм подальшого професійного навчання, трудової діяльності, референтних груп, особистісних дружніх та подружніх пар. Враховуючи перехідний етап становлення демократичного суспільства, для молоді також

стають актуальними вибір своєї політичної належності, ставлення до громадянськості та інших сторін життя, які впливають на її успішність і самоствердження.

Експериментальне дослідження виконувалося як порівняльне із включенням чотирьох груп молоді обох статей віком 15 – 17 років.

I група – “Лідер”, кількість – 27 учнів шкіл Ленінградського району м. Києва, які по 2–3 роки навчалися у “Школі лідерів”, здобули основи соціально-психологічних знань і навички лідерської роботи з однолітками у системі шкільного самоврядування. Це були учні успішні, обдаровані, творчі, зацікавлені в громадській роботі.

II група – учні шкіл-ліцеїв (14 осіб) з юридичною спрямованістю і певною соціально-психологічною підготовкою, яку дала їм Т.І. Белавіна (тренінг комунікативності, соціальної перцептивності та ін.).

III група – студенти музичного училища (20 осіб), яким викладався тільки курс загальної та соціальної психології (психолог А.С. Шапошнікова).

IV група – учні навчальних закладів I – II рівнів акредитації (8 осіб), з якими Т.І. Белавіна ще тільки розпочала роботу за соціально-психологічною програмою.

Загальна кількість досліджуваних – 69, серед яких 21 чоловік і 48 жінок.

Усі чотири експериментальні групи відрізнялись одна від одної умовами навчання, рівнями культурного розвитку та соціально-психологічної соціалізації, що створювало умови для порівняння.

У статистичний аналіз було включено 29 показників (22 – психологічних, 7 – демографічних). Індивідуальні відмінності визначалися за параметрами середніх, середньоквадратичних та коваріантних значень. Взаємозв'язки виявляли методами кореляційного та факторного аналізів.

Порівняння середніх даних за гендерною ознакою показало статистично значущі відмінності між чоловічою та жіночою вибірками за параметрами “домінантність”, “жіночність – мужність” та “поведінка в інтерперсональних ставленнях”. Зокрема, у хлопців були вищими рівень лідерської активності, виразний чоловічий тип поведінки, в інтерперсональних

ставленнях – вищі напруженість, підозріливість, конкурентність і престижність. У дівчат порівняно нижчий, ніж у хлопців, але вищий за середній рівень лідерської активності, дещо знижений рівень жіночності з тенденцією до самостійності, наполегливості, спрощеності; у міжперсональних ставленнях більші поміркованість, лояльність, терпимість та поступливість.

За даними кореляційного аналізу встановлено інтеркореляційні зв'язки на 1%-ному рівні достовірності показників соціально-психологічної компетентності з параметрами соціальної сміливості, ініціативи в контактах, дипломатичності, впевненості в собі, успішності в житті. Із показників структури особистості інтеркореляційні зв'язки виявилися з параметрами екстраверсії – інтроверсії, вербального образного і соціального інтелекту, емоційної зрілості, самоконтролю, соціальної гнучкості.

У ході факторного аналізу виділено чотири фактори, які ми вважаємо суттєвими для розкриття складових соціально-психологічної компетентності.

I фактор, названий за показником з найбільшою факторною вагою – **“Соціальна сміливість”**, включав з високою факторною вагою такі особистісні показники:

- соціальний інтелект (ф.в. + 0,539);
- ініціатива в контактах (ф.в. + 0,528);
- соціальна сміливість (ф.в. + 0,557);
- екстра-інтроверсія (ф.в. + 0,492);
- успішність у житті (ф.в. + 0,488);
- соціально-психологічна компетентність (ф.в. + 0,463);
- впевненість у собі (ф.в. + 0,462);
- емоційна зрілість (ф.в. + 0,372);
- особистісна тривожність (ф.в. + 0,371);
- конформізм – самодостатність (ф.в. + 0,352);
- фрустрованість (ф.в. + 0,329).

Тобто до I фактора “Соціальна сміливість” увійшли із значущою факторною вагою показники соціально-психологічної компетентності і вона сама, а також особистісні показники, які впливають на динаміку і якість міжособистісного спілкування та вибори.

II фактор, який ми назвали **“Сила – понад Я”** (ф.в. + 0,640), на значущому факторному рівні включив показники:

- адекватність самооцінки (ф.в. + 0,566);
- домінантність (ф.в. + 0,601);
- інтерсоціальна контактність (ф.в. + 0,554);
- мозкова жвавість, продуктивність (Q1 ф.в. + 0,506);
- ініціатива в контактах (ф.в. + 0,412);
- самоорганізованість (ф.в. + 0,357).

Отже, II фактор об'єднав показники, які тією чи іншою мірою характеризують поведінку в міжособистісному спілкуванні та особистісних виборах.

III фактор “Здатність до вирішення життєвих проблем” включав:

- вербальний інтелект (ф.в. + 0,570);
- впевненість у собі (ф.в. + 0,512);
- соціально-психологічну компетентність (ф.в. + 0,430);
- конформізм – самодостатність (ф.в. + 0,403);
- соціальний інтелект (ф.в. + 0,385);
- соціальну сміливість (ф.в. + 0,366);
- успішність у житті (ф.в. + 0,302).

У цей фактор увійшли всі параметри інтелектуальної діяльності особистості (творче, вербальне, логічне мислення, соціальний інтелект) як головні механізми прийняття рішень у життєвих виборах.

IV фактор “Соціально-психологічна компетентність” (ф.в. + 0,550) об'єднав усі показники, які ми віднесли до складових цієї компетентності:

- соціальний інтелект (ф.в. + 0,488);
- адаптивність (ф.в. + 0,479);
- успішність у житті (ф.в. + 0,373);
- вербальний інтелект (ф.в. + 0,344);
- домінантність (ф.в. + 281);
- інтерсоціальні контакти (ф.в. + 0,210);
- соціальна гнучкість (ф.в. + 0,211);
- ініціатива в контактах (ф.в. + 0,302).

Отже, в результаті теоретичного експериментального дослідження ми опрацювали власне бачення феномена соціально-психологічної компетентності, а саме:

1. Соціально-психологічна компетентність – це спеціальна здібність.

2. Як здібність вона має природні задатки у формі таких соціально-психологічних властивостей особистості, як соціальна

активність, інтелект, соціальна перцепція, антиципація, емпатія, екстраверсія. У процесі соціалізації та спеціальних видів соціально-психологічної підготовки (спеціальні знання, тренінги, участь у суспільній діяльності) розвивається спеціальна здібність бути соціально-психологічно компетентним у налагодженні міжособистісної взаємодії та спілкування на засадах позитивної концепції співпраці, злагоди й безконфліктності на шляху досягнення мети.

3. У структурі особистості з розвинутою соціально-психологічною компетентністю визначається симптомокомплекс характерологічних властивостей, які забезпечують успішне самоствердження і надійність особистісних виборів на життєвому шляху. Цей симптомокомплекс утворюють соціально-психологічна компетентність, соціальна сміливість, дипломатичність, соціальна гнучкість, впевненість у собі, успішність у житті.

4. Експериментальне дослідження дало підстави для позитивної оцінки анкети “Самооцінка соціально-психологічної компетентності” як адекватної об’єкту вивчення.

5. Порівняльний аналіз експериментальних груп учнів з різним рівнем соціально-психологічної підготовки показав, що найбільш розвиненими були складові соціально-психологічної компетентності у старшокласників-лідерів, які серед однолітків помітно виділялися своїми досягненнями в навчанні, громадською і суспільною активністю і в молодіжному об’єднанні “Лідер” здобули ґрунтовну соціально-психологічну підготовку (психологічні знання, практична творча організаційна діяльність із самоврядування, тренінги).

6. Розвинена соціально-психологічна компетентність у структурі особистості створює внутрішні умови для цілеспрямованого керування ситуацією завдяки урахуванню індивідуальних відмінностей партнера і прогнозування його поведінки, дипломатичного, гнучкого пристосування до ситуації і, отже, пробудження зацікавленості у партнерській взаємодії.

7. Соціально-психологічна компетентність творчо впливає на розвиток самої особистості, закріплює позитивну “Я-концепцію”, розширює можливості впливу на оточення з метою самоствердження та успішності. Проте ми розуміємо цю здібність як механізм соціальної поведінки, а не як її зміст, що визначається соціальними цінностями, спрямованістю і мотивацією особистості, її морально-етичними засадами. Впевненість і успішність соціально-компетентної особистості можуть виявлятися як у соціально значущій конструктивній, морально-етичній діяльності, так і в будь-яких

антисоціальних, аморальних вчинках із застосуванням засобів жорсткого маніпулювання людьми в корисних цілях, спекулятивних діях, невиправданому кар'єризмі та інших життєвих виявах зловживання власними здібностями. В цьому є і позитивна і негативна сторони соціально-психологічної компетентності як спеціальної здатності до особистісного самоствердження на життєвому шляху виборів і вчинків.

РЕЗЮМЕ

Социально-психологическая компетентность – специальная способность к созданию ситуации психологической безопасности в деловых, партнерских и межличностных отношениях. Она творчески влияет на развитие личности, расширяя ее возможности влиять на окружающих. Симптомокомплексом являются социальная активность, интеллект, социально-перцептивная чувствительность, антиципация, эмпатия, экстраверсия.

SUMMARY

Social-psychological competence is a special ability to create a situation of psychological safety in business, partnership and interpersonal relationships. It creatively influences the development of personality, increasing its possibilities to influence the others. The complex of symptoms is social activity, intelligence, social perception, anticipation, empathy and extraversion.

Література

1. *Титаренко Т.М.* Особистісний вимір життєвої некомпетентності // Гімназія на зламі століть. – К.: ВПЦ літопис-XX, 1999. – С. 123–129.
2. *Зейгарник Б.В.* Теории личности в зарубежной психологии. – М., 1982. – С. 42–52.
3. *Роджерс К.* Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М., 1994. – С. 5–8.
4. *Трининг Т.* История и задачи гуманистической психологии // Вопр. Психологии. – 1988. – № 4. – С. 161–167.
5. *Шибутани Т.* Социальная психология. – М.: Прогресс, 1969. – С. 33.
6. Социальная психология личности в вопросах и ответах. – М.: Гардарики, 1999. – С. 207–219.

© **Лепіхова Л.А.**

Е.А.Донченко

ФРАКТАЛЬНАЯ ПРИРОДА ЧЕЛОВЕКА И НЕВРОЗ “НЕДОСТИЖЕНИЯ”

В модели ценностей украинского общества, которая все отчетливее приобретает “западные” очертания, на первое место выдвигается стремление к повышению своего социального статуса в форме успеха. В отличие от цивилизованного Запада, у нас успех определяется причастностью человека к “политэкономической” элите (как известно, престиж других сфер жизнепроявления в Украине резко упал). Социальное соревнование за успех, возникшее в эпоху Возрождения (когда начала цениться противостоящая окружающим сила отдельной личности), стало в наше время чуть ли не основной культурной ценностью и одновременно критерием ценности собственного Я человека. Одетый в модные одежды (а мода в нашем исполнении издавна нивелирует индивидуальность) успех заставляет человека (особенно молодого) бежать в общем направлении, не замечая, как возрастают его тревога и комплексы, как вонзается в его жизнь невроз, как рушатся и растворяются в “глупом милом прошлом” незаменимые для него отношения. “Я” превращается в товар, выставленный на продажу, а ощущение собственной силы зависит от внешнего качества. Человеку постоянно угрожает успех другого, что усиливает разобщенность, неискренность и в конечном итоге – неосуществленность.

Современные представления, разделяющие кредо американцев – веру в вертикальную мобильность и убеждение в том, что человек может стать тем, кем захочет, – разумны в той же степени, в какой разумна экологическая политика человечества. Психологический страх нашего современника, связанный с *неврозом “недостижения успеха”*, сравним по своей распространенности и значимым последствиям разве что с сердечно-сосудистыми или онкологическими заболеваниями

(которые, скорее всего, связаны именно с этим неврозом). Этот страшный по своим последствиям недуг снимается вместе с признанием и принятием Homo sapiens своего архетипического двойника Homo fractalis вместе с установлением новых отношений между человеком рациональным и человеком иррациональным, настоящим внутри человека социального.

Современному человеку, измученному своим непостижимым и неуловимым Я, будет легче и приятнее жить, признав и полюбив в своих глубинах чистое и совершенное в своей правдивости существо-двойник, с которым всегда можно поговорить и на которое можно положиться в ситуациях “неразрешимого” жизненного выбора. Юнг [1] называл эту природенную схему архетипическими узлами, но, думается, он в таком названии недооценил живую неутомимость этого существа, которое представляет собой глубокий психический интеллект, способный и переживать, и действовать. Некоторые представители архетипической психологии считают, что для человека пытаться воплотить архетип – все равно, что стать Богом: достичь этого невозможно, и усилия, потраченные на это, напрасны и губительны. На самом деле человек воплощает в себе архетип двойника уже в момент рождения и встречается с ним по жизни в самых разных состояниях – танце, пении, молитве, медитации, озарении, интуиции, трансе, некоторых видах физической активности и пр. (показателями встречи с мистическим двойником могут быть абсолютно материальные эндорфины, так называемые гормоны счастья).

Архетип двойника можно изучить с помощью понятия “фрактал”, применив анализ *инвариантного конструкта*, в частности, конструкта базовой праструктуры психики как сверхустойчивых связей между определенными функциями и элементами психосоциального. Такая “врожденная” психическая структура, на наш взгляд, свойственна любому индивиду и представляет собой общий принцип его осуществления в мире. Она является как бы психической данностью, которая “есть в индивиду” и с помощью которой он моделирует мир и жизненные связи с ним. Эта данность обусловлена и сотворена не по желанию, воле, способностям и т.п. индивида, а рядом независимых от него воздействий трансперсональной природы – информационно-энергетических или полевых (воздействие

планет, состояние пространства и времени в момент его рождения, атмосферные явления, психоэмоциональные воздействия и взаимоотношения внутриутробной жизни человека, разнообразные импринты в момент рождения и сразу после него и др.).

Искомая праструктура, или “*архетип судьбы*”, дана как сосуд, который наполняется постепенно, в процессе творческой индивидуации. Думается, именно момент его окончательного наполнения и может считаться началом жизни, истинного успеха, истинного достижения и одновременно кончиной драматического чувства психологической неустроенности, сопровождающего процесс наполнения (или осознания) субъектом собственной праформы. С этого момента фрактал судьбы (ФС) дарит субъекту гармонию, самодостаточность, спокойствие, истинную свободу, уверенность и многие другие радости внутренней жизни. Этот момент может наступить в любом возрасте, в зависимости от типа психологической культуры общества и уровня ее присвоения субъектом, но не ранее чем обладатель этого уникального субстрата психического станет рефлексирующей личностью. Чувство идентичности может так и не прийти к субъекту, и в этом случае он уходит с ощущением “неотработанности” себя в этом мире.

Понятие “фрактал судьбы” носит эвристичный характер. Во-первых, оно облегчает представление человека о психике как сверхсложной, открытой, нелинейной целостности, семенами которой являются фракталы; во-вторых, напоминает о неизменной природе человеческой психики; в-третьих, облегчает задачу репрезентации психической праструктуры каждого единичного обладателя “осколочной” психики, решение которой выведет человека на более высокий уровень психосоциальных отношений (например, во всех сферах политики, образования, культуры); в-четвертых, и *это главное*, в данном понятии содержится новая, энергетически насыщенная, полнокровная символика единства общечеловеческого (как всеобщего) при условии сохранения культурно-уникального (как единичного), символика общего направления движения – к взаимопониманию через признание и уважение ФС другого. Одним словом, верховенства “среднего” пути для всех участников социальной и политической жизни на Земле, т. е. примирения на основе признания священной

фатальности единичного пути. Это символика, в силу своей надличностной укорененности табуирующая методы экспансии, навязывания, давления и прочие в области организации жизни и политического выбора как между странами и народами, так и между группами и отдельными индивидами. Наконец, понятие “фрактал судьбы” указывает на сущность истинного успеха, истинного достижения человека, приносящего ему искомое счастье – быть самим собой, т.е. быть идентичным своему предназначению.

Итак, универсальная психика, или мировая душа (*anima mundi*), говорит с человечеством на языке фракталов. Каждому социальному субъекту (индивиду, обществу, сообществу) она дарит осколок (дробную часть, фракцию) себя, в котором, с одной стороны, отражается вся ее суть, а с другой – суть индивидуальности субъекта – фрактал судьбы. Фракталы объединяют всех благодаря общему представительству мировой души в них. Именно поэтому люди во всех концах мира видят одни и те же сны, говорят друг с другом на одном и том же языке “глубинной природы”, которая не принадлежит какой-то одной этнической группе. Это исконная природа женщин и мужчин любой страны – Бенина, Камеруна, Новой Гвинеи, Латвии, Нидерландов и Сьерра-Леоне. Это то, что объединяет всех, – дикая душа, пишет К.Эстес [2].

“Успешность дел и жизненных устремлений вообще зависит от того, найдет ли душа (фрактал. – *Е.Д.*) себе место в вашем расписании” [3]. Хиллман говорит здесь о том же, о чем и А.Кемпински в следующем контексте: “...процесс жизни заключается в непрерывном информационно-энергетическом обмене со средой. Ни один атом в организме не остается тем же самым; ***свое постоянство сохраняет только план построения и развития***” [4, с. 182]. Юнг примерно то же самое назвал комплексом и выдвинул гипотезу о том, что сердцевина комплекса имеет архетипическую природу и что личностный материал собирается группами и ***организуется архетипическим образом***. Отличие фрактала от комплекса в юнговском понимании состоит в том, что комплекс рассматривался в качестве причудливо-патологического синтеза *парциальных личностей* либо *осколочных психик*, в котором необходимо разобраться и который необходимо ***распутать, т.е. избавиться от него***. В нашей концепции –

распутать, чтобы добраться до истинной структуры своего фрактала. Фрактал распутывать не нужно, он совершенен как ребенок. Фрактал, конечно, представляет собой “осколочную” психику, но это не является его недостатком и не несет угрозы личности. Угрозу несет противоположное: недооценка сакральности, священности этого осколка, идентификация с которым дает его носителю ощущение покоя, силы, уверенности и **связанности с миром**. То же на социальном уровне: социум, не услышавший себя, никогда не родится. Наша страна – Украина, похоже, слабо слышит себя.

А вот на уровне общения разных культур и цивилизаций из-за отсутствия новой психологической культуры и новой политики проблема недопонимания и недооценки психосоциальной (религиозной, культурной, экономической, политико-идеологической и пр.) фрактальности вырастает в межцивилизационные конфликты и войны. Дело в том, что неполная природа психофрактала воспринимается его носителем как единственно возможная, верная и полная для всех остальных. Абсолютизация своей частичности, единичности, особенности всегда приводит к неутоленной агрессивности, а потому к экспансии, подавлению другого, желанию сделать другого **таким же**, то есть к деструктивному и по сути неразрешимому конфликту: между Востоком и Западом, между капитализмом и коммунизмом, между Исламом и Православием, между традиционностью и модерном, между Я и Другим. Человечество перестало видеть и ценить ту общую ценность, которая заложена в его коллективном бессознательном и формулируется в таких метакатегориях общего счастья, как жизнь, чистый воздух, здоровая природа, мир, труд, любовь, взаимопонимание, верность, героизм и пр.

Итак, **психофрактал – это первичная психическая матрица, объект, недоступный сознанию, но представляющий собой сущностную реальность**. Окружающий мир – лишь возможные проекции этой психической матрицы. Для существования психического свойства (которым обладает любой носитель психического) недостаточно существования психики вообще, а **необходимо существование определенной психической организованности**. Фрактал имеет архетипическую природу и **организуется** архетипическим образом. На первый взгляд, данная концепция отвергает наличие у психического

самоорганизационной компоненты (синергетика наделяет свойством самоорганизации все сложные, открытые, нелинейные структуры и психику в том числе). Однако это не так. Процессы самоорганизации имеют место и здесь, но в известных пределах, а именно – в пределах поиска, “нащупывания” субъектом своего психофрактала, т.е. своей аттрактивной структуры. Такое нащупывание психикой “своего” происходит в пределах дихотомий. Осмелюсь высказать гипотезу о главной роли в этом процессе именно бинарного принципа, или принципа дихотомий. Дихотомию можно считать основным законом, запустившим процесс развития не только природного, но и социального мира. Жизнь – смерть, растворение – коагуляция, день – ночь, порядок – хаос, мужское – женское, сознание – бессознательное, добро – зло, экстраверсия – интроверсия, рациональность – иррациональность, инициация – падение, Я – не-Я и пр. Можно сказать, что пары дихотомий находятся как бы друг в друге и функционируют по очереди. Хорошо или плохо – это зависит от того, какие **отношения** складываются между ними в определенной ситуации.

Фрактал наделяет функции (блоки, элементы) психического определенной размерностью (душа бывает большая, широкая и маленькая), историко-возрастным, адаптивным, энергетическим, интеллектуальным и пр. предпочтениями, которые в своем “общем танце” и определяют отбор психикой субъекта поступающей информации, стиль реагирования на нее и т.п. Наиболее развитые, сильные, полнокровные функции будем называть ведущими. Но это не означает, например, что ведущая экстраверсия должна выступать в главной роли в любой ситуации. Психодинамическая самоорганизация не означает изменение фрактальных предпочтений, но ситуативные обстоятельства могут потребовать другую доминанту – например, интроверсию. Скажем, на этапе раскрытия границ субъекта, т.е. на этапе хаоса, кризиса, требуется экстраверсия, а на этапе упорядочения – интроверсия. И определяющим в психосоциальной динамике является то, в **каких отношениях друг с другом и с другими элементами психики** они находятся, уступают ли они дорогу друг другу, любят или ненавидят, контролируют или дополняют и пр.

Определенные отношения между элементами внутренней структуры субъекта порождают определенные свойства этого субъекта. В природе отношения внутри бинарных пар и множества их комбинаций налажены. Человек, исключив себя из мира природы на уровне рации, тем не менее, не смог нарушить внутреннюю, “иррациональную”, самоорганизационную целесообразность бинарной жизни как в своей психике, так и в ее отражении – социальном бытии. Социальное психическое *неосознаваемо* вымощивает свои пути с учетом дихотомических границ, творит себя и свои произведения на основе архетипически-бинарных отношений и в соответствии с ними, что и делает его (психическое) самоорганизованным. *Первичны именно отношения, которые позволяют или не позволяют целесообразно работать определенным дихотомиям и их комбинациям.*

Носителем психического являются среда, поле, пространство, вне которых психика, как полевая субстанция, не может ни существовать, ни проявляться. А психофрактал описывает не что иное, как пространство *отношений, структуру меры (соразмерности) характеристик, обладающих свойством стратегической инвариантности. Мера как величина инвариантности структурирует внутреннюю реальность, открывает те или иные возможности самоорганизации (тактического изменения заданной траектории с целью более успешного достижения стратегического результата) для каждого элемента фрактала. В результате реализации отношения между различными психическими функциями фрактала образуются свойства его носителя (индивида, общества, социума).*

В нашей концепции речь идет о разных *Домах отношения: полевом* (где и живут архетипические, или *полевые, отношения* своей вечной и самостоятельной жизнью в ожидании “предметной” востребованности) и *предметном (предметными отношения* становятся после того, как их выбрали люди, общества, религии, культуры, музыка, живопись, архитектура и т.п.). Полевые отношения – это по сути и есть ничьи, абстрактные образцы поведения в архетипическом варианте, обмен которыми является в человеческом обществе чуть ли не таким же архетипическим процессом социализации. Конкретные

образцы полевых отношений закодированы в Библии и Коране, мифах и легендах, сказках и присказках. Отношения как архетипические конструкты представляют собой филогенетическую, видовую память человечества (любовь, сотрудничество, доверие, уважение, ненависть, конфликт, подозрение, контроль, предательство и др.). Сеть отношений – это и есть основа психологической атмосферы в обществе (группе), его когерентное поле. Социетальная психика отражает конкретную структуру этого поля.

Можно дифференцировать желаемые и действительные отношения. Первые создают референтное психологическое пространство субъекта (вплоть до других галактик, не говоря о других странах, народах или же социальных группах), а вторые – реальное. Между этими, как правило, не совпадающими и чаще всего противоположными, пространствами и живет человек, испытывая все трудности срединного пути, на котором удерживаются немногие. Но именно те, кто на нем удерживается, достигают своей фрактальной идентичности. Ибо боль души является, как известно, лучшим сталкером для поиска духа.

Практика показывает, что *самым главным в процессе поиска своей идентичности является нахождение определенного другого (других), того, с кем можно утолить обоюдные жажду и голод*. Счастье такого нахождения возможно лишь после освобождения от навязанных другими пут, в момент изнеможения и падения всяческих защит, в момент, когда ты сам “обнажишься до костей” [2, с.156]. Существует бессмертная связь душ, которую трудно описать, в которую трудно поверить, но которую мы глубоко ощущаем. Эта встреча происходит в психоэнергоинформационном пространстве и не зависит от рационального поиска. “Мыслит” сердце, а режиссером выступает та неосознаваемая, общая для всех часть индивидуального психофрактала (Anima mundi, мировая душа), которая спасает нас от одиночества в любом случае, но подобную встречу дарит только тем, кто много страдает и долго ищет. Этот поиск ведется в “саду отношений”.

Итак, архетипический набор моделей (типов, видов) отношений – это надличностные структуры, сущности, конструкты, которые являются своего рода сталкерами любого субъекта на его жизненном пути. Тут действует простой

механизм: атмосфера или климат какой-либо среды является как бы совокупностью царящих в ней эмоционально-чувственных отношений, которые каждый входящий в данную среду воспринимает целостно как притягивающую или отталкивающую. В притягивающей атмосфере человек остается, интегрируется и, может быть, реализуется. Отталкивающая среда гонит человека дальше по пути поиска своего. Тот же механизм действует и на межличностном уровне. “Предательство” подруги (друга) или просто необъяснимое, иррациональное неприятие (приятие) чужого человека – это психологические знаки, которые на уровне психологических фактов, поступков принуждают людей идти дальше в поиске своей модели отношений, которая, как правило, включает в себя и свой мир ценностей. В этих моделях (типах, видах) отношений заключено для человека так много, что с некоторой долей преувеличения можно сказать: психика – это и есть совокупность инвариантных отношений (человека с человеком, человека с миром, внутренних субличностей человека и т.п.), а мое пространство отношений – это мой психофрактал, мой психоостров на Земле.

Наиболее эффективным основанием формирования либо коррекции любого субъекта (индивида, группы, общества, социума) является ведущее отношение на определенном жизненном этапе. Например, отношение между такими элементами его личностной структуры, как Я-реальное и Я-идеальное, или отношение между Эго субъекта и другими его архетипами – Самостью, Персоной, Анимой (Анимусом), Тенью. Установленное практикой соответствие между блоками архетипической модели психики и перечисленными архетипами Юнга является реальной технологией приведения в соответствие фрактального и социального портретов психики любого субъекта, в т. ч. той или иной социальной структуры – власти, системы образования, культуры, социума в целом.

Ведущим в каждом отдельном случае выступает тот элемент, с которым субъект себя отождествляет (например, индивид отождествляет себя с “тенью” либо Эго, а общество – с властью или народом). Но ведущее отношение – это ситуативное отношение, наподобие ведущего вида деятельности в онтогенезе (вспомним: игра, учение, труд).

С.Московичи все общества подразделяет на два класса – органические и моделируемые. Первые чтут и берегут начало (эквивалентную структуру, фрактал), вторые несут печать своего конца. В них разные мировоззрение, мировосприятие, психологическая культура, что определяет разницу культур и образа жизни этих обществ в целом. Сегодня мы видим, что эти разные общества не могут понять друг друга, а настроены на взаимоуничтожение. Общества, которые стремятся “подмять” под себя сначала личность, а потом и другие общности, не могут “обрести свою глубину и должны постоянно пребывать в инфляционно-маниакальном состоянии духа, скрываемом под видом “роста” [3, с. 97]. Это “моделируемые” общества.

В древности, как уже говорилось, использовалось понятие “душа” и психология изначально являлась наукой о душе. Но до сих пор не разрешена психофизическая проблема, до сих пор неясными остаются природа и сущность психики и психического – того, что лежит в основании любых когнитивных, поведенческих и тем более эмоциональных проявлений. Эту неясность всегда снимала религия. Для огромной части населения земного шара (“органической”) благодаря вере, благодаря живучести и действенности религии и мифологического сознания этой неясности фактически не существует. Для другой части (“модернизированной”) эта неясность заброшена “в тень” и оттуда извергает депрессию, агрессию и экспансию. Развитие Это модернизированных обществ проходит через выбор между хорошим и плохим, правым и неправым, нравящимся и несимпатичным. Все плохое неизбежно оказывается в “тени”, а архетип тени, как известно, обладает в потенции разрушительной силой. Чем более правым кто-то оказывается, тем больше тень насыщается противоположными мотивами, доводя его до крайностей.

Именно эта часть мира и оказалась перед трудной задачей выработки новой модели героя, новых форм видения своих прошлого и будущего, а также упорядочения чересчур расширенного поля сознания [4, с.316]. Именно она не может определить, откуда пришла и куда идет, а потому чувствует себя потерянной и легко соглашается с тем, чтобы главным критерием ее ценности была актуальная полезность, что, например, означает конец вместе с приходом старости и т.д. В противовес – жизнь

изолированных туземных групп, среди которых развито иное отношение к телу, полу и возрасту, уважительное отношение к мужчинам и женщинам независимо от облика, роста, размера и возраста, свидетельствует о более широком мироощущении и любви к природе во всем ее многообразии.

Упорядочение (в том числе и расширенного сознания) всегда связано с границей, отделяющей одно от другого, с созданием структурированного пространства, в котором жизнь определяется чем-то инвариантным, объективным, устойчивым, надличностным. “Человек не ограничивается конкретикой жизни. Его формы переживания и поведения выходят далеко за момент рождения... Человек входит в готовую систему функциональных структур...” [4, с.314]. Современному человеку вновь необходимо осознать, что он не центр вселенной и не вершина эволюции, что есть силы (в нем и вне его), которыми он управлять не может, но которыми он дорожит (либо избегает их) больше всего на свете. Это любовь, ненависть, дружба, предательство и т.п. – все то, что может быть отнесено к феномену “отношения”.

Целостный конструкт “отношений” – это почти то же самое, что универсальная психика, мировая душа. Он также имеет сложную, нелинейную структуру, отдельным элементом которой является его часть – фрактал отношения. Природа его архетипическая, а роль – повсеместна. Поэтому будет правильным отнести этот феномен к архетипам, которые можно подразделить на архетипы первого, второго и последующих поколений. К первому поколению архетипов могут быть отнесены все архетипы мифологического пространства – имена типичных персонажей мифов, снов, ролей, эмоций, патологий, ситуаций (инициация, падение и др.), структурирующих человеческое поведение уже миллионы лет. Они же – точки зрения, позиции, ценности, управляющие нашими идеями и чувствами. Ко второму и последующим поколениям можно отнести все символы – мистические, магические, алхимические, эзотерические, а затем – культурные, научные, политические и пр. Примерами некоторых символов, имеющих непосредственно психологическое значение, могут быть свастика, зодиакальный круг, карты Таро, гадательные системы, золотое сечение, эннеаграмма Гурджиева. Классические архетипы – Самость, Тень, Персона, Эго, Анима (Анимус), Пуэр (вечная юность), Сенекс (мудрый старец), Трикстер (плут),

Великая Мать, Многозначительное животное, Целитель, Божественное дитя и пр. Они же – парциальные (осколочные) личности, между которыми в структуре психики субъекта складываются определенные отношения, и именно этот тип отношений субъект транслирует в мир; фундаментальные архетипические установки или психические функции – сенсорика (материя), этичность (энергия), логичность (пространство), интуитивность (время), интроверсия и экстраверсия (базовые энергии человека – потенциальная и кинетическая), являющиеся как бы введением в природу индивидуальных различий. Они же, как и парциальные личности, складываются в определенную структуру отношений между собой и миром. И именно эта структура отношений определяет множество стратегических жизненных выборов субъекта. Слияние же парциальных личностей, их гармонизация (что чаще всего происходит в старости) и проявляет истинное Я субъекта.

Таким образом, межличностные, межсубъектные и прочие отношения основаны на внутриличностных, внутрисубъектных отношениях. Этот тезис подтверждает на своем материале Дж.Хиллман [3]. Понимание любых психосоциальных процессов как взаимодействия и связи между различными парциальными личностями внутри субъекта позволяет сразу же установить атмосферу психологического поля, качество внутренней общности субъекта.

Отношение – это, с одной стороны, мера влияния на взаимосвязанные элементы психического множества субъекта, а с другой – отражение структуры этого множества и ее состояние, например, меру наполненности.

Психический организм субъекта как бы на досознательном уровне оценивает результаты воздействия на него чего (кого) бы то ни было еще *до того, как это воздействие произошло*. Этот тезис подтвердился и в работе И. Сушкова с социальными группами [5, с.155]. На этом же принципе срабатывает соционическая модель отношений, что подтверждается многолетней практикой автора и многочисленными исследованиями [6]. Благодаря такой досознательной, интуитивной оценке возможного взаимодействия индивид избегает множества стрессовых ситуаций и психологических травм. Это – архетипический механизм самозащиты.

РЕЗЮМЕ

Психосоціальне керування має виходити на аналіз і корекцію надособистісних аспектів системи мікро-, макро- і метавідносин (зокрема, ієрархічної структури) як усередині товариства, так і між різноманітними товариствами (нагадуємо, що термін “психосоціальний” указує на вивчення ролі психіки в регулюванні соціальних процесів). Зміст і призначення пра-структури чинного суб’єкта – психофрактала у створенні (Богом, природою, батьками) унікальної межі свободи. Бажано, щоб уявлення про психофрактали, які стосуються іншого бачення психічного, психологічна громадськість прийняла з метою посилити чинник толерантності у стосунках між людьми і державами.

SUMMARY

The psycho-social management must access to analysis and correction of over-personal system aspects of micro- macro- and meta-relations (specifically, the hierarchical structure) inside the society as well as among the different societies (reminder: the “psychosocial” term is pointing at studying the role of psyche in social process regulation). Preferably, the psycho-fractal notion, directly connected to other vision of psychic, will be accepted by psychological society with main goal to enforce the tolerance factor in relationship among people.

Литература

1. Юнг К. Психология бессознательного. – М.: Канон, 1994.
2. Эстес К. Бегущая с волками. – К.: София, 2001.
3. Хиллман Дж. Архетипическая психология. – СПб.: Б.С.К., 1996.
4. Кемпински А. Экзистенциальная психиатрия. – М.: Совершенство, 1998.
5. Сушков И. Психология взаимоотношений. – М.: Акад. проект, 1999.
6. Гуленко В. Структурно-функциональная модель // Социальная ментология и психология личности. – 1998. – № 4. – С. 13–26.

© Донченко Е.А.

Е.В. Чёрный

МОНИТОРИНГ КОНФЛИКТОГЕННОГО ПОТЕНЦИАЛА МЕЖЭТНИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Актуальность исследования межэтнических отношений в Крыму обусловлена несколькими важными факторами. Во-первых, Крым – одна из самых полиэтничных территорий в Европе. Ее уникальная этнокультурная мозаичность – результат множественных этнических миграций, в ходе которых между этносами складывались отношения комплиментарности или неприязни. Во-вторых, Крым – это территория окончательного оформления крымскотатарского этноса. В-третьих, в свете событий последнего десятилетия, в том числе возвращения этого народа на свою родину и нелёгкого процесса обустройства, этот фактор становится не только демографическим и социально-политическим, но и геополитическим. В-четвёртых, в силу своего геополитического положения Крым на протяжении многих веков был не только местом пересечения торговых путей, но и находился в эпицентре политико-правовых споров и территориальных притязаний различных субъектов государственной власти.

Основания для исследований можно множить, так как новейшая история серьёзно “прошла” по Крыму своим колесом, оставляя после себя колею, наполненную обидами, болью и неразрешёнными проблемами. В представлениях и переживаниях жителей полуострова прошлое и настоящее сплелись в единый клубок, и не всегда ясно, в какую сторону он покатится. Иными словами, не просто обнаружить детонаторы, способные привести к взрыву конфликтогенный потенциал, таящийся в сложном

крымском социуме и прежде всего в психологии людей. И совершенно неосуществимым выглядит стремление одновременно диагностировать наиболее значимые для Крыма межэтнические отношения. Такая диагностика должна проводиться постоянно в форме регулярного этносоциального мониторинга.

В июле – августе 2001г. в Крыму была проведена пилотная стадия исследования, одной из основных целей которой – выявление индикаторов межэтнической напряжённости для того, чтобы впоследствии отслеживать динамику и тенденции в изменении проявленности и выраженности этих индикаторов.

Задачи пилотной стадии исследования:

1. Определить вероятные индикаторы межэтнической напряжённости в результате анализа соответствующей литературы, в том числе материалов о возможностях раннего предупреждения межэтнических конфликтов.

2. Определить методы исследования межэтнической напряжённости.

3. Разработать параметры измерения уровня проявленности индикаторов и в целом критерии межэтнической напряжённости.

4. Создать и апробировать диагностический инструментарий для исследования.

В ходе подготовки начального этапа исследования были выдвинуты следующие *гипотезы*:

- Наиболее значимыми индикаторами напряжённости в межэтнических отношениях являются: социально-экономическое положение этнических групп; восприятие и переживание социально-экономического, политико-правового и культурно-языкового статусов собственной этнической группы в сравнении с восприятием статуса других этнических групп; неудовлетворённость степенью представленности собственной этнической группы в органах власти разного уровня.

- При равной представленности в анкете индикаторов, отражающих этническую и социально-экономическую проблема-

тику, респонденты выбирают последние, что свидетельствует о скрытом, неявном характере этнического фактора на общем фоне социальной напряжённости.

- Интегральным показателем межэтнической напряжённости является высокая представленность в этнической общности следующих типов этнического самосознания: “индифферентного”, “униженного”, “интегративного”, “этноцентристского” и “фанатичного”.

- Существует зависимость между типом этнического самосознания как интегральной характеристикой представителей этнической общности и степенью выраженности у них индикаторов межэтнической напряжённости.

В качестве необходимого технологического массива мониторинга апробированы следующие методы исследования: а) сравнительный анализ статистических материалов, полученных из разных источников; б) контент-анализ СМИ; в) анкетирование населения; г) фокус-группы; д) опрос экспертов.

В результате анализа социально-экономической и политической ситуации в Крыму экспериментальной базой для пилотной стадии исследования были выбраны Белогорский и Красногвардейский районы (в каждом опрошено по 150 респондентов). Определялись характеристики выборочной совокупности по полу, возрасту, этнической принадлежности, месту проживания.

Предварительный анализ научных источников по тематике исследования и близких к ней тематик позволил выработать *систему индикаторов межэтнической напряжённости*. Поскольку число вероятных индикаторов намного больше, чем можно определить в рамках этносоциального мониторинга, в ходе пилотного исследования предполагалось апробирование различных методов их выявления (табл.).

Таблица

Индикаторы межэтнической напряженности

№ п/п	Название индикатора	Методы выявления				
		анализ статистических данных	фокус-группы	анкета	опрос экспертов	анализ документов
1.	Удовлетворённость/неудовлетворённость межэтническими отношениями		+	+	+	
2.	Удовлетворённость/неудовлетворённость жизнью и возможностями развития своей культуры, языка в сравнении с возможностями культурно-языкового развития других этносов		+	+		
3.	Уровень жизни этноса	+	+	+	+	+

Продолжение табл.

4.	Удовлетворённость/неудовлетворённость социально-экономическим статусом (уровнем жизни) своего этноса в сравнении с соответствующим статусом других этносов (распределение трудовых ресурсов, земельная и социально-бытовые проблемы)		+	+		+
5.	Представленность этносов в различных ветвях власти	+				
6.	Удовлетворённость/неудовлетворённость представленностью своего этноса в различных ветвях власти в сравнении с тем же показателем в других этносах		+	+		+

Продолжение табл.

7.	Отношение к идее о преимущественных правах своего или иного этноса в государственно-правовой, экономической или культурной сферах жизни общества		+	+		+
8.	Наличие конфликтов, имеющих этническую подоплёку	+	+		+	+
9.	Этническая дистанция		+	+		
10.	Преобладающий тип идентичности		+	+		
11.	Реализованность/нереализованность права на свободное получение информации и публичное выражение собственного мнения (свобода слова)		+	+	+	
12.	Динамика смешанных браков	+				
13.	Этнические детерминанты протестного поведения			+	+	
14.	Негативные гетеростерео-типы		+	+		+

Продолжение табл.

15.	Изменение лексики, инвективизация, поиск “виновника всех бед” (“врага”), учащение ссылок на этнические стереотипы в общественных дискуссиях и политических акциях					+
16.	Высокая представленность в этнической общности следующих типов этнического самосознания: “униженного”, “этноцентристского” и “фанатичного”, низкая представленность “индифферентного” и “интегративного” типов		+	+		
17.	Влияние ассимиляции и маргинализации различных этнических групп на межэтнические отношения	+	+	+		

Продолжение табл.

18.	Влияние позиций и взглядов лидеров национальных движений и организаций на формирование установок, убеждений, мнений относительно отношений к другим этносам				+	+	+
19.	Влияние внешних факторов (деятельность зарубежных общественных, политических и религиозных организаций)					+	+
20.	Религиозная подоплёка межэтнической напряжённости	+				+	

В ходе анкетирования проверялись наличие и выраженность 14 индикаторов межэтнической напряжённости: 1; 2; 3; 4; 6; 7; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 16; 17.

Большинство вопросов анкеты дают представление о нескольких индикаторах, т.е. являются критерием наличия и степени проявленности показателей (индикаторов) межэтнической напряжённости. В дальнейшем индикаторы, проявившиеся как наиболее значимые, будут не только изучаться посредством тех же вопросов (скорректированных по мере необходимости), но и уточняться, детализироваться с помощью дополнительных вопросов. Количество их, возможно, будет сокращено, но при этом их удастся объединить в обобщённые шкалы.

Представление о направленности и характере взаимоотношений этносов дает также метод полустандартизированного

группового интервью (фокус-группа). Однако на пилотной стадии исследования основные цели проведения фокус-групп были иные: 1) отработка проведения этнически смешанных (“мозаичных”) и этнически однородных фокус-групп; 2) изучение реакции участников на вопросы анкеты с целью уточнения и коррекции её содержания и формулирования вопросов.

Анкета для опроса экспертов (по 10 от каждого района) составлялась в соответствии с выделенными индикаторами, результаты экспертного опроса должны были уточнить результаты опроса населения. В ходе исследования использовались статистические материалы и данные контент-анализа СМИ.

В статье приведены лишь основные итоги и выводы пилотной стадии исследования.

В ходе пилотной стадии изучения межэтнических отношений в Крыму в соответствии с поставленными целями были определены вероятные индикаторы межэтнической напряжённости, апробированы методы исследования, разработаны параметры измерения уровня проявленности индикаторов, создан и апробирован диагностический инструментарий.

Смысл пилотной стадии исследования состоял в разработке своеобразного алгоритма определения тенденции к возрастанию или уменьшению проявленности индикаторов межэтнической напряжённости в сравнении с предыдущими по времени показателями. Характер исследования на этой стадии не позволяет отследить динамику изменений, но это предполагается в процессе долговременного мониторинга.

Реализована основная цель данного этапа исследования – определён наличный уровень межэтнической напряжённости – точка отсчёта, относительно которой возможно сравнение всех последующих количественных изменений проявленности индикаторов.

В целом результаты интерпретировались в соответствии с выделенными индикаторами. Чёткое структурирование показателей межэтнической напряжённости – один из важных итогов пилотной стадии исследования. В конечном счёте удалось скомпоновать индикаторы в три блока.

Анализ вопросов, вошедших в первый блок **“Удовлетворённость межэтническими отношениями”**,

позволяет выявить субъективные переживания межэтнической ситуации представителями этносов. Этот блок включает следующие индикаторы: 1) мнение населения относительно причин социальной напряжённости; 2) оценка уровня межэтнической напряжённости респондентами; 3) оценка населением динамики межэтнической напряжённости за три года; 4) переживание представителями этносов недоброжелательного отношения к себе на бытовом уровне.

Второй блок *“Статус этнической группы”* – информация об оценке представителями этносов своего социально-экономического, политического и культурно-языкового статусов. Этот блок представлен индикаторами: 1) оценка респондентами–представителями этносов перспектив найти работу; 2) оценка респондентами своего уровня жизни; 3) оценка качества бытовых условий; 4) мнения респондентов об обделенности этносов землей при распаевывании; 5) оценка респондентами уровня доброжелательности/недоброжелательности со стороны власти; 6) уровни дискриминации этносов в праве на родной язык; 7) оценка наличия дискриминации в возможности получить высшее образование представителю этнической группы; 8) оценка доступности и достаточности информации; 9) оценка возможности публичного выражения этнополитической позиции; 10) оценка этносами ущемленности своих прав; 11) характер ущемлённости прав этносов.

Третий блок *“Особенности этнического самосознания”* даёт основания для анализа этнопсихологических детерминант вероятного конфликтного потенциала внутри каждой этнической группы. В него включены индикаторы: 1) стремление этносов к преимущественным правам; 2) этническая дистанция; 3) уровень толерантности.

Вербально-числовое представление результатов исследования проиллюстрировано гистограммами, диаграммами и графиками, что позволяет сделать более технологичной оценку уровня межэтнической напряжённости. Посредством графического выражения индикаторов можно быстро определить различия и указать позитивные или негативные тенденции в динамике и характере изменений.

В ходе исследования применялись следующие методы: сравнительный анализ статистических материалов; контент-

анализ СМИ; анкетирование населения; фокус-группы; опрос экспертов. В качестве оригинального диагностического инструментария разработаны анкета для опроса населения и опросный лист для экспертов.

Вначале проанализируем результаты исследования по блокам расположенности индикаторов и соотнесём их с итогами исследования, проведенного с помощью иных, перечисленных выше методов.

Блок **“Удовлетворённость/неудовлетворённость межэтническими отношениями”**. 1. Варианты ответов позволяют утверждать, что основными причинами недовольства населения и, соответственно, фундаментом конфликтогенного потенциала в районах являются: остро переживаемая проблема безработицы, низкий уровень жизни и социальной защищённости, недоверие местным властям.

При прямой постановке вопроса обнаруживается, что неудовлетворённость межэтническими отношениями ни в одном из районов не является основной причиной (или даже одной из основных причин) недовольства или социальной напряжённости.

Эти данные вполне согласуются с оценками экспертов и итогами тематического анализа прессы. Тем не менее, при чётко ориентированной на этнические детерминанты формулировке вопросов или, наоборот, при умелом формулировании вопроса в скрытой форме эта проблематика проявляется более явно.

2. Анализ результатов выявления индикаторов, включённых в данный блок по совокупности всех вопросов, позволяет считать подтверждённой одну из гипотез исследования: при паритетной представленности в анкете индикаторов, отражающих этническую и социально-экономическую проблематику, респонденты отдают приоритет последней, что свидетельствует о скрытом, неявном характере этнической детерминанты на общем фоне социальной напряжённости.

3. Подтверждается и другая гипотеза исследования: ***наиболее значимыми индикаторами напряжённости в межэтнических отношениях*** являются: социально-экономическое положение этнических групп; ***восприятие*** и ***переживание*** социально-экономического, политико-правового и культурно-языкового статусов собственной этнической группы в сравнении

с восприятием статусов других этнических групп; неудовлетворённость степенью представленности собственной этнической группы в различных ветвях власти.

4. При сравнении показателей оказалось, что в Белогорском районе напряжённость в межэтнических отношениях или связанные с ними проблемы отмечают больше опрошенных, независимо от этнической принадлежности, тогда как в Красногвардейском солидарны с ними лишь 15,9%.

Однако эксперты из Красногвардейского района несколько чаще и жёстче, чем Белогорского, отмечают признаки межэтнической напряжённости. Данные тематического анализа прессы также дают больше оснований предположить наличие таких проблем в Красногвардейском районе. *Подобное расхождение может быть следствием большей открытости этой проблематики в Красногвардейском районе и её латентностью в Белогорском. Таким образом, анкетирование населения эксплицирует неявное недовольство жителей характером межэтнических отношений и, следовательно, является методом, вполне релевантным цели исследования.*

5. Различия в восприятии межэтнической ситуации русскими и украинцами, с одной стороны, и крымскими татарами, с другой, в общем более ярко проявляются в Красногвардейском районе, хотя крымские татары острее воспринимают межэтническую ситуацию в обоих районах.

Более 80% респондентов в исследуемых районах вообще отрицают недоброжелательное отношение к себе на бытовом уровне из-за этнической принадлежности, 13–16% признают недоброжелательное отношение к себе, из них в Красногвардейском районе 33,3% составляет этническая группа русских и ещё 11,1% “очень часто” испытывали недоброжелательное отношение к себе на бытовом уровне.

6. Представления о динамике межэтнической напряжённости у жителей районов примерно одинаковы: половина респондентов не отмечают никаких изменений, снижение напряжённости отмечает четвертая часть жителей каждого района, а 15–17% чувствуют ее возрастание.

Блок *“Статус этнической группы”*. 1. Несмотря на очевидные различия в восприятии этнической подоплёки безработицы у славянского и крымскотатарского населения, в

ответах на этот вопрос впервые (в ходе интерпретации результатов) ситуация выглядит более благоприятной в Белогорском районе (хотя статистические различия и не столь достоверны) – здесь равные сложности для всех этносов признают 33,3% крымских татар, а в Красногвардейском – 23,1%.

2. Около 87% крымских татар в Белогорском и 84,6% в Красногвардейском районе отмечают серьёзные проблемы в поиске работы, и это невозможно интерпретировать только как следствие *восприятия* своего социально-экономического статуса в качестве низкого в сравнении со статусами других этносов. Кроме соответствующих статистических данных, для признания этого факта как реального достаточно того, что сами русские и украинцы признают трудности крымских татар в этом вопросе более серьёзными, чем свои.

3. В то же время русские и украинцы отмечают более высокий уровень жизни крымских татар, чем уровень жизни славян. Такое несоответствие в восприятии статуса и трудностей крымских татар, с одной стороны, и одновременное признание этого этноса более успешным в процессе выживания, с другой, являются отражением негативных стереотипов аутгруппы: “они хитрые”, “они выкручиваются” и в целом “они опасны”. Впрочем, то же можно сказать и о восприятии крымских татар, хотя и в меньшей степени, поскольку ниже процент крымских татар, считающих уровень жизни славян “выше среднего” и “высоким”, но уровень жизни своего этноса крымские татары с большей солидарностью, чем славяне, считают более низким.

4. Крымские татары гораздо более явно, чем русские и украинцы, связывают условия жизни с этнической принадлежностью, считая при этом, что их условия жизни хуже.

Сложившееся у жителей обследуемых районов (и особенно у крымских татар) представление о существовании прямой зависимости между этнической принадлежностью и уровнем жизни, условиями жизни несёт в себе значительный конфликтный потенциал, который может быть актуализирован различными факторами, включая случайные события и инциденты.

Разумеется, формирование подобной установки в значительной мере — результат реальной жизни и её осмысления в опыте этноса, но в определённой степени система установок

общественного (массового сознания) суть некая “вещь в себе”, самовоспроизводящаяся и самоподтверждающаяся данность, иногда не связанная столь жёстко с опытом и реальностью.

5. Крымские татары более толерантно относятся к возможности функционирования русского и украинского языков как государственных, чем русские и украинцы к такому же статусу крымскотатарского языка. Более 87% опрошенных крымских татар считают, что крымскотатарский язык должен иметь статус государственного в Крыму. При этом значительное количество их одновременно признают желательным и подобный статус русского и, в несколько меньшей степени, украинского языка.

6. Русские, украинцы и крымские татары отмечают ущемление своих прав и практически не отмечают ущемления прав других этносов.

7. Крымские татары значительно солидарней между собой в признании ущемления своих прав – 92,6% в Белогорском и 87,2% в Красногвардейском районе. Соответственно, очень незначительное количество респондентов – крымских татар признают существование равноправия для всех этнических групп в Крыму.

В целом статус собственной этнической группы в восприятии крымских татар весьма невысок. Такой тип этнического самосознания может быть охарактеризован как “униженный”.

8. Неудовлетворённость собственным социально-экономическим, правовым и культурным статусами у крымских татар в целом гораздо выше, чем у русских и украинцев. Существуют значительные различия в восприятии проблемы ущемлённости собственных прав русскими и украинцами, с одной стороны, и крымскими татарами – с другой.

9. Очевидно, что недоброжелательное отношение со стороны властей из-за этнической принадлежности в той или иной мере пережили все респонденты, но крымские татары переживают этот факт более остро, поскольку встречались с таким отношением несомненно чаще.

10. Крымские татары намного чаще отмечают дифференцированное или предвзятое отношение местных властей к своим национальным и религиозным святыням. Подобное

представление влечёт за собой, по крайней мере, четыре следствия: 1) недоверие к власти; 2) недовольство недостаточной представленностью собственного этноса во власти; 3) отсутствие удовлетворённости в уважительном отношении со стороны других к важным этнодифференцирующим признакам собственного этноса; 4) неудовлетворённость статусом идентичности своего этноса. Всё это в совокупности может стать причиной открытого конфликта между этнической общностью и властью в случае какой-либо спланированной или спонтанной акции защиты национальных или религиозных святынь. Скрытое до поры недовольство всегда грозит выплеснуться в открытый конфликт, и детонатором взрыва может быть любой повод, связанный с неуважительным отношением к святыням.

11. Жёсткое формулирование некоторых вопросов спровоцировало проявление тех переживаний и опасений славянского населения, которые не так отчётливо выразились в иных ответах на вопросы, связанные с представленностью своих этносов в структурах власти или статусом этноса, во всяком случае, в сравнении с соответствующими ответами крымских татар. Возможно, словосочетание “власть, отражающая и защищающая интересы славянского населения” апеллирует к переживанию общности, идентичности, к чувствам, напрямую связанным с потребностью в безопасности. ***Вероятно, ощущение потенциальной опасности, угрозы существуют в массовом сознании (бессознательном?) славянского населения. Эти переживания также являются потенциальными конфликтогенными факторами, грозящими вырваться наружу в случае появления какого-либо повода, не обязательно объективно значимого.***

12. Компромиссное, примирительное отношение к вопросу о преимущественных правах какого-либо этноса и доброжелательное отношение к другим этническим группам характерно для людей с типом этнического самосознания, определяемым нами как *интегративное*. Такое самосознание свойственно, по данным опроса, в большей степени представителям русского и украинского этносов, но во многом реакция респондентов зависела от степени “мягкости” или “жёсткости” утверждения, что говорит о лёгкости манипулирования массовым сознанием, а по всей вероятности, и массовыми действиями

населения. Расхождение в ответах по этому блоку утверждений всё же выше у крымских татар, и это свидетельство большей подверженности их манипулированию и управлению со стороны референтных лиц. Естественно, что причина высокой степени неприятия крымскими татарами утверждения о возможности забыть “какой мы национальности и стать единым крымским народом” связана с объективной угрозой или субъективным ощущением опасности ассимиляции, утраты этнической идентичности, свойственным количественно немногочисленным народам. Кстати, известно, что именно эти переживания являются катализатором протестного поведения наиболее активной части этноса.

13. По-видимому, стремление получить какие-либо преимущества для своего этноса (или для себя как представителя определённого народа) прямо коррелирует с переживанием ущемлённости своих прав, интересов, потребностей, и на этом фоне формируется представление об имеющихся преимуществах у других этносов, т.е. об “этническом неравенстве”, этнической детерминанте социальной несправедливости. А несправедливость, как известно, переживается людьми очень остро. В этом случае имеет место ещё и сильная тенденция к консолидации “своих” с целью противостояния несправедливости.

Блок *“Особенности этнического самосознания”*.

1. Результаты ответов на соответствующие вопросы позволяют утверждать, что, во-первых, в целом этническая дистанция между тремя этносами невелика, во-вторых, что в Красногвардейском районе она несколько выше. Последнее обстоятельство выглядит противоречащим общей тенденции, поскольку почти по всем остальным показателям межэтнические отношения в этом районе более благоприятны, чем в Белогорском.

2. Одна из основных причин более значительной этнической дистанции, выраженной в установках крымских татар в сравнении с установками славян, на наш взгляд, в упомянутой ранее особенности, свойственной немногочисленным этносам, – опасения утратить свою идентичность, этноинтегрирующие и этнодифференцирующие признаки, “раствориться” в преобладающей на данной территории культуре. Русские и украинцы в целом не ощущают такой опасности, поскольку русско-украинские браки привычны и повседневны, а браки славян с

крымскими татарами настолько немногочисленны, что никоим образом не представляют даже гипотетической угрозы идентичности славянских этносов. Но сколь бы ни были они немногочисленны, каждый такой случай непросто переживается крымскотатарской общиной, имеющей не всегда позитивный опыт смешанных браков в Средней Азии и ныне стремящейся сохранить и укрепить свою уникальную культуру.

3. Непростым выглядит характер связи между этнической дистанцией и напряжённостью в межэтнических отношениях. Ясно, что при наличии напряжённости этническая дистанция увеличивается. Но она может увеличиваться и вследствие иных причин, например, у немногочисленного этноса есть совершенно реальные основания опасаться ассимиляции. В то же время в ситуациях более открытых конфликтов страх культурной ассимиляции исчезает, а этническая дистанция увеличивается по другим причинам. По-видимому, сама по себе этническая дистанция и даже её возрастание не могут быть показателями напряжённости в межэтнических отношениях. Возможно, этот индикатор следует интерпретировать только в совокупности с иными показателями, а также более глубоко исследовать причины и тенденции изменения дистанции. И с этой целью необходимо применение более совершенного, чем опрос населения, исследовательского инструментария.

4. Этническая идентичность практически не представлена в самосознании русских и украинцев, во всяком случае, при такой формулировке вопроса, которая предусматривает необходимость выбора только двух вариантов (атрибуций идентичности) из семи. У крымских татар этническая идентичность резко преобладает, а религиозная и региональная лишь немного ей уступают, но также являются показателями общей этнокультурной идентичности, позволяющей немногочисленному этносу сохранять и охранять свою уникальность. Этот показатель, так же, как и предыдущий – этническая дистанция, не может сам по себе, изолированно от других индикаторов, свидетельствовать об усилении межэтнической напряжённости. С другой стороны, выход на приоритетные позиции региональной идентичности у крымских татар являлся бы показателем снижения межэтнической напряжённости.

5. По совокупности результатов анкетирования в целом можно предположить, что для крымских татар характерна более высокая представленность типов этнического самосознания “униженный” и “этноцентристский” и низкая – типов “индифферентного” и “интегративного”. Вопросы анкеты не позволяют разграничить “этноцентристский” и “фанатичный” типы этнического самосознания. Для реализации этой задачи необходимы дополнительные исследования.

6. Недоброжелательное отношение к особенностям своей культуры испытывают примерно в два раза больше крымских татар, чем представителей русского или украинского этносов.

Возможно, обнаруженное расхождение между *переживанием* отношения к своей культуре и собственным *отношением* к чужой культуре порождает ощущение несправедливости: “Мы-то к вам со всей душой, а вы к нам...”. Несомненно, подобное чувство может быть если и не глубинной причиной межэтнической напряжённости, то, во всяком случае, следствием невысокой этнической толерантности и укоренённости негативных гетеростереотипов.

7. Наиболее эффективными акциями протеста в защиту национальных прав и интересов жители районов считают в основном митинги, пикеты, демонстрации. Но в целом, по результатам анализа соответствующего вопроса, возможная протестная активность жителей невысока. Несколько выше она у крымских татар Красногвардейского района, здесь же несколько меньше крымских татар, разочаровавшихся в любых акциях протеста (возможно, там эти акции действительно эффективнее). По-видимому, в нынешней политико-экономической ситуации в данных районах существует прямая зависимость между уровнем напряжённости в межэтнических отношениях (а он, на наш взгляд, соответствует уровню в три балла по пятибалльной шкале) и вероятностью активных протестных акций (эта вероятность на том же уровне). Гораздо менее вероятны резкие силовые акции, тем более не исключаяющие кровопролития.

8. Впрочем, предыдущий вывод отчасти смягчается результатами ответов респондентов на вопрос о возможности личного участия в акциях протеста. Несмотря на неверие в эффективность любых акций, почти все жители районов всё же считают, что приняли бы в них участие. Возможно, они имели в

виду какие-то определённые обстоятельства, которые изменяют их отношение к эффективности акций, или обстоятельства, когда острота ситуации подтолкнёт их к неперемому участию. Во всяком случае, такое расхождение между отношением к действенности акций и вероятностью личного участия в этих акциях принуждает рассматривать как вероятный и вариант острых протестных (в том числе и силовых) акций населения. И, кстати, ещё раз подтверждает необходимость постоянного отслеживания ситуации в межэтнических отношениях. Именно возрастание напряжённости может привести к такому изменению ситуации, когда актуализируются установки населения на возможность личного участия в протестных акциях.

Итак, анализ результатов исследования позволил подтвердить и конкретизировать выдвинутые гипотезы о наиболее значимых группах индикаторов напряжённости в межэтнических отношениях.

В настоящее время можно сказать о наличии определённого конфликтного потенциала, обнаруженного с помощью выделенных индикаторов, однако нельзя утверждать, что этот потенциал представляет реальную угрозу миру или стабильности в регионе, хотя бы потому, что этот наличный потенциал в настоящее время *не привёл* к нарушению стабильности и мира. Но для того чтобы отследить изменения ситуации, необходимо определить критерии возрастания межэтнической напряжённости. И только при обнаружении этих критериев в ходе следующих замеров и сопоставлении с предыдущими результатами можно предположить нарастание угрозы конфликта.

Поэтому одним из необходимых итогов работы стали выводы относительно возможностей перманентного отслеживания динамики межэтнической напряжённости и параметров ее измерения. В частности, определены критерии возрастания межэтнической напряжённости. Это:

– изменение динамики проявленности индикаторов межэтнической напряжённости (в процентах) по сравнению с предыдущими исследованиями и прежде всего в случае выравнивания показателей в сторону повышения по результатам всех методов исследования;

– резкий рост показателей по какому-либо отдельному индикатору;

– серьёзный рост показателей по результатам какого-либо отдельного метода исследования (обнаруживается скрытый, неявный рост напряжённости);

– явное несоответствие фоновых показателей напряжённости (по данным статистики) субъективному переживанию соответствующих проблем одним или несколькими этносами (по результатам опроса населения и проведения фокус-групп).

Определены также необходимые параметры измерения, а именно:

– количество и процентное соотношение респондентов, ответы которых могут интерпретироваться как отражающие межэтническую напряжённость и, наоборот, свидетельствующие о её невыраженности или отсутствии. Этот параметр выражен, естественно, в абсолютных числах и процентах, но также может быть эксплицирован в графической форме: графики, гистограммы и прочее;

– результаты статистики и контент-анализа СМИ также могут быть выражены в абсолютных числах и процентах и предъявляться в графической форме; в рамках количественного анализа можно ставить и решать задачи относительно подсчёта разного рода корреляционных связей и зависимостей.

РЕЗЮМЕ

За результатами дослідження підтверджено і конкретизовано висунуті гіпотези щодо найбільш значущих груп індикаторів в міжетнічних відносинах. За допомогою цих індикаторів виявлено наявність певного конфліктного потенціалу, який, однак, не становить реальної загрози мирові і стабільності в досліджуваному регіоні. Визначено критерії зростання і параметри вимірювання міжетнічної напруженості, створено і апробовано діагностичний інструментарій – анкету для опитування населення і опитувальний бланк для експертів.

SUMMARY

The results of this study confirm and verify the suggested hypothesis concerning the most significant groups of indicators in inter-ethnic relationships. A certain conflict potential is detected with the help of these indicators, however this does not constitute the real threat to peace and stability inside the investigated region. The criteria of growth and measurement parameters of inter-ethnic strain are defined; diagnostic instruments, including questionnaire forms for experts and for general population are developed and tested.

© Чорний Є.В.

Ю.В. Романенко

ПСИХООНТОЛОГІЯ МЕРТВОГО СПОГЛЯДАННЯ ІСЛАМУ І СОЦІАЛЬНА МЕТАПРОГРАМА КРАЇН АРАБО-ІСЛАМСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Характеризуючи духовний клімат східних цивілізацій, Гегель ще в ХІХ ст. писав: “Дух...тут (на сході. – *Ю.Р.*)... впадає у природність, оскільки він досягає дійсності не в самому собі, а тільки у сфері природи. В цій тотожності духу з природою справжня свобода неможлива. Людина тут ще не може дійти до усвідомлення своєї особи...” (цит.за [1,с.158]). Німецький геній зумів побачити згубну силу природності у природі, тобто нештучній правічній реальності, не беручи до уваги різних аспектів такого “впаданя”. Як уже було доведено, природність неантисипації зовсім необов’язково має бути пов’язана з природою. Тому природу в цьому контексті можна зрозуміти радше як метафору культурно спроектованого “серединного буття” – меону, що може спиратись на природність як природи, так і соціуму, техніки, розуму – всього того, що протиставляє творіння Творцеві і абсолютизує матриці кінцевого досвіду, віра в які начебто оптимізує існування людства.

Психоонтологія будь-якої регіональної культури і стає тим компенсаторним механізмом, завдяки якому цвинтарний прах

цивілізаційної величі починає здаватись онтологічним діамантом, що втрачений поспіхом на великому шляху історії.

Не буде нововідкриттям і визнання того, що в кожній психоонтології присутній власний релігійний атрактор індуїстського, конфуціанського, даоського, синтоїстського походження. Вони задають первинну матрицю “вічносущого” – фрактал з фігурою і фоном, який неантисує Абсолютну реальність. Фігурою (домінуючою психосоціальною функцією) виступає, залежно від типу цивілізації, іррепрезентативна сенсорика (Індія), сакралізована родова пам’ять, уречевлена в ритуалістичній механіці (Китай), мікроконтингентна інтуїція, комплементарна полідемонізму камі, пов’язані особистими відносинами з усіма і кожним (Японія).

Релігійна свідомість завжди причетна до месіанського етноміфу – генералізованого вектора націотворення, завдяки якому утримується каркас національної ідентичності. В етноміфі національна партикулярність ментально репрезентує себе як вселюдськість, як вселюдська метапрограма соціального розвитку. Тим самим нація стає в те чи інше відношення до Абсолютної реальності, і з цього відношення, власне кажучи, і розпочинається її психоонтологія.

Арабські країни як складова частина орієнтальної ойкумени також можуть бути віднесені до сфери соціоанігілятивної стратегії неантисує, своєрідна версія якої артикулюється у теології ісламу та ісламському месіоміфі. Група племен, що населяли Аравійський півострів, були першопочатково соціально однорідною общиною воїнів, об’єднаних спільною метою – збереженням первинної рівності в межах цієї общини. Така соціальна інтроверсія в принципі є корелятивною тому психологічному типу арабської ментальності, що і належить до споглядальних та інтровертивних. У деяких джерелах з етнопсихології арабський етносоціальний та етнопсихічний тип визначається частіше як мислительний інтровертивний, з чим можна не погодитись з огляду на певні обставини. Наведемо погляд на це А. С. Бароніна: “Араби належать до інтровертивного мислительного типу за класифікацією К.Г.Юнга. Вони перебувають під вирішальним впливом ідей, що впливають, однак, не із суб’єктивно даного, а і суб’єктивної основи. Вони

слідують своїм ідеям не іззовні, а зсередини... Таким чином, араби прагнуть до психологічного поглиблення, а не розширення. Їх судження є холодними, неухильними, довільними, оскільки меншою мірою стосуються об'єкта, ніж суб'єкта. Ввічливість, люб'язність та ласкавість можуть бути очевидними, однак нерідко з трохи помітною боязливістю, що видає прихований намір, а саме – намір обеззброїти супротивника”[2,с.323–324]. Спробуймо зупинитись на деяких смислових нюансах цієї думки.

По-перше, мислительна інтроверсія зовсім не синонімічна суб'єктивізму судження, оскільки цей суб'єктивізм впливає з традиціоналістської релігійності. Мислительна інтроверсія передбачає опору на індивідуалістичну складову ментальності, бо лише в індивідуалізмі суб'єктивний досвід набуває самодостатності й самодостовірності. Хоча арабська ментальність і є інтровертивною, але ця інтровертивність походить від споглядання, а не від мислення. Споглядальна інтровертивність спирається на статичну чуттєвість, синтез пам'яті і сприйняття. Тому поглиблення сприйняття за рахунок анамнезису культурно-історичного досвіду і оцінюється автором як поглиблення судження, а насправді виступає поглибленням сприйняття через реставрацію уявлень попередніх поколінь.

Матриця соціогенезу в арабських країнах виступає моделлю рефлексивного звертання до минулого, чим вона відрізняється від рецептивного наслідування минулого в Китаї та умовно-ритуального консерватизму японців.

По-друге, інтровертивність кочових спільнот перебуває в залежності від цілої системи геопсихічних детермінант, зокрема, від закритості мілітарних об'єднань, які ведуть активне протиборство із середовищем, щоразу змагаючись щодо месіанської ініціативи з іншими спільнотами.

Метапрограма військового ордену притаманна багатьом соціополітичним та етнічним утворенням, які ведуть кочовий спосіб життя, не маючи можливості перейти до осідлої цивілізації. В принципі осідлість багато в чому і буває передумовою стратифікації, оскільки в кочових спільнотах при збереженні динамічного способу життя не буває стабілізованих соціальних груп. В осідлих спільнотах виникає урбанізм, міський спосіб життя із плутократичним декорумом розкішного соціального

простору та його соціальним антагоністом – злиднями. В мілітарній метапрограмі фіксується образ первинної рівності родової общини лицарів відваги, кожен з яких є правителем світу з моменту народження чоловіком. Серед майбутніх правителів світу неприпустима майнова та соціальна нерівність, як і взагалі виключається поділ на багатих та бідних, внутрішніх і зовнішніх, оскільки етноміф обґрунтовує статус спільноти як носія найціннішого духовного матеріалу – нащадків останнього одкровення. Несприйняття ідеології соціальної модернізації і становить психосоціальний зміст споглядального фракталу як метапрограми розвитку традиційних суспільств арабо-ісламської цивілізації. Останнє, до речі, зовсім не виключає наявності в суспільному житті окремих елементів відкритого ринкового суспільства.

На стадії первинно-родового соціуму в скандинавських країнах також закладалися підвалини подібної метапрограми (взяти хоча б сучасних шведів, норвежців, датчан), проте в поєднанні з язичницьким індивідуалізмом вона стала соціопсихологічним фактором для іншої моделі егалітаристичного та дистрибутивного соціалізму із розвиненою секуляризацією. Сучасний скандинавський світ живе скоріше під впливом безрелігійності або ж релігійної індиферентності, не маючи нічого спільного із войовничим фанатизмом ісламістів. Наше порівняння не здаватиметься настільки безпідставним, якщо ми врахуємо семітське походження ісламу; унікальність семітської традиції полягає якраз у тому, що вона виводить світське із відчуження від трансцендентного; світський лад розглядається як спотворення, як девіація первинної досконалості Боголюдства, яке стало Людинобожжям через повстання проти Абсолюту. Образ Божий як образ безтілесної креативної сили, щодо якої магія соціальних героїв та жерців позбавлена будь-якого значення, набуває позасоціального вираження. Аллах в ісламі не зливається із общиною та соціумом, хоча вся ритуальна практика спрямована якраз на таке наближення до горного царства абсолютності; отже, це стратегія фундаменталістської соціоаннігіляції (від лат. *Fundamentum* – виток, основа), яку можна розуміти як соціопсихологічну та культурно-символічну реконструкцію стану первинної рівності з використанням мусульманської ортопраксії.

В ортопраксихному характері мусульманства криється таємниця ідеологічної та психологічної невиправданості ідеї секуляризації, як і водночас більшої життєвої послідовності та холономічності життєздійснення людини мусульманського психосоціального середовища. В релігієзнавстві є добре відомий поділ релігій на ортодоксальні та ортопраксихні. З огляду на соціальну мобілізацію ортодоксія є згубною, оскільки в ортодоксальних релігіях позиція життєвої активності на основі свободи вибору знецінюється; відома велика кількість епізодів із Старого та Нового Заповітів, де “терплячий” виявляється кращим за “хороброго”, які слугують підтвердженням цієї тези. Ортодоксальне номінальне християнство, наприклад, полишає напризволяще низку автономних життєвих просторів, відмежовуючись від втручання у так звану приватну сферу життя особи. Правильну віру винаходять подібно до винаходу велосипеда, вона завжди є проблемою пошуку, а не діяння. Більше того, ідеалом стає якраз розмежування вічно сущого буття релігійних настановлень та минаючого світу економічного, юридичного, політичного повсякдення, який, мовляв, потребує компромісу з не зовсім релігійними (або ж зовсім нерелігійними) принципами “вітхої людини.”

Виходить, перебуваючи в одному психосоціальному просторі, людина водночас не перебуває в іншому. Якщо я в соціумі, то я поза релігією, і навпаки: в релігійному житті я поза соціумом, я звільнений від необхідності слідування соціальності.

Ісламський світогляд виключає такі дуалізації: бути в суспільстві (сунні) для ісламіста означає бути віруючим. Поза суспільством віруючими є лише невірні та злочинці. Тут доцільно запитати: а чим подібна фундаменталістська орієнтація відрізняється, наприклад, від китайської чи японської? В меморіальному психофракталі Китаю також міститься інтенція повернення до витоків (конфуціанство вбачає імператив онтологічної гармонії в пригадуванні, реставрації минулого); прецедент того самого існує і в Японії. От тільки психосоціальна наповненість “фундаменталізмів” різна. Фундаменталізм китайського геополітично неекспансивного родовідтворення навряд чи припускає глобалістичну ініціативу і цілісну метапрограму розвитку людства: натуралістичний етноміф Китаю набуває

політизації лише під приводом зовнішнього тиску з боку далекосхідних конкурентів. Загалом же боротьба за релігійний ідеал відсунута на задній план; скоріше простежуються риси геополітики як демополітики прогресуючого зростання населення: “нехай правитель буде правителем, піддані – підданими, батько – батьком, син – сином”. Через конфуціанство і його модернізовану версію китайського соціалізму легітимується будь-яка організація влади, власності, соціальних відносин, незалежно від того, наскільки вона відповідає чи не відповідає уявленням про належне.

Семантично некоректним є і чисто публіцистичне захоплення “фундаменталізмами” щодо оцінки європейських християнських конфесій: граничним випадком останнього вбачається протестантський фундаменталізм у вигляді практики заборони абортів, введення молитов у школах, терористичні акти проти представників аморальної медицини та інші соціальні заходи, що не означають кардинальної відмови від сучасності, як і радикального розриву із європейським способом життя. У США, пише з цього приводу С.Л. Удовик, християнські фундаменталісти вбивають лікарів, які роблять аборти, пускають під укіс потяги, вимагають введення молитов у школах, незалежно від релігійних переконань. Цікаво, що існує ще і “фундаменталізм вільного ринку” (Дж. Грей), і “ринковий фундаменталізм” (Дж. Сорос). Останній надає моральне обґрунтування інститутів ринку, є продуктом переможців у “холодній війні” та повністю виправдовує необхідність протидіяти втручанню у ринкові процеси”, зазначав Дж. Сорос [3].

Конкретизуючим параметром ісламського фундаменталізму є саме планетарні теократичні вимоги, оскільки в його віровченні арабський світ виступає уособленням священства “останнього одкровення”, який нарешті зрозуміли правильно. Наскільки ж “неповноцінними” були і Авраам, і Ной, і Ісус, коли вони не змогли, як арабський Мохаммед, донести Істину до широких мас для того, щоб істина стала плоттю соціуму, соціальним тілом (*corpus socialis*). Водночас і європейські народи, і євреї також не вистояли у духовному випробуванні, бо винищили пророків на своїй землі. Отже, виходить, що тільки араби презентують ієрократію людства і можуть бути

провідниками волі Абсолюту. Лише арабська умма є “чистим тілом” Аллаха у вигляді первісної військової демократії для справжніх вояків фундаменталізму.

Отже, ісламський фундаменталізм вписує власну генеалогію в релігійну історію людства так, щоб соціальна метапрограма арабського світу набувала вигляду перехопленої у Європи, США і всіх неарабів духовно-ідеологічної естафети, невипробуваного шансу теофанії, який розкрився на Аравійському півострові. В духовно-ідеологічному плані іслам можна розглядати як мілітарно-ієрократичну версію соціального метапрограмування, в якій споглядання, виступаючи провідною психічною функцією, орієнтує стратегію розвитку суспільства на екзистенційне утримання первинної рівності як егалітаристичної (антиєрархічної) первинно-родової позиції, антитези соціальної стратифікації.

Для більш глибокого розуміння фундаменталістського сценарію розгортання соціальної метапрограми арабського світу звернімося до компетентних джерел. Оскільки цей фрактал створює замовлення соціуму на відповідний нормативний соціотип, спробуймо на основі антропології Корану (ісламського вчення про людину) відтворити складові самої соціальної метапрограми, яка вибудовуватиметься за принципом соціального ізоморфізму, в принципі притаманного будь-якому суспільству (адже людина – це якоюсь мірою згорнутий, тобто інтеріоризований, соціум, тоді як соціум – розгорнута у своїх психічних силах макролюдина). “Кожна людина (в ісламі. – *Ю.Р.*), – пише британський релігієзнавець Фредерік М. Денні, – являє собою вкорінену в релігії особу, створену і наділену фітрою (*fitra*), здоровим складом, який діє як дещо подібне душеводійній силі, що наставляє людину на шлях Бога” [3,с.39].

Звернімо увагу на те, що особа вкорінена в релігії (а не перебуває в релігійному пошуку, як у християнстві), вона причетна до релігії через “общину рівних”. Цієї сентенції достатню для того, щоб побачити вже відомий для нас архетип шляху, який вже знайдений Сходом і має бути знайдений Заходом у невизначеному майбутньому. Фітру можна розглядати як мікроантропокосм, що забезпечує слідування шляхом провіденції Аллаха. Араб-язичник не визнає ідеї гріха, оскільки вона не

вписувалася б у психоідеологію ієрократичної еліти всіх народів. Гріх лежить на всьому людстві, непрозрілому щодо фатально наперед заданої метапрограми покори волі Аллаха; непричетний до ісламу – невірний – не знає шляху.

Брати по крові, наділені фітрою, просто не можуть не бути “душевно здоровими людьми” і не утворювати настільки ж здорової общину. Вони – поза спасінням і будь-якою сотеріологією для “закланих овець” християнства та іудаїзму. “...В ісламі, – пише далі Денні, – принаймні в теології його суннітської більшості, – не розвивалося вчення про спасіння, яке вимагало б спокутувальної або заміщувальної жертви, що була б викупом і спокутуванням свавільного і гріховного людства, і тим самим примирило його з Богом за безмежним милосердям останнього, як у християнському вченні про спасіння“ [3, с.39].

Нерозвиненість сотеріології в ісламі пояснюється і соціально-психологічними факторами, зокрема необхідністю мобілізуючого, антифрустраційного впливу на масову свідомість. Зрозуміло, що етика спокутувальної жертви на фоні всезагального розбрату виглядала б як знущення, бо війна з невірними потребує образу Бога-воїна, гордого і немилостивого. Аллах – гордий і деспотично-войовничий Бог, якому не личить прояв любовної сентиментальності. Провіденція Аллаха наділена своєрідним історичним автоматизмом: вона веде світ до зразкового життєстрою – общини часів Мохаммеда.

За такою психологією розвиток суспільства розглядається як ретреатичний рух від минулого до майбутнього по замкненому колу. В ідеалі все має повернутись до висхідної точки, а символічно-архетипний вектор спрямований на споглядання Аравії минулого, часів військової общини Мохаммеда. Ось чому доцільним є визначення ісламу як психоонтології мертвого споглядання первинно-родової соціальності. Її метаобраз має не стільки структурний, скільки емоційний характер – характер образної ремінесценції дійства під назвою “перформанс ісламу”: стан стопленої воедино умми, людей, не відчужених від Бога, коли атомізуюча сила гріха не роз’єднувала створіння і творця, а фактично не працювали механізми диференціації. Заблудлий син в ісламі не повертається до соціуму-Бога, він уже в ньому, а тому ніякого конфлікту між общиною і творцем не існує. “Людство, –

відзначає з цього приводу Фредерік М. Денні, – не відчужене від Бога; притаманна йому жага справедливості і рівноваги помітна навіть серед далеких від віри атеїстів – це доказ божественної справедливості, що наперед визначила глибокий етичний зміст нашої природи від самого її створення” [4, с.37–38].

Цікавим є також соціально-прагматичний контекст визначення релігійних цілей ісламу: тут ми не знайдемо біблійного “І будуть вбивати вас за ім’я моє”, а скоріше оптимістичний гімн майбутньому успіху на шляху боротьби арабської умми: “Люди були однією громадою, і послав Аллах пророків вісниками і провозвісниками, і послав з ними писання з істиною, щоб розсудити між людьми в тому, в чому вони розійшлися. А розійшлися лише ті, яким вона була дарована після того, як прийшли до них ясні знамення, по злобі між собою. А Аллах вивів тих, які увірували до тієї істини, щодо якої вони розійшлися за його дозволом. Аллах веде, кого побажає, прямим шляхом”[4,с.19].

Отже, теократична громада була первинно єдиною, а коранічне віровчення було і понині залишається знаряддям її утвердження. Коранічна реінтерпретація (вірніше, невдалий плагіат) біблійного оповідання з книги “Буття” може бути свідченням первинного соціоцентризму арабів: коли Аллах створив Адама і навчив його іменам, **він наказав усім ангелам вклонитись Адаму**, і лише Ібліс (Сатана) не вклонився, за що і був зарахований до розряду невірних. Автори Корану тим самим прирівнюють (вірніше, принижують) прислужників божих перед людиною або роблять явний натяк на її верховенство. Вірш 28-й другої сури звучить просто як акт волевиявлення деспота, що призначає на посаду намісника (халіфа); не змінена навіть лексика політико-адміністративної титулатури, що ще раз підтверджує думку про Коран як про активне знаряддя новоствореної держави – теократичної громади, її релігійної ідеології та законодавства.

Однак повернемося до 28-го вірша: “І от сказав Господь твої ангелам: “Я встановлюю на землі намісника”. Слово “намісник” (халіф, заступник) використовується у збірному значенні – як богообраний народ, а також для позначення військово-політичних керівників часів Мохаммеда. Отже, очевидно є підтасовка: керівники умми отримали свою

соціальну титулатуру безпосередньо від Бога, духа громади, названого Аллахом. Підкреслювання такої взаємоіманентності Бога і общини не є випадковим для Корану. Араби на той час були відносно молодим етносом, невпевненим у життєспроможності власного етноміфу, що також вилилося у спробу інтегруватись із християнсько-іудейською традицією; в такий спосіб в сонм цивілізованих націй вписувались, до речі, і русичі.

Чвари за етносоціальну першість між удаваними іудейськими конкурентами і арабами виливаються у цілий пасаж дорікань, адресованих від імені Аллаха невдячним іудеям. Схожа полеміка і сьогодні щоразу відновлюється між двома семітськими народами, але ситуативний контекст її появи повністю підтверджує те, що дух Аллаха стає рупором мусульманської громади: Бог начебто проголошує повчальну промову арабськими вустами. На підтвердження наведемо її фрагмент: “О, сини Ізраїлю (Ізраїлю. – *Ю.Р.*)! Згадайте милість мою, яку я надав вам, і вірно дотримуйтесь заповіту мого, тоді і я буду дотримуватись заповіту з вами... (!) О, сини Ізраїлю! Згадайте милість мою, яку я надав вам, і те, що я поставив вас над світами... (!) Ми дали писання і слідом за ним Ми відправили посланців; і ми дарували Ісі, сину Марйам (Ісусу Христу. – *Ю.Р.*) істинні знамення і підкріпили його духом святим. Невже ж кожного разу, коли до вас приходять посланець з тим, чого ваші душі не бажають, ви самозвеличуєтесь? Одних ви оголосили брехунами, інших вбиваєте” [7, с.22].

Намагання будь-якою ціною перехопити духовно-ідеологічну естафету в іудеїв далось взнаки навіть у логічній непослідовності деяких віршів. Так, у 38-му вірші другої сури Аллах звертається до іудеїв так, наче нічого не сталося, а у 82-й сурі – вже проклинає. Емоційне побажання дотримуватись приписів Аллаха синхронізується із прокляттям, хоча моменти часу першого і другого не збігаються. У 137-му вірші тієї ж сури намір Аллаха остаточно розкривається, коли він говорить про те, що ми зробили з арабів опосередковану громаду, яка була б свідком відносно людей. Логічне коло замикається на етнічному самозвеличенні. Араби презентують позицію прокурора у міжцивілізаційній суперечці за змагання впливовості “Законів”. Табори “законників” розходяться між собою лише в тому, що одні

визнають усю гріховність соціальності, а інші не визнають її і хочуть всіляко довести авторство досконалого сценарію життя відповідно до норм Аллаха.

Зняття архетипу вини в ісламській психокультурі має низку принципових наслідків. По-перше, профетична й революційна опозиція оголошується поза законом, оскільки вона виступає вже не просто проти держави, а проти богопредставництва халіфів. Це цементує суспільство в плані боротьби з носіями альтернативних соціальних програм, консолідує добропорядну частину релігійного міщанства. По-друге, посилюється прагматична (військово-політична та соціотворча) спрямованість ісламу, стає можливою його трансформація у психотехнологію мусульманського відродження, безперешкодне поєднання з різноманітними політичними режимами. По-третє, відбуваються вихід ісламських політиків з-під юрисдикції автономної релігійної етики, їх перехід на позиції своєрідного макіавеллізму, зрощеного під стягом боротьби за ісламські цінності. По-четверте, уможлиблюється підсилена акцентуація фаталістичних та детерміністських елементів релігійного світогляду, відома більше як феномен окказіоналізму.

Сутність окказіоналізму розкривається через ідею атомістичної дезінтегрованості космосу, що має на меті довести незв'язаність Аллаха будь-якими волевстановленнями. Аллах, як уже зазначалося, є ментальною проекцією араба, що живе і діє за імпульсною схемою світобачення. Якщо він і здійснює дещо, то в такий спосіб, щоб ніхто не помітив зв'язаності його суверенної волі. Достатньо порівняти текстуальну будову Біблії і Корану на предмет їх тематичної інтегрованості. Перше, що впадає в око, – тематична зв'язаність біблійних книг, присутність єдиного задуму та узгодження сюжетних ліній, паралелізм і взаємоінтегрованість віршів через паралельні посилання. Коранічний текст представлений скоріше мозаїкою компілятивно підібраних глав з відсутністю елементів діалогу, повною безсуб'єктивністю та дисантропністю тексту (людина присутня там, де робиться плагіат з окремих книг Старого Заповіту, в усіх інших випадках Аллах звертається ніби до самого себе), ситуативними смисловими констеляціями, які не вписуються у єдиний задум. Аллах не обмежує себе будь-якими законами, а тому теологія ісламу

відстоює позицію онтологічної (просторової, часової, інформаційно-енергетичної) дискретності, корелятивної соціально-політичному деспотизму (адже деспотичний режим якраз і утверджує таку собі дискретну модель нормотворення, детермінованого не загальними принципами, а примхою, настроєм, афективним станом і т.ін.).

Психофеноменологія окказіоналізму розкривається не лише через дезінтегрованість картини світу, але і в досить своєрідному способі ставлення до меркантилістських цінностей. Відомі фахівці в галузі дослідження ісламської цивілізації (Л.С.Васильєв, Г.Грюнебаум, Л.Климович) вказують на антимеркантилістську, егалітарну орієнтацію мусульманства, незаохочення ним ділової підприємницької етики та буржуазного фанатизму виробництва заради виробництва. Можливо, така соціофеноменологія релігії має окказіоналістичне підґрунтя в психоонтології ісламу. Нормальним стимулом і достатньою психологічною умовою для виникнення і розвитку підприємництва, наприклад у країнах Західної Європи, були не лише централізовані монархії з формальним правом, єдиною територією та свободою торгівлі. Цього було б замало, і сьогодні навряд чи можна вважати перспективним матеріалістично-об'єктивістський погляд на підприємництво як продукт буржуазних реформ, як дещо народжене у політичних муках насильства і терору великих європейських революцій.

В європейській іудео-християнській психоонтології було те, чого не було в окказіональній психоонтології ісламу – уявлення про лінійність простору і часу, трансформованого пізніше у ньютоніансько-лейбніцеанську картину механічно функціонуючої природи. У лінійному просторі і часі внаслідок дії всезагальних космосоціофізичних закономірностей виключаються будь-які розриви безперервної каузальності, де є відхилення від математично запрограмованої функціональної реляції.

Підприємець у європейському конкурентному середовищі діє так, ніби просторово-часові рамки підвладні лінійним онтореляціям, а перший крок у каузальному ланцюгу дій спричиняє подальші наслідки, спрямовані первинним поштовхом (згадаймо хоча б ньютонівський деїзм). Зрозуміло, що йдеться не просто про універсальні природні закони, а про образ

Творця-законодавця, слово якого виконує те, задля чого він його посилає. Християнський Бог, виступаючи абсолютним сувереном Всесвіту, не може переступати через створені ним же закони буття; остання обставина набуває всіх ознак лінійності та каузальності, онтологічної есенціальності – неодмінної атрибутики психології просвітництва та буржуазного калькулятивного господарювання. Лінійність підприємницької бухгалтерії, в якій діє принцип кумуляції, є прямим продовженням антиномії природного та соціального.

“Об’єктивний світ, – пише з цього приводу В.А. Роменець, – виступає перед людиною у своїй субстанційності дедалі виразніше, коли з’являється протиставлення природного і соціального. Соціальне стає для людини сильною перешкодою в здійсненні її задумів. Тоді людина або відчуває свою приреченість бути не живою істотою, а лише автоматом у світі речей, автоматично діючою машиною (Ламетрі, Вокансон), або вона визнає себе як вольову істоту, що вільно визначає спрямування свого вчинку (вільна воля)” [5, с.110]. З вільною волею корелює непередбачуваність конкурентної гри, тоді як із субстанціалістським детермінізмом – лінійно-кумулятивна екзистенція персоналізованого капіталу (Маркс).

Якщо ж ми звернемося до коранічного окказіоналізму, то побачимо, що Аллах не тільки не визнає власних же законів, але і страждає на амнезію щодо сюжетів, запозичених із зовсім інших джерел. Підкреслена атомарність міркування впадає в око, наприклад, у сюжеті гріхопадіння, де вчинок Адама ніби зникає у прірві психологічного хаосу Аллаха. Врахуємо і те, що будь-яка етична рефлексія з приводу гріхопадіння також виключається. “Ми передусім уклали заповіт з Адамом, але він забув (!!!) і не знайшли ми в ньому стійкості...” [4, с.114].

Потім (після гріхопадіння. – *Ю.Р.*) обрав його Господь і прости́в і повів прямим шляхом (!!!) [20, с.120]. От так. Забув, виявляється, не лише Адам, але і Аллах; а, можливо, він просто зробив вигляд, що нічого не відбулося. Хоча у 123-му вірші тієї ж сури можемо прочитати про обов’язковість ремінесценції для людини; про Творця треба передусім згадати. Потім автор втрачає часову орієнтацію, забувши про те, що Адам – це першопредок усіх поколінь людей, і тому навряд чи можна подавати Адаму

такий ілюстративний приклад [4, с.128]. Німецький філософ Г. Грюнебаум пояснює так: “Бог відтворює світ в кожен з атомів часу, але тільки на момент тривалості цього атому... Подібний окказіоналізм мав на меті утвердити абсолютну могутність Бога в плані його повної незалежності від законів та зобов’язань, в тому числі і від власних настановлень” [6, с.182].

Окказіоналізм стосується і генези підприємництва, яке, до речі, й понині зберігається в арабських країнах переважно у вигляді торговельно-посередницької діяльності. Власне кажучи, саме торгівля імпонує окказіональному економічному мисленню, оскільки вона виступає вторинною щодо лінійної субстанційності виробничого підприємництва, більшою мірою прив’язана до випадковості буттєвих колізій. Жоден підприємець в умовах арабського Сходу не міг почуватися вільно й самозаспокоєно, тому капітал накопичувався у скринях лихварів і окказіонально оживав в епізодичних торговельних угодах. У цілому ж окказіональна психоонтологічна схема, знайшовши поєднання з ідеологією “останнього одкровення” еліти, не сприяла фінансово-грошовій кумуляції ресурсів виробництва заради виробництва, будучи прив’язаною не тільки до образу всемогутнього свавільного творця, але й до настільки ж безконтрольного державного апарату.

Отже, соціоанігілятивна модель неантисипації в арабських країнах передбачає бінарний психоонтологічний континуум: дискретна просторово-часова реальність – дискретна формотворча воля.

Це стосується не тільки підприємництва, а й особливостей класогенезу та стратифікації в арабських країнах; клановий шерех із ланками, що чергуються в естафеті найближчого походження від пророка, логічно виводить на механічну модель суспільства із зниженою соціальною мобільністю. Фрактальна детермінанта виявляє себе в тому, що в окказіональному психофракталі ні детермінізм, ні свобода волі теоретично неможливі: детермінізм неможливий тому, що немає лінійно-каузального просторово-часового середовища, яке б сприяло утворенню стратових ніш та медіального ринкового простору, котрий зв’яже їх у цілокупність; свобода волі ж неможлива, оскільки в споглядальній картині світу відсутня складова вибору. Воля, яка не підкоряється і не обирає, немов би

зависає у стані між механічно-адаптивною дією та вчинком. Такий стан не може не супроводжуватись емоційним напруженням – результатом накопичення архетипної енергетики в статичному середовищі. Соціум застигає у “беззвітній нерухомості мрійливої арабески” (Шпенглер).

Таким чином, вічне споглядання першообразу войовничої спільноти арабів створюється фрактальною метапрограмою, в якій домінує психічна функція споглядання, яка поєднує в собі елементи розвиненої інтроверсії та зовнішньосоціальної пасивності. Рух від статичного першообразу громади до сучасного типу соціальності асоціюється з руйнуванням первинної тотожності образу споглядання, тобто створює розрив безперервності. Виходить, що почасти саме ця причина є посилювачем, резонатором фанатичної вірності власним ментальним настановам, своєрідної глухоти та монологічності арабської психокультури стосовно впливів на ядро етноцінностей. Виходить, що соціетальна психіка готова поступитися чим завгодно, тільки б залишити в недоторканості етнічно позиціоновану гіпермаскулінність – неодмінну рису грізного воїна, готового вести священну війну заради збереження власної ідентичності. Остання формується переважно на основі трансформації первинно-едипальної залежності від матері у своєрідну гендерну модель взаємин, у якій жінка в нематеринській ролі сприймається як річ. Цікаво, що арабо-ісламська нормативна традиція закріплює майже священний статус матері за повного знецінення жінки як дружини, тобто спостерігається своєрідна сором'язливість у визнанні впливовості жінки в сім'ї, і водночас мати зберігає непорушний авторитет. Виходить, наявною є нерозв'язана ситуація первинно-едипальної залежності, коли чоловік, ідеалізуючи образ матері, заперечує і відкидає всіляку можливість іншого недуховного “нечистого” зв'язку з іншими жінками, намагаючись приховати від самого себе печальну необхідність мати з такими “непривабливими” жіночими персонажами статевий контакт. При цьому зберігається і первинна амбівалентність едипового комплексу, яка інституалізується у вигляді подібної соціальної двоїстості.

РЕЗЮМЕ

Вечное созерцание первообраза воинствующего сообщества арабов создается фрактальной метапрограммой, в которой доминирует психическая функция созерцания, объединяющего в себе элементы развитой интроверсии и внешнесоциальной пассивности. Движение от статического первообраза общины к современному типу социальности ассоциируется с разрушением первичной тождественности образа созерцания, то есть создает разрыв непрерывности, и отчасти именно эта причина есть резонатором фанатичной верности собственным ментальным установкам, своеобразной глухоты и монологичности арабской психокультуры относительно влияний на ядро этноценностей.

SUMMARY

Eternal observation of primal image in Arab military society is created by fractal meta-program, which is dominated by psychic observation function, uniting the elements of developed introversion and external social passiveness. Movement from static primal community image toward its modern social type is associated with destroy of initial congruency of observation image. This creates a breach of coherence, and partially this reason is resonating the fanatic loyalty to own mental attitudes, certain deafness and mono-logic of Arab psycho-culture regarding the influences on core ethnic values.

Література

1. Баронин А.С. Этническая психология. – К.: Тандем, 1998.
2. Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы. – М.: Рефл-Бук; К.: Ваклер, 2002.
3. Религиозные традиции мира. – М.: Глорис, 1992. – Ч.2.
4. Коран / Пер. с араб. акад. И.Ю. Крачковского; Предисл. к изд. 1963г. В. Беляева, П. Грязневича. – М.: Раритет. – 1990.
5. Роменець В.А. Історія психології епохи просвітництва: Навч. посібник. – К.: Вища шк, 1993.
6. Грюнебаум фон Г.Э. Основные черты арабо-исламской культуры: Статьи разных лет. – М.: Наука, 1984.

© Романенко Ю.В.

ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ЗМІСТУ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Визначення психологічних засад змісту політичної освіти потребує попереднього з'ясування її сутності, специфіки суспільних очікувань від неї на сучасному етапі становлення демократичного суспільства в Україні. Політична освіта в загальноосвітній школі має здійснюватись в обсязі політичних знань рівня масової свідомості, тобто знань, які використовуються людьми в їхньому повсякденному громадянському бутті. Їх зміст становить інформація про влаштування держави й суспільства взагалі, про наявну політичну систему, про головні конституційні та законодавчі регламентації суспільно-політичного процесу, про права та обов'язки громадянина і держави, про способи їх здійснення й захисту. В такому разі політична освіта буде громадянською освітою, засобом формування культури громадянськості. Вважаючи політичну освіту знаряддям суспільно-політичної соціалізації особистості, визначатимемо її як процес засвоєння індивідом чинних норм політичного життя, політичних ідеалів і цінностей, ідеологем, форм політичної й громадянської культури, способів політичної взаємодії, прийомів впливу на владу та участі у розв'язанні суспільних проблем.

Соціальне замовлення в галузі політичної освіти сьогодні досить суперечливе. З одного боку, в Україні декларується прагнення до ліберальної демократії. В моделі ліберально-демократичної політичної культури акцент робиться на статусі і свободі індивіда. Рішення щодо участі чи неучасті в політичному житті, визначення прийняттого для себе рівня патріотизму, прийняття статусу громадянства чи відмови від нього – всі ці проблеми в ліберально-демократичній політичній культурі особистість вирішує самостійно, і ніхто не може впливати на її

вибір. Переважна ж більшість освітянських програмних документів, виданих упродовж останніх років, не просто ставить завдання формування активного громадянина (що загалом не суперечить основним ідеям ліберальної демократії), а наповнюють поняття активності однозначним змістом і виводять його в ранг оцінних стосовно громадської цінності особи.

Визначаючи психологічні засади побудови змісту політичної освіти підростаючого покоління, ми вважаємо, що ***він має бути спрямований на:***

- формування громадянської компетентності і відповідальності, набуття позитивного досвіду участі в громадському житті;

- опанування політичного словника (когнітивний компонент політичної культури);

- засвоєння демократичних настанов і цінностей (усвідомлення абсолютної цінності прав людини, свободи особистості, почуття власної гідності, толерантність, плюралізм, здатність до компромісу, лояльне і водночас вимогливе ставлення до влади, законослухняність, критичне сприйняття політичної інформації, усвідомлення можливості і цінності самостійного політичного вибору, взаємозалежності інтересів окремих людей, соціальних груп у суспільстві, усвідомлення себе як громадянина).

Громадянська ідентичність стоїть над специфічною етнічною, релігійною та іншими соціальними і культурними ідентичностями.

З огляду на те, що завдання формування демократичної політичної культури молоді має вирішуватись в умовах відсутності демократичних традицій і норм, обмежених можливостей впливу на цей процес з боку батьків, вважаємо за доцільне визначити ***загальні вимоги до організації освітнього процесу, спрямованого на формування демократичної політичної культури підростаючого покоління***, а саме:

- політична освіта має поширюватись одночасно на всі покоління громадян, оскільки свобода політичного вибору, як фундаментальна умова демократії, охоплює індивідуальні й колективні аспекти самоуправління або автономії (“авто” – сам,

“nomos” – закон, обов’язкова традиція), очікувати, що можна сформуванню потребу у свobodному політичному виборі і здатність вибирати без відповідного рівня оточення не слід. Іншими словами, освітні або просвітницькі зусилля слід одночасно спрямовувати на батьків, вчителів і дітей;

- вся освітня система має відповідати духові, потребам, цілям демократичного суспільства і бути зорієнтованою на формування активної, автономної, незалежної, уповноваженої, не патерналістської особистості, яка чувається в суспільстві і сприймається ним як самостійна цінність, а інтереси її визнаються пріоритетними;

- на кожному рівні політична освіта має бути спрямована на підвищення громадянської компетентності і громадянської відповідальності особи, сприяти аргументованому прийняттю фундаментальних цінностей і принципів демократії.

Визначимо певну послідовність кроків, які треба зробити на шляху становлення політичної освіти як системи освітніх впливів, спрямованих на створення умов для укорінення демократичних цінностей у суспільній та індивідуальній свідомості. Це насамперед:

- створення нової ідеології освіти, яка мінімізує авторитарні форми взаємодій і спрямовуватиметься на максимально можливе забезпечення умов для самостійного вибору, самореалізації особистості;

- ресоціалізація педагогічних кадрів, формування у педагогів (зокрема майбутніх) позитивного ставлення до демократичних цінностей, готовності до прийняття нових форм взаємодії в соціальних групах;

- професійна підготовка і перепідготовка педагогів, опанування нових форм навчання і освітніх технологій;

- зміщення акцентів при визначенні показників якості політичної освіти з оцінки успішності засвоєння конкретної інформації (це лише проміжне завдання політичної освіти) на оцінку рівня таких характеристик, як здатність до продуктивної взаємодії, толерантність, відповідальність, готовність до самостійного вибору, ставлення до демократичних цінностей тощо. Перехід від предметно-орієнтованого до критеріально-

орієнтованого типу політичної освіти, логіку і зміст якого становлять не сума знань і вмінь з окремих питань, а певні якості особистості, характер її мислення, соціальні й культурні орієнтації.

Оцінка якості політичної освіти має здійснюватись на основі вивчення: а) орієнтації установок (афективні, когнітивні, оцінні); б) орієнтації мотивації (зовнішня чи внутрішня); в) орієнтації цінностей (партикуляризм чи універсалізм); г) засобів (цілей) орієнтації (інструментальні чи дифузні); д) особливостей поведінки особистості (вербальна вірність принципам і актуальна поведінка); е) засобів (конвенціональні чи аконвенціональні) і цілей (консенсус чи дисенсус) участі.

Слід визначити також *характеристики освітньої системи, яка гальмує формування демократичної політичної культури:*

- освіта, яка стимулює пасивність і автоматичне прийняття режиму та його ідеології;
- усунення окремих верств від політичної освіти;
- відмова від необхідного фінансування освіти;
- відмова від визначення, оцінки і встановлення відповідних стандартів;
- низький статус освітянського фаху; відмова від залучення, навчання і збереження компетентних викладачів;
- відмова від визнання інтелектуальної і творчої незалежності педагога і учня;
- використання авторитарних методів та вимог, які виключають творчий запит, скептицизм та інші демократичні цінності.

Наприкінці грудня 2000 р. співробітники лабораторії психології політичної освіти за репрезентативною вибіркою провели психосемантичне дослідження з метою вивчення особливостей суспільно-політичної свідомості учнівської та студентської молоді. За допомогою факторного аналізу отриманих даних було виділено основні вектори, що визначають семантичний простір значень суспільно-політичної свідомості молоді. Перший, найбільш інформативний фактор, який описує понад 10% дисперсії сукупної ознаки, пов'язаний із ставленням

молоді до незалежної Української держави, було названо фактором державності. Другий фактор (5,5%) об'єднав судження, що визначають ставлення респондентів до економічної політики держави. До третього фактора (4%) увійшли судження, що свідчать про рівень толерантності особистості. Четвертий фактор (3,8%) містить судження, які характеризують ставлення молоді до діючої влади. Виразність п'ятого і шостого факторів, названих факторами відповідальності, була значно меншою (2,6%).

Кластерне дерево, побудоване за результатами кластерного аналізу, відображає сукупність зв'язків толерантності й відповідальності із системою цінностей та ставлень особистості. Статистичний аналіз отриманих даних з використанням відповідних кількісних фільтрів дав змогу скласти загальне уявлення про міру толерантності учнівської та студентської молоді: 7,1% респондентів виявили високий і ще 34,7% — вищий за середній рівень толерантності. У решти опитаних він виявився низьким (13,5%) або нижчим за середній (44,1%). З 2033 респондентів високий рівень відповідальності виявили лише 25 осіб (1,2%), низький — 29,3%. З огляду на те, що йдеться лише про задекларовані толерантність і відповідальність, можна вважати, що отримані результати підтверджують правомірність сформульованої раніше гіпотези, згідно з якою найбільш значущими парціальними ефектами політичної соціалізації, принаймні на сучасному етапі становлення політичної культури, є **відповідальність, толерантність, готовність до взаємодії, громадянська ідентифікація особистості**.

Існуюча модель політичної освіти зберігає всі ознаки предметно-орієнтованого типу, коли основний акцент ставиться на засвоєнні певних знань і результат політичної освіти оцінюється за їх кількістю. Психологічні ефекти такої освіти, що визначають спрямованість особистості, залишаються при цьому поза увагою. З огляду на викладене постає необхідність створення й реалізації принципово іншої моделі виховання та освіти, яка б забезпечила умови для становлення компетентної, соціально мобільної особистості, здатної будувати суб'єкт-суб'єктні взаємини з іншими людьми і суспільством, жити в ньому, транслювати його цінності та норми.

Серед характеристик особистості, які вважаються найбільш суттєвими, одне з чільних місць посідає **система соціальних ставлень**. Ставлення мають суспільну природу, джерела розвитку, суспільний зміст і форми об'єктивації, відображають взаємозв'язки особистості і суспільства і визначають спосіб включення її в суспільні відносини. В процесі розвитку системи життєвих ставлень особистість відтворює суспільні відносини у внутрішньому плані, присвоює їх і змінюється сама, набуваючи нової якості – суб'єктності [1; 2; 3]. Система ставлень особистості поєднує в собі основні ефекти соціалізації, а тому цілком продуктивною може виявитись спроба взяти її за основу при побудові психологічної моделі політичної освіти.

На основі теоретичного аналізу було визначено головні складові такої моделі у вигляді системи ставлень, що визначають стосунки суб'єкта діяльності і спільноти у соціально-політичній сфері. :

1. Ставлення громадянина до самого себе (упевненість в собі, самодисципліна, віра у власну спроможність здійснити самостійний політичний вибір, у свою здатність впливати на суспільне життя.)

2. Ставлення до інших людей (терпимість, повага до прав інших, готовність до спільного вирішення проблем, довіра і налаштованість на співробітництво, аргументований скептицизм, підтримка інших і відповідальність, конкурентоспроможність, прагнення зрозуміти мотиви вчинків і очікування інших).

3. Ставлення громадян до співтовариства (ідентифікація себе з громадою, увага до громадських справ, усвідомлення важливості участі, причетності до справ громади, сприяння соціальному розвитку).

4. Ставлення громадянина до інститутів влади (різні форми політичної участі, контроль за дотриманням повноважень влади, оцінка роботи уряду, оцінка окремих пропозицій щодо реформування суспільного життя, опір неконституційним діям влади).

5. Ставлення громадянина до політичної системи (патріотизм або позитивне ставлення до своєї країни, лояльне

ставлення до фундаментальних конституційних цінностей і принципів, дії, спрямовані на підвищення ефективності демократичних установ, увага до громадських справ, соціальна довіра і поширення правдивої інформації).

6. Ставлення громадян до суверенності особи (усвідомлення себе як члена держави, важливості власного внеску в суспільство, громадянська гордість, право залишатися громадянином чи відмовлятися від громадянства, відчуття спільних цінностей, принципів, історії, життєвого шляху і солідарність з людьми в цілому).

7. Ставлення громадянина до світу, розуміння глобального значення дотримання прав людини, членства в міжнародних організаціях, збереження землі.

Зміст політичної освіти має бути спрямований на створення умов, необхідних для формування зрілої системи ставлень, якій властива насамперед "...висока внутрішня культурна основа відношень; творча духовно-практична активність з широким діапазоном соціальної дії; неперервний поступальний розвиток життєвідношень..." [1, с.73].

Центральною системотворною категорією, наскрізною у запропонованій моделі, виступає інтерес як ставлення індивіда до умов життя, що виявляється у прагненні впливати (створювати чи змінювати) та пізнавати їх. Інтерес водночас є умовою і метою освітніх впливів, а також кінцевою метою політичної освіти. Інтерес у цьому контексті розглядається в широкому сенсі — не лише як пізнавальне ставлення, а і як фундаментальна спонукальна сила поведінки. Услід за С.Л. Вальгардом, С.Л. Рубінштейном, Г.К. Гумніцким ми розглядаємо інтерес як цілісне утворення, однією стороною якого є пізнавальний інтерес, а іншою — інтерес до діяльності.

Успішність освітніх впливів значною мірою залежить від того, наскільки вдасться актуалізувати пізнавальний інтерес у формі ставлення суб'єкта діяльності до об'єкта діяльності. Інтерес — це не лише пізнавальне, а й практичне ставлення, яке істотно впливає на соціальну діяльність і поведінку індивіда [4], а отже, його можна розглядати як механізм формування системи ставлень особистості.

Одним із перших і найскладніших завдань, на вирішення яких має бути спрямований зміст політичної освіти, є усвідомлення індивідом взаємозв'язку власних потреб та інтересів з потребами та інтересами суспільства і прийняття останніх як своїх власних. Йдеться про прийняття суб'єктом соціальних цілей у якомога ширшому їх спектрі і актуалізацію відповідної мотивації для спонукання до діяльності, спрямованої на їх досягнення. На думку О.К.Тихомирова, засобом не лише ініціації, а й управління процесом цілеутворення є врахування і формування пізнавальних потреб і мотивів [5]. У цьому зв'язку особливої актуальності набувають здобутки “доктрини інтересу”, розробленої теорією навчання. Тривалий період викорінення інтересу за допомогою виховних впливів, який ще в середньовіччі прийшов на зміну спробам давньогрецьких філософів, що намагалися актуалізувати розумову активність, сформувати в учнів уміння самостійно породжувати ідеї, ставити питання і висувати цілі, не закінчився й досі. Ті кроки, які були зроблені у напрямку використання інтересу як зовнішнього засобу стимулювання навчальної діяльності, розробки представників прагматичної педагогіки, присвячені визначенню ролі і функцій пізнавального інтересу, і навіть дослідження вітчизняних педагогів і психологів, які довели необхідність розглядати формування пізнавального інтересу як завдання навчання, є вочевидь недостатніми. Завдання створення умов для формування інтересу не декларується в жодному з освітніх документів і не є критерієм оцінки якості навчального процесу в загальноосвітній школі.

Очевидно, завдання політичної освіти у запропонованій нами редакції не можуть бути вирішені без створення умов для виникнення і розвитку пізнавального і соціального інтересів особистості. Психолого-педагогічні і дидактичні здобутки сучасної науки у цій сфері досить значні і мають бути використані у побудові змісту та виборі форм і методів освіти. Однак, коли йдеться про політичну освіту, особливу увагу варто звернути на такий механізм актуалізації пізнавальних мотивів, як протиріччя. Поняття “протиріччя” є надзвичайно продуктивним і важливим у теоріях розвитку системи ставлень особистості і при побудові

психологічної моделі змісту політичної освіти має стати одним із центральних.

Аналіз результатів досліджень, присвячених формуванню складових спрямованості особистості, дає підстави стверджувати, що успішність формування системи ставлень визначається рівнем сформованості таких якостей-посередників, як активність, здатність до аналізу та узагальнення, рефлексивні здібності особистості. Ці якості є динамічними чинниками формування соціально необхідних рис і водночас самі розвиваються і набувають більш зрілих форм у процесі становлення системи ставлень особистості.

Основними чинниками, що визначають формування змістових характеристик системи соціально-політичних ставлень особистості, є соціальні норми і правила, особистісні обмеження та реальна поведінка. Вони задають конкретну форму суспільних відношень, що інтеріоризуються особистістю, а також індивідуальний спосіб їх відтворення [1]. Отже, зміст політичної освіти має будуватися з урахуванням комплексу перелічених чинників і наявного рівня соціально необхідних відношень у зоні розвитку особистості. Вимірювання суб'єктивних ставлень особистості може здійснюватись за різними параметрами. Найчастіше вдаються до визначення модальності, широти, інтенсивності, стійкості ставлень. Вимірюють також домінантність, емоційність, міру узагальненості і активності, диференційованість, глибину, широту простору буття, який вони охоплюють, рівень індивідуалізованості [1; 2].

Позаяк, пропонуючи психологічну модель змісту політичної освіти, ми сподіваємось на її практичне втілення, одними з напрямів роботи мають стати визначення індикативів, критеріїв, формулювання відповідних індикаторів і створення діагностичного інструментарію, який може бути застосований для визначення як наявного рівня політичної культури і ефективності політичної освіти, так і адекватного змісту і форм педагогічних впливів, спрямованих на формування соціально бажаних цінностей.

РЕЗЮМЕ

Построение содержания политического образования молодёжи целесообразно осуществлять, исходя из его психологической модели, в основе которой – система отношений личности. При этом политическое образование должно быть направлено на достижение парциальных эффектов политической социализации, актуальных для современного уровня политической культуры в Украине, а также на создание психологических условий, обеспечивающих активизацию процесса становления демократической политической культуры.

SUMMARY

The building of youth political education content is legitimate to materialize from a standpoint of psychological model centered in system of personality relations. Thus the political education should be directed toward reaching the partial effects of political socialization, pertinent for modern level of political culture in Ukraine, as well as creating political conditions, necessary for activating the process of democratic political culture evolving.

Література

1. *Старовойтенко Е.Б.* Жизненные отношения личности. – К.: Лыбидь. – 1992.
2. *Абульханова К.А.* Мировоззренческий смысл и научное значение категории субъекта // Рос. менталитет: вопр. психол. теории и практики. – М.: Ин-т психологии РАН, 1997.
3. *Весна Е.Б.* Социализация индивида и смысловые уровни её осуществления // Мир психологии. – 2001. – №2 (26).
4. *Гумницкий Г.К.* Потребность и интерес // Вопр. психологии. – 1968. – № 2.
5. Психологические механизмы целеобразования / Отв. редактор О.К.Тихомиров. – М.: Изд-во “Наука”, 1977.
6. *Хайкин В.Л.* Активность (характеристики и развитие) / Моск. психолого-социальный ин-т. – Москва; Воронеж, 2000.

© Жадан І.В.

КОГНІТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ЗМІСТУ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

Розвиток суспільства є там, де відбувається рух історії. Історія – це не просто минуле, а й збережене минуле, таке, що не зникає, а стає частиною культури як суспільного феномена. Власне культура і є відображенням історії в її потенційності й творчому розвитку сутнісних сил людини. Отже, завдання освіти – прилучити людину до культурних цінностей, враховуючи при цьому, що психічний розвиток дитини також відбувається в результаті засвоєння або привласнення історично напрацьованих форм культури. Таке привласнення не є пасивним пристосуванням до умов суспільного життя. Воно – результат активної творчої діяльності людини, що оволодіває історично сформованими засобами орієнтації та практичного перетворення соціального простору. Якщо розглядати політичну культуру як частину культури загальної і визначати її як історичний досвід, пам'ять соціальних спільнот та окремих людей у сфері політики, то прилучення до політичної культури і буде завданням політичної освіти підростаючого покоління. Індивідуальне засвоєння культури відбувається у процесі соціалізації через форми діяльності, котрі так чи інакше відповідають втіленим та опредмеченим у них формам загальноісторичної людської діяльності.

Різкі зміни і трансформаційні процеси в суспільстві не можуть автоматично викликати зміни в політичній культурі, так само як і в освіті. “Зміни в суспільстві ніколи не мають характеру радикально нового, – пише К. Манхейм, – навіть у так звані революційні періоди в процесі перетворень вони об'єднують старе і нове” [1, с. 278]. Якщо ці зміни відповідають глибинним основам політичної культури спільноти, інтеграція відбувається природніше і швидше, а коли навпаки, то виникають небажані модифікації. Політична культура завжди має граничні соціально просторові і часові виміри і характеризується не стільки великою кількістю типів і форм, скільки їх конкретно-історичними

особливостями. Коли йдеться про відсутність політичної культури, то мається на увазі відсутність адекватної політичної культури, тобто культури, яку вважають адекватною на даному етапі чи у даній ситуації. Для періоду, який переживає наше суспільство, характерна ситуація, коли “стара” (умовно кажучи) культура виявляється непридатною, а “нова” – ще не сформованою.

Сьогодні формування демократичної політичної культури є нагальною потребою. І тут може допомогти лише освіта. Попередній досвід (наприклад, так звані політичні інформації) показав, що таке формування часто відбувається зі знаком “мінус”. Пересічний викладач у більшості випадків не може рішуче вплинути на хід освітньо-виховного процесу, а наші освітні заклади не спроможні самостійно позбавитись усталених стереотипів спілкування з аудиторією. Зважаючи на це, можемо припустити, що освіта потребує пререходу в “інакшість”, “несхожість”, а освітні технології необхідно удосконалювати.

Спробуймо розглянути психологічну модель побудови змісту політичної освіти у системі координат “особистість – типи діяльності – ставлення”, враховуючи вікові етапи політичної соціалізації. Найбільш продуктивною для такого напрямку пошуків видається вікова періодизація, запропонована Л.С.Виготським та Д.Б.Ельконіним, яка ґрунтується на тезі про те, що для кожного віку, як своєрідного і якісно специфічного періоду в житті дитини, характерний відповідний тип провідної діяльності, завдяки якому виникають і формуються психічні новоутворення. Так звані вікові кризи у цьому контексті пов’язані з перетворенням, перебудовою особистісних суб’єктивних ставлень відповідно до нових соціальних умов. Саме новоутворення, як результат періодів інтенсивного психічного розвитку дитини, можуть слугувати точками відліку її соціального зростання.

Як би парадоксально це не виглядало, але з появою у трирічної дитини самосвідомості, з моменту протиставлення власних дій діям інших, з моменту появи “Я сам”, незважаючи на те, що дитина лише наслідує дорослих, прагнучи до самостійного виконання дій, можемо говорити про перший крок (звичайно, досить умовно) до становлення самосвідомості громадянина.

Починаючи з 3 і до 6 років провідною формою діяльності для дитини є гра. В грі, хоч і своєрідно, відтворюються дії дорослих. Виконуючи в уявних ситуаціях різні функції, характерні для дорослої людини, дитина починає розуміти різницю між життям дорослих і власним. У неї виникають власні переживання, нове ставлення до себе, формуються характерні для даного віку новоутворення, а саме: уява, символічні функції свідомості, спроба орієнтації у власних переживаннях. Наслідуючи дорослих, дитина у грі відтворює побачене й почуте, отримує перші враження про світ дорослих, про суспільний устрій. Вже в 3–4 роки вона охоче показує портрети письменників чи суспільних діячів і називає: “Це...”, залежно від того, які пріоритети переважають у сім’ї або в суспільстві в даний час.

У процесі рольової гри формуються навички орієнтації у змісті людської діяльності, розуміння того, що так чи інакше будь-яка дія спрямована на інших людей. Приміряючи на себе роль командира чи поліцейського, президента або просто мами, дитина починає розуміти, що система стосунків має ієрархічну структуру підлеглих і влади, управління і виконання. В цілому ж під кінець дошкільного віку виявляються перші ознаки потягу до суспільно значущої діяльності. Але діти ще не здатні до засвоєння абстрактних понять, виконують дії тільки з реальними, конкретними предметами, зосереджуючись на “тут і тепер”.

У молодшому шкільному віці провідним типом діяльності стає навчання. В процесі навчальної діяльності відбувається систематичне оволодіння змістом форм суспільної свідомості і культури, формується вміння діяти відповідно до їх вимог. В результаті такого засвоєння виникає здатність до рефлексії, аналізу та синтезу, що є характерними для цього вікового періоду новоутвореннями.

У психологічній науці вважається доведеним той факт, що, починаючи з молодшого шкільного віку, розвиток наукових понять передреде розвиткові понять повсякденного життя. “Розвиток наукових суспільствознавчих понять відбувається в умовах освітнього процесу, який є своєрідною формою систематичного співробітництва педагога і дитини, в результаті чого відбувається визрівання вищих психічних функцій дитини за

допомогою і за участю дорослого,” – підкреслював Л.С. Виготський [2, с. 87].

Яким чином відбувається розвиток наукових понять? Чи збігається процес засвоєння знань із внутрішнім розвитком свідомості дитини? З певною мірою достовірності можемо стверджувати – не збігається. Знання засвоюються переважно в готовому вигляді через просте заучування і запам’ятовування без будь-якого критичного аналізу в тому вигляді, в якому були запропоновані для вивчення. Спираючись на просте запам’ятовування, дитина виявляється нездатною до практичного використання засвоєних знань. Самоочевидну істину про те, що із засвоєнням нових термінів розвиток значення слова не закінчується, а лише розпочинається, педагоги просто не знають або забувають. А.Адлер ставить питання: “Чи ми повинні навчати дитину вміння вивчати предмети і факти чи розвивати її як особистість?” “Згідно з індивідуальною психологією нам видається, що ці підходи треба об’єднати”, – пише він [1, с. 130].

Скажімо, діти ще до школи знайомі зі словом “держава”, але їх уявлення про державу і наукове визначення цього поняття не збігаються. Яким чином відбувається процес переходу від інтуїтивного уявлення до наукового розуміння? З одного боку, ми маємо значення поняття з певними конкретними фізичними зв’язками і відношеннями до дійсності, що ґрунтується на досить обмеженому власному досвіді дитини. З другого боку, цей термін складний за ієрархічною будовою, абстрактними зв’язками, більш складним відношенням до дійсності, і визначається через певну групу опосередкованих понять. У словниках держава визначається, наприклад, як базовий інститут політичної системи і політичної організації суспільства, який створюється для налагодження життєдіяльності суспільства і здійснення політичної влади з метою забезпечення його цілісності, безпеки, задоволення загальносоціальних потреб. Нарешті, цей термін є результатом історичної життєдіяльності людства, його досвіду співіснування. Засвоєння нового значення слова у дитини відбувається через розвиток, перебудову його попереднього розуміння, яке, поступово піднімаючись на вищій щабель, нарешті збігається з узагальненим науковим розумінням. Це, так

би мовити, уявна спрощена модель засвоєння суспільствознавчих понять. Насправді все значно складніше.

Будь-які визначення, висновки, закони, що виголошуються на уроках чи записані в підручнику, не можуть допомогти оволодіти відповідною термінологією, оскільки розвиток понять – це завжди творчий рух, а не репродуктивне відтворення. Зрозуміти, оволодіти певним значенням слова, “привласнити” його означає вміти застосувати, використати у будь-якій ситуації, відносно будь-яких явищ суспільної дійсності, а не тільки дати визначення, відтворити “по пам’яті”. Шлях від першого знайомства з новим поняттям до того моменту, коли воно привласнюється дитиною, є складним внутрішнім психічним процесом, який розпочинається з інтуїтивного уявлення про значення слова і закінчується дійсним засвоєнням, точніше привласненням, через його практичне використання. Чи можемо тут покладатися на стихію? Наскільки керованим міг би стати процес засвоєння саме політологічних понять?

Аналіз програм середньої загальноосвітньої школи 1–4 (1–3) класів та відповідних їм державних стандартів показав, що термінологія суспільно-політичного спрямування використовується на уроках читання, розвитку мовлення, природознавства, народознавства, ознайомлення з навколишнім світом. Вона має переважно символічно-знаковий характер. Наша держава, наш прапор, наш герб, наш президент – це у 1–2 класах, у 3–4 класах вже передбачається порівняльна характеристика, наприклад: спорідненість української, білоруської та російської мов, українські народні традиції, традиції інших націй і етносів, що проживають на території України. Це загалом відповідає психологічним особливостям дітей цього віку. Але когнітивний розвиток і зростання інтелекту включають не лише накопичення знань, а й здатність до обробки інформації, її перетворення, застосування. Навіть у випадках, коли педагог якнайширше використовує індивідуальні форми роботи з дітьми, зв’язок “учитель – учень” буде переважно дидактичним. Єдиним продуктивним засобом опанування когніцій може стати “включеність” у дію.

У віці 7–9 років в якості новоутворень виникає здатність думати про думку, вміння виробляти стратегії та планувати на певну перспективу, присутні гнучкість і багатомірність, пошук причинно-наслідкових зв'язків, вихід за межі “тут і тепер”, урахування всіх комбінацій змінних у вирішенні проблем. Проблеми ж, якщо вони не задекларовані у програмах хоча б у формі гри, самі по собі не виникають. Окрім того, тут варто зауважити, що з переходом до 12-річної середньої школи навчання починається не з 7, а з 6 років. До школи приходять, власне, дошкільники. Тому на рівні складання програм слід було б говорити про цей період як про перехідний, адаптивний і у навчальній діяльності робити акценти саме на грі. Вчителі, що звикли до роботи з “семирічками”, автоматично переносять сформовані стереотипи на дітей 6 років. Це гальмує розвиток дитячої психіки, веде до перевтоми. Гра допомогла б дітям молодшого шкільного віку відчувати свою “включеність” у дорослу діяльність, могла б стати своєрідним тренінгом вирішення реальних життєвих колізій.

Для підлітків, дітей віком від 10 до 13 років, навчальна діяльність вже не є провідною. На чільне місце виходять особисті стосунки однолітків. Важливого значення набуває спільна діяльність з іншими людьми, відбувається формування відповідальності.

Якщо проаналізувати програми середньої загально-освітньої школи з таких навчальних дисциплін, як історія України та всесвітня історія, українська мова та література, географія і біологія, а також переглянути державні стандарти загальної середньої освіти в Україні з української мови як державної, а також словесності, суспільствознавства, природознавства для 5–8–9 класів, то привертає увагу насамперед збільшення кількості понять суспільно-політичного спрямування.

У процесі культурного розвитку відбуваються не тільки істотне збагачення інтелекту, але й становлення нових механізмів, нових способів діяльності, нової операціональної системи. Вростання в ту чи ту культурну нішу разом з розвитком змісту супроводжується розвитком мисленневих процесів та засобів освоєння дійсності. На думку Л.С.Виготського, саме у

підлітковому віці діти оволодівають здатністю до утворення абстрактних понять, тільки підліток спроможний піднятися до нової, вищої форми інтелектуальної діяльності – мислення за допомогою понять. “ Зміст тісно пов’язаний з формою, і коли ми говоримо, що підліток в мислительній діяльності піднімається на вищий щабель і оволодіває системою понять, то демонструємо і нові форми інтелектуальної діяльності, і нове змістове наповнення, які розкриваються для підлітка в період його зростання”, – пише він [4, с. 53]. Перехід до мислення за допомогою понять сприяє засвоєнню навчального матеріалу, побудованого на нових, більш глибоких за змістом засадах.

Але якщо завдання освіти полягає у прилученні людини до культурних цінностей, то засвоєння певної кількості відповідної наукової термінології, збільшення інформаційного поля навряд чи допоможуть досягнути мети. Зупиняючись на знаннях, опираючись на механічне запам’ятовування, ігноруємо той факт, що культура, в тому числі й політична, має не лише когнітивний, й емоційний та поведінковий аспекти. У відповідних розділах зазначених вище програм жодних натяків на те, що учень повинен вміти знайти своє місце у певному соціумі, більш менш самостійно орієнтуватися у виборі тих чи тих політичних програм, бодай ознайомитися з роботою громадських організацій або рухів, виявити не вдалося. Задекларовані вміння натомість зводяться до роботи з підручником, картою тощо.

Те, наскільки може бути засвоєна суспільно-політична термінологія, значною мірою залежить від особистості викладача, його здатності на основі різних джерел інтерпретувати історичні факти, толерантно, незаангажовано пояснювати супротивні позиції, оцінювати певні події в історії країни в контексті світової історії. Але інтеріоризація культури – складний і тонкий психічний процес, керований лише частково. Викладач не спроможний витіснити порожнечу або заповнити її відповідним змістом без участі вихованого.

Діти 7–10 років засвоюють деякі наукові положення, сприймають певну ідеологію, вростають в окремі сфери культурного життя. Однак це засвоєння є ще неповним, неадекватним і досить пасивним. У підлітків разом з переходом

до більш адекватного розуміння змісту, що ґрунтується на понятійній основі, зростає активність, виникає потяг до участі в різних сферах суспільного життя. Активно відбувається формування Я-концепції, уявлення про себе формуються переважно як ставлення до Я з боку оточення, виникають прагнення відрізнятись від інших. Саме тому в побудові змісту політичної освіти слід було б зробити акценти на формуванні суспільно-політичних цінностей (такі акценти практично відсутні у програмах), толерантності, готовності до спільного вирішення проблем, налаштованості на співробітництво, відповідальності, вміння розуміти мотиви вчинків та очікування інших людей стосовно себе. На думку психологів, коли навчальна діяльність не є провідною, важливішим було б залучення до вирішення громадських справ замість сидіння за партою і роботи з підручником. Це могла б бути активна взаємодія з державними організаціями та установами у вирішенні певних, пов'язаних з життям школи чи мікрорайону проблем, участь у природоохоронних заходах, громадських рухах, практичні дії особистого характеру як вияв власної позиції, небайдужості до вирішення соціально-побутових проблем. У деяких школах запроваджуються подібні форми роботи з дітьми, та вони не пов'язуються з навчальною діяльністю: суспільно-корисна діяльність окремо, навчання окремо. Про вміння суспільно-практичного, практично-прикладного характеру у перелічених вище програмах не згадується.

Якби на рівні складання програм для середньої загальноосвітньої школи можна було передбачити, задекларувати формування практичних умінь і навичок існування в соціумі, тоді, можливо, вдалося б уникнути ситуації, яку сьогодні констатують психологи. “Підлітки мають досить адекватні, хоч і не диференційовані уявлення про громадянство, громадянські права та обов'язки. Ці знання і уявлення ще не систематизовані, здебільшого існують у свідомості у відриві від реального життя і повсякденних інтересів дітей” [5, с. 29].

Вочевидь, важливішим для даного вікового періоду буде (не втрачаючи когнітивного) формування емоційного та поведінкового компонентів політичної культури, усвідомлення

важливості залученості, причетності до справ громади, що, в свою чергу, формуватиме упевненість у собі, віру у спроможність здійснювати самостійний вибір, впливати на суспільно-політичне та громадське життя.

У старшокласників (від 15 до 18 років) провідною знову стає навчальна професійно зорієнтована діяльність, відбуваються формування елементів самостійного наукового пошуку, розширення наукового та морального кругозору. Спілкування залишається важливою формою взаємин, набуваючи характеру вибірковості. Це період вибудови життєвих планів, вибору професії, формування громадянських якостей і чеснот особистості.

Конфліктність і бунтарство, які приписуються підліткам, на думку деяких дослідників, значно перебільшені, особливо засобами масової інформації. Вони не мають характеру соціального протесту. Під незалежністю (насамперед від батьків) підлітки розуміють можливість мати власні судження й регулювати свою поведінку. Це період формування Я через спілкування з іншими. Активному ж спілкуванню підлітків не вистачає інтимності – цієї ознаки юності. Саме для юнацького віку характерне особистісне ставлення до явищ і процесів суспільного життя. Юнаки беруть на себе, особливо у кризові періоди, роль “совісті суспільства” [6, с. 623]. У становленні Я-концепції, з одного боку, виникає цілісне бачення себе, а з другого – інтелект досягає такого рівня розвитку, який дає змогу думати про навколишній світ і про те, яким він має бути. Виникає критичне ставлення до цього світу.

Семантичне дослідження психологічних особливостей суспільно-політичної свідомості учнівської та студентської молоді, яке проводилося лабораторією психології політичної освіти у грудні 2000 р. за репрезентативною вибіркою (були опитані 2033 учні старших класів загальноосвітніх шкіл та студенти вузів різних областей України) дало змогу скласти уявлення про світобачення молоді, що навчається.

За допомогою факторного аналізу оцінок респондентами ряду суджень були виділені основні фактори, що визначають семантичний простір. Виявилось, що: старшокласники і студенти

переконані у необхідності подальшого розвитку незалежної України, поважають рідну мову, приймають державну владу і водночас прагнуть замінити її, але не зорієнтовані на розвиток ринкових відносин, хотіли б державного регулювання, мають низький рівень толерантності та відповідальності за власну долю. Такий стан речей можна пояснити:

- негативними наслідками кризового стану суспільства;
- відсутністю або недостатнім досвідом участі в суспільно-політичному та громадському житті;
- недостатнім уявленням про сутність демократичних політичних цінностей;
- значним впливом старшого покоління на формування світогляду.

З цього випливає, що освітні заклади повинні взяти на себе функції інститутів соціалізації підростаючого покоління.

Звертаючись до аналізу програм з предметів гуманітарного циклу для середньої загальноосвітньої школи та державних стандартів освіти в Україні з гуманітарних освітніх галузей для учнів 9–10–11 класів, знову помічаємо збільшення кількості понять суспільствознавчого спрямування. Політичні вміння, такі як вміння діяти в певному соціумі, вибирати серед політичних програм та ідеологій, брати участь в органах самоврядування та громадських справах, не декларуються.

У програмах суспільствознавчого циклу, як-от із всесвітньої історії, історії України, основ економічних знань тощо, пропонується формувати вміння працювати з усіма доступними джерелами знань (це ще не найгірший варіант) та підручником і картою. Наприклад, у програмі для середньої загальноосвітньої школи з історії України (10 клас) у розділі “Основні вміння” читаємо:

- складати конспекти, тези, готувати реферати, доповіді з теми, брати участь у шкільних дискусіях, конференціях, складати список літератури;
- використовувати різні джерела знань, документи, науково-популярну літературу, періодичну пресу, використовувати й критично аналізувати інформацію з різних джерел знань.

Все це стосується переважно навчальної діяльності і спрямовується передусім на здобування знань. Але які б передові методи і технології не застосовувалися (чи то модульне навчання і телебачення, чи комп'ютери з інтернетом) і яким би не був важливим і необхідним когнітивний компонент формування політичної культури, вони самі по собі не є достатніми. Саме тому ми перебуваємо в ситуації, "...коли когніції існують у відриві від емоції, коли індивід добре володіє системою суспільно-політичних понять, має адекватні уявлення, знає, яка лінія поведінки є соціально схвалюваною, навіть на вимогу суспільства, поводить таким чином, проте ці уявлення не є його особистим переконанням" [5, с. 40].

Отже для того, щоб формуючі впливи мали сенс, варто застосовувати методичні прийоми, адекватні закономірностям розвитку особистості, а саме:

- організовувати навчальну діяльність так, щоб вона була спрямована на самостійний пошук джерел знань;
- створювати ситуації, коли дитина у формі гри мала б можливість змодельовати свої вчинки, схожі на ті, які виникають у конкретних життєвих обставинах, проаналізувати їх, дати оцінку власним діям, спрогнозувати подальший розвиток ситуації;
- сприяти включенню школярів в активну суспільно-практичну та громадську діяльність.

Звичайно, вплив школи на формування політичної культури молоді є досить відносним. Цілеспрямоване формування будь-чого не завжди досягає (або завжди не досягає?) мети, але невігластво, необізнаність, упереджене ставлення до політики загалом і до політичної культури зокрема здатні породжувати "монстрів".

РЕЗЮМЕ

Политическое образование представляет собой процесс овладения исторически сложившимися в культуре способами ориентации и практического преобразования социального пространства. На основе контент-анализа программ средней общеобразовательной школы и соответствующих им государст-

венных стандартов можно сделать вывод о том, что в совершенствовании содержания политического образования важно сосредоточить внимание не на увеличении количества социально-политической терминологии, а на приобщении подрастающего поколения к культурным ценностям демократического общества и формировании необходимых навыков участия в общественно-политической жизни страны.

SUMMARY

Political education constitutes a process of mastering the historically developed cultural methods of orientation and practical turning of social space. On the basis of content analysis of general middle school programs and correspondent state standards, the conclusion is made that while perfecting the political content, it's important to concentrate not on increasing the quantity of social-political terminology, but on exposing the growing generation to cultural values of democratic society and forming the necessary skills for participation in social-political life of country.

Література

1. Манхейм К. Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994.
2. Выготский Л.С. Детская психология // Собр. соч.: В 6-ти т.– М.: Педагогика, 1984.–Т.4.
3. Адлер А. Воспитание детей: Пер. с англ. – Ростов-на-Дону.: Феникс, 1998.
4. Выготский Л.С. Проблемы общей психологии // Собр. соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1982.–Т.2.
5. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості: У 2-х т. / За ред. М. Й. Боришевського. – К.: Дніпро, 2001. – Т.2.
6. Крайг Г. Психология развития – СПб: Питер, 2000.

© Овдієнко Л.Н.

МАСОВА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ

П.Д.Фролов

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО ШКІДЛИВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ЕКСПЕРТНОЇ ОЦІНКИ

Вивчення комунікативного впливу, якого зазнає молоде покоління в сучасній Україні, є надзвичайно важливим і актуальним не тільки для підвищення ефективності навчально-виховного процесу, але й для забезпечення належної духовно-моральної безпеки держави, формування правильної інформаційної політики [1]. Раніше вважалося, що державна безпека – це захищеність суспільства від військової загрози, охорона державних кордонів, економічного сектора та боротьба з підривною діяльністю ворожих груп й інакомислячими. Однак поступово така модель силового, вузького розуміння безпеки держави і суспільства, ґрунтована лише на захисті політичного режиму за допомогою силових структур, примусу громадян і прямого насилля над особистістю довела свою обмеженість.

У міру розробки проблем безпеки до них стали відносити й інші, не менш важливі аспекти життя суспільства і людини. Зокрема, захист від надзвичайних ситуацій та стихійних лих у природі й технічних галузях (техногенні аварії і катастрофи), здійснення спеціальних рятувальних робіт, дотримання вимог безпеки і охорони природного середовища також є предметом серйозних турбот і описуються термінами технологічної чи екологічної безпеки. Виділяють і такі види безпеки, як інформаційна, фінансова та похідні від них. Сьогодні на часі виокремлення й “духовної безпеки”, оскільки інтелект, рівень науки, культури та освіти завжди були й залишаються однією з фундаментальних підвалин безпеки будь-якої країни. І хоча загально визнане визначення поняття “духовна безпека” поки що в науці не склалося, на наш погляд, ця категорія відображає все те,

що пов'язано з функціонуванням освіти, науки, літератури, культури, рівнем їх розвитку, станом і змістом. Мабуть, було б правильним віднести сюди всі системи духовного життєзабезпечення людини, родини, соціальних груп, популяцій та задоволення різнобічних духовних потреб за максимально можливої гармонізації суспільства і природи. Деякі дослідники розуміють під “духовною безпекою” стан і життєздатність системи ідейних та моральних норм і цінностей [2].

Отже, духовна безпека – це загальна, об'ємна, динамічна й системна структура, в якій ще мають бути виділені відповідні аспекти, пріоритети і компоненти. Однак уже тепер зрозуміло, що розробка її проблем має бути найневідкладнішою справою, оскільки духовному життю людини, її еволюційному розвитку і навіть просто виживанню загрожують вторгнення насилля і злочинності, нав'язування еталонів поведінки і стилю життя, які знецінюють прагнення чесно трудитися і жити, примітивізація потреб і моральних орієнтирів, поширення нігілізму. Деформації в духовному житті призводять до стрімкого зростання відхилень у поведінці та емоційному здоров'ї підростаючого покоління. Результати порівняльних досліджень свідчать про падіння серед українського юнацтва авторитету виробничих професій, утвердження культу сили тощо. Аналогічні проблеми турбують не тільки українську громадськість, а й суспільства, які вважаються більш розвиненими. Американців, скажімо, дуже непокоїть те, що в їхній країні постійно збільшується кількість школярів, які б після закінчення школи хотіли розважатися, а не працювати, а китайські школярі мріють здебільшого про власний бізнес.

Невідкладність вирішення проблем духовної безпеки пояснюється ще й тим, що дедалі витонченішими, психологічно вивіренішими і досконалішими стають методи впливу мас-медіа. Поступово змінюється і основний об'єкт інформаційних атак. Якщо раніше це були людська свідомість, система політико-ідеологічних цінностей, то тепер усе частіше стають підсвідомість, вітальні емоції – агресія, страх, сексуальні переживання, неконтрольовані спалахи яких становлять постійну загрозу соціальному порядку.

Небезпека неконтрольованих вибухів цих емоцій у соціально неприйнятних формах посилюється опосередкованою пропагандою зняття будь-яких обмежень, норм та правил. Чого

варті, приміром, рекламні заклики, що “прикрашають” наші міста, на кшталт: “Ігноруй обмеження!” (реклама батончиків “Снікерс”), “Повна свобода” (реклама сигарет “Winston”), “Роби те, що тобі подобається!” (реклама шоколаду “Віспа”), “Бери від життя все!” (реклама “Пепсі”), “Не треба міркувати! Готуйся! Цілься! Вогонь!” (реклама сигарет “Lucky Strike”).

На кіно- й телеекранах триває засилля американських бойовиків, еротичних фільмів, фільмів жахів, що справляють здебільшого розбещувальний вплив на незрілу, незміцнілу свідомість молодих людей, які втратили нині позитивні орієнтації в житті [3].

Широко і вміло пропагується культ сили, насильства, грошей, наживи, “красивого життя”, досягнутого неправедними шляхами. Відверто культивуються цинізм і жорстокість через показ і смакування подробиць убивств, фізичних та моральних знущань над людьми. Кіногероями виставляються бандити, вбивці, психопати, повії, шахраї та авантюристи. Телебачення і преса широко висвітлюють подробиці різних кримінальних подій, карних злочинів з убивствами, грабежами, насильством [4].

Ситуація ускладнюється також тим, що сьогодні відбувається переорієнтація громадської думки стосовно моральних норм, які регулюють застосування сили та сексуальну поведінку. Громадськість, на жаль, стає дедалі толерантнішою до застосування насильства: вербальна агресія для багатьох стала настільки звичною, що навіть не сприймається як різновид насильницьких дій. Поезія і жінка стають поняттями несумісними: у більшості жіночих журналів, які розповсюджуються в Україні, ліричні вірші не друкуються, зате звичними і доступними стають еротичні шоу, порнографічна продукція тощо. Кіно, література, реклама сприяють моральній легалізації невпорядкованих статевих зв'язків, проституції, і це за загального вельми низького рівня сексуальної грамотності. Інколи єдиним джерелом інформації про статеві стосунки для підлітків стають еротичні фільми і порнографічні журнали, що не може не сприяти поширенню серед неповнолітніх венеричних захворювань, ВІЛ-інфекції, передчасних вагітностей та абортів. Брак елементарних знань загрожує здоров'ю, а іноді й життю молодій людині [5].

Викладене вище свідчить про кончу потребу вжиття невідкладних заходів захисту духовного, морального й

інтелектуального здоров'я нації від руйнівного впливу деяких ЗМІ. Діяльність їх, яка здатна негативно впливати на моральні засади суспільства, підривати вікові культурні традиції народу, завдавати шкоди освітньому, культурному та духовному розвитку особистості, насамперед неповнолітніх громадян, викликає занепокоєння педагогів, батьків, учених, політиків, широких кіл громадськості.

Але яким має бути цей захист? Яку інформацію слід вважати соціально шкідливою, а яку – ні? Відповіді на ці запитання не є такими вже й простими, як видається на перший погляд. Вони тісно пов'язані з проблемою цензури та свободи слова. В різні часи, в різних суспільствах перелік інформації, яку заносили до “чорного списку” і вважали соціально шкідливою, то розширювався, то звужувався. Поступово у ньому виокремлювалося більш-менш стале інформаційне ядро, яке становлять зазвичай заклики до насильницького повалення існуючої влади, пропаганда війни, расизм, наркоманія, пропаганда невпорядкованих статевоїх стосунків тощо.

У нашому дослідженні вважатимемо соціально шкідливою інформацію з елементами жахів, насильства та інформації відверто сексуального змісту, яка може викликати патології психічного функціонування, психосоматичні розлади, призводити до появи соціально неприйнятних форм поведінки. Однак і в цьому разі проблема межі дозволеного–недозволеного, безпечного–небезпечного залишається дуже складною. Справді, чому дітям можна розповідати й показувати казки, герої яких – Баба-яга, лісовики, відьми, чорти, русалки, Сірий Вовчок, що з'їв Червону Шапочку і бабусю, та ін., а не можна дивитися, як дехто вважає, походеньки Фреді Крюгера з фільму “Жах на вулиці в'язів”? Чим принципово відрізняється Змій Горинич чи Медуза Горгона від страховиськ із кінофільму “Чужий”, а фільми “Вій”, “Чахлик невмирущий” – від тих західних фільмів жахів, заборони показу яких так наполегливо вимагають деякі громадяни, суспільні та політичні організації? Чому дітям можна й потрібно показувати документальні кадри, на яких зображені тисячі понівечених трупів у фашистських концтаборах, сцени розстрілів, повішення, катувань, і забороняти дивитись детальне зображення убивств і трупів у художніх кінострічках? Чи однаково шкідлива

для всіх є інформація, визнана соціально шкідливою? Чи може вона для когось бути зовсім не шкідливою?

Перелік запитань стосовно проблеми експертної оцінки впливу інформації з елементами жахів, насильства та порнографії можна продовжувати. Пошук відповідей на них потребує визначення й уточнення головного предмета нашого дослідження. Але перш ніж розпочати цей пошук, нагадаємо, що НДР “Науково-методичні засади вивчення впливу інформації, яка містить елементи насильства, жахів та порнографії, на дитячу, підліткову та юнацьку психіку” розроблялася в Інституті соціальної та політичної психології АПН України відповідно до Національної програми патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 р. за № 1697, і мала на меті визначення науково обґрунтованих критеріїв, показників та методик експертного оцінювання впливу цієї інформації на дитячу, підліткову та юнацьку психіку.

У поставленому завданні було визначено лише метод оцінювання впливу – *експертна оцінка*. Саме ж поняття “інформація, яка містить елементи насильства, жахів та порнографії” потребувало уточнення. Формулювання теми, хоч і неявно, але передбачає, що, незважаючи на здатність окремого експерта впевнено ідентифікувати певну інформацію, скажімо, “порнографічну”, у процесі реального оцінювання можливі істотні розходження між поглядами різних експертів. Приміром, відверто сексуальна інформація в інтерпретації одного експерта може бути визначена як “еротика”, а іншого – як “порнографія”. І нічого дивного в цьому немає, адже суперечки стосовно критеріїв їх розрізнення тривають і досі. (Так, фільм Патриса Шеро “Інтимність” отримав головний приз 51-го Міжнародного кінофестивалю, що відбувся у Берліні на початку 2001 р., однак у США ця кінострічка була визнана порнографічною і її прокат був заборонений).

Крім того, “інформацію з елементами насильства, жахів та порнографії” можна розуміти і як окреме інформаційне повідомлення (фільм, текст чи фотографія), і як певну сукупність, повідомлену і спожиту реципієнтом за певний відрізок часу. У першому випадку предметом дослідження стає вплив певного

тексту, малюнка чи фотографії на психіку людини. Такого роду дослідження нині є чи не найтипівішими. Проте не менш значущими, хоча і менш поширеними, є дослідження, в яких предметом вивчення стає вплив деякої сукупності повідомлень. Адаже відомо, що за споживання цілої серії інформаційних повідомлень, вплив кожного з яких є незначним, інколи практично невлотимим, а наслідки – скороминущими, спостерігається так званий кумулятивний ефект, відбувається перехід кількості в якість і вплив стає істотним. Спрацьовує широко відомий принцип “крапля камінь точить”. Отже, як бачимо, від того, що саме розуміти під словосполученням “інформація з елементами насильства, жахів та порнографії”, істотно залежатимуть і критерії, за якими має здійснюватись оцінювання її впливу.

Категорія впливу у поставленому перед дослідниками завданні також була визначена вельми розпливчато. У наведеному вище формулюванні завдання “вплив” можна розуміти і як результат, і як процес. До того ж, результат може виступати таким, що вже є, і таким, що лише має відбутися (потенційний вплив), – і тоді перед нами постає завдання оцінити можливі, очікувані наслідки впливу.

За розгляду інформаційного впливу в якості предмета експертної оцінки найчастіше виступають тривалість, періодичність, інтенсивність та деякі інші характеристики. До найсуттєвіших критеріїв оцінювання впливу на психіку за такого підходу маємо віднести його спрямованість (відповідність завданням виховання та нормам моралі) та ефективність. Саме ефективність впливу як процесу дає нам змогу визначити його з огляду на спричинені ним наслідки, аналізувати його як результат реакції реципієнта на певну інформацію. Розбіжність між розумінням впливу як процесу та визначенням його як результату може призводити до певних парадоксів. Зокрема, ми можемо говорити, що інформація впливала, але не вплинула. Це означає, що як процес вплив відбувся, та оскільки той об’єкт, на який він був спрямований, не зазнав жодних змін, то впливу як результату не було.

У випадку, коли перед експертом стоїть завдання оцінити, чи зазнала людина впливу певної інформації, чи є зрушення у її психіці наслідком споживання нею певних візуальних, аудіо- чи

якихось інших повідомлень, вплив постає перед дослідником у своїй актуальній, опредмеченій формі, у вигляді результату. Тоді предметом експертної оцінки є психіка реципієнта, а поставлене перед експертом завдання передбачає не прогнозування, а діагностику наслідків споживання інформації. Розробка цієї теми під таким ракурсом також виглядає цілком актуальною, насамперед з огляду на потенційні запити юридичної практики у зв'язку з можливими судовими позовами до телебачення. Такі прецеденти вже були. Наприклад, у липні 1977 р. в Майамі-Біч розпочався перший (і не останній) в історії судовий процес проти телебачення, яке звинувачувалося в тому, що “заміняє школярам школу, батьків, церкву”, чинить на них “негативний, антисоціальний вплив”, є для них “телевізійною інтоксикацією”, змушує їх “жити у світі телевізійних фантазій” тощо. На теренах колишнього СРСР схожі судові позови стали виникати на чверть століття пізніше. Зокрема, нещодавно у ЗМІ промайнуло повідомлення про судовий позов громадянина Росії, який вимагав матеріальної компенсації за завдані йому морально-психологічні травми побаченими у фільмі “Калігула” сценами відверто сексуальної поведінки, про наявність яких він не був попереджений.

У всіх подібних випадках об'єктом експертного оцінювання мають бути **зміни у психіці людини, яка зазнала впливу** відповідної інформації. А завдання експерта має полягати у доведенні того, що негативні зміни у психіці людини були спричинені споживанням саме цієї інформації, а не якимись іншими чинниками.

Коли ж експерту пропонується спрогнозувати, який вплив справить на реципієнта конкретне інформаційне повідомлення (чи їх певна сукупність), вплив постає у своїй потенційній формі. У такому разі експерт має оцінювати інформаційне повідомлення (або їх сукупність), проте взяте не саме по собі, а з огляду на можливі наслідки споживання відповідної інформації. А це означає, що предметом експертної оцінки і в цьому випадку виступатиме насамперед психіка реципієнта, оскільки вплив однієї і тієї самої інформації на різних реципієнтів може бути неоднаковим. Результат впливу при цьому визначається не стільки об'єктивними особливостями власне інформації (вони є

константними), скільки і насамперед особливостями психіки реципієнтів.

Навіть побіжна попередня розвідка, як бачимо, показує, що розробка порушеної теми може здійснюватися у різних напрямках. Обираючи власний підхід до вивчення впливу соціально шкідливої інформації на дитячу, підліткову та юнацьку психіку, визначаючи його об'єкт і предмет, ми намагалися не тільки задовольнити власний науковий інтерес, а й урахувати загальне спрямування Національної програми, максимально "вписати" наше дослідження у загальний контекст того її напрямку, складовою частиною якого була наша НДР. Цей напрям називається "Створення позитивного інформаційного простору", і визначені ним завдання передбачають, з одного боку, моніторинг якості інформаційної продукції, її відповідності моральним нормам і цінностям суспільства, а з другого – вироблення відповідного інформаційного продукту та запобігання пропаганді насильства, жорстокості та порнографії через засоби масової інформації. Серед тих завдань Національної програми патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, які певною мірою перегукуються із завданням, поставленим перед нами, можна назвати, зокрема, такі:

- щорічний аналіз змісту програм усіх каналів українського радіо і телебачення та подання аналітичної довідки до Кабінету Міністрів України;

- активізація діяльності експертної ради з визначення відповідності змісту відео-, телефільмів і телепередач завданням виховання;

- посилення контролю за діяльністю відеопрокатних пунктів, торговельної мережі, що займаються реалізацією, прокатом відеокасет, а також кінотеатрів, каналів ефірного та кабельного телебачення.

У контексті цих завдань цілком логічною виглядає розробка критеріїв експертної оцінки інформаційної продукції насамперед щодо її *можливого* впливу на дитячу, підліткову та юнацьку психіку. Тобто йдеться про розробку таких критеріїв, які б давали змогу спрогнозувати соціально-психологічні наслідки споживання певної інформації представниками певних вікових груп. Таке прогнозування можливе тільки за умови визначення в

якості головного предмета експертного оцінювання тих змін у психіці та поведінці реципієнтів, що *можуть виникнути* внаслідок споживання ними інформації відповідного змісту. І головне завдання експерта при цьому – подивитись і сприйняти інформацію очима дитини певного віку. Тобто він має врахувати не стільки особливості самої інформації, не стільки інтенції, мотиви, цінності тощо, “закладені” в аналізований інформаційний продукт, не стільки їх інтенсивність, відповідність цілям та завданням виховання, скільки вікові особливості психіки суб’єкта сприйняття. Експерт повинен змоделювати ті психічні стани, процеси та ін., актуалізація яких може бути “спровокована” споживанням певної інформації, встановити причинно-наслідкові зв’язки між споживанням деякої інформації і наступною історією розвитку особистості через гіпотетичну реконструкцію логіки суб’єктивного світу реципієнта даного віку, довіряючи наявним знанням про наслідки впливу соціально небезпечної (шкідливої) інформації та власній здатності емпатичного розуміння іншого.

Згідно із запропонованим підходом, деструктивний потенціал соціально шкідливої інформації визначається не стільки її змістом, скільки особливостями психіки того, хто її споживає. Це означає, що величина деструктивного потенціалу однієї й тієї самої інформації залежить насамперед від особливостей психіки реципієнта, визначається ступенем її сенситивності – резистентності. Одна й та сама інформація може бути визнана дуже небезпечною, патогенною, деструктивною для однієї категорії реципієнтів і зовсім нешкідливою – для інших. Відповідно, щодо однієї категорії реципієнтів приймається рішення про повну заборону її споживання, а щодо інших доступ до неї залишається відкритим (хоча й не заохочується). Залежно від уявлень експерта про психологічні особливості дітей, підлітків чи юнаків, а також про ступінь чутливості їхньої психіки до впливу інформації певного змісту, про міру здатності психіки протистояти цим впливам він може встановлювати певний віковий ценз споживання допущеної до розповсюдження інформації.

Практична реалізація запропонованого підходу потребує відмови від методології суб’єкт-об’єктного пізнання і застосування методології суб’єкт-суб’єктного розуміння, що цілком відповідає розрізненню класичної природничо-наукової та гуманітарної парадигм.

РЕЗЮМЕ

Выбор предмета изучения воздействия социально вредной информации зависит от того, что понимается под этой информацией – единичное (разовое) сообщение или же определенная совокупность сообщений, а также от того, как трактуется воздействие. Если воздействие рассматривается в его актуальной, опредмеченной форме, в виде результата, тогда предметом экспертной оценки являются изменения в психике человека, на которого соответствующая информация оказала воздействие. Задача эксперта при этом – доказать то, что негативные изменения в психике были вызваны потреблением именно этой информации, а не какими-либо иными причинами. Если же воздействие рассматривается как потенциальное, то основным предметом экспертной оценки становятся те изменения в психике и поведении реципиентов, которые могут возникнуть вследствие потребления информации. И тогда задача экспертного оценивания состоит в прогнозировании возможных социально-психологических последствий потребления такой информации представителями тех или иных половозрастных групп.

SUMMARY

The choice of study subject of socially harmful information depends on what is meant by this information - either single-timed message or certain combination of messages, as well is how the influence is viewed. If influence is considered in its actual, physical form, as a result, then the subject of expert assessment are certain changes in person's psyche. The task of expert is to prove that negative psychic changes were caused by that specific information and not the other reasons. Alternatively, if the influence is viewed as potential, then the subject of expert assessment are those changes in recipients' psyche and behavior, which could appear as a result of consuming the information. And the task of expert assessment then is to predict possible social-psychological consequences of consuming such information by different population groups.

Література

1. Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, затверджена постановою КМУ від 15 вересня 1999 р. № 1697.
2. *Даниленко О.И.* Душевное здоровье как культурно-исторический феномен // Психол. журнал. – 1988. – Т. 9. – № 2. – С. 108–118.
3. *Дроздов А.Ю.* Агрессивное телевидение: социально-психологический анализ феномена // Социс. – 2001. – № 9. – С. 62–67.
4. *Балашов Л.Е.* Зараза антикультуры // Вес. рос. филос. общества. – 2001. – № 4. – С. 83–92.
5. *Ивченкова Н.П., Ефимова А. В., Аккузина О.П.* Установки подростков по отношению к началу половой жизни // Вопр. психологии. – 2001. – № 3. – С. 49–57.
6. *Яворская И.* В Берлине победила “Интимность” без откровений // Зеркало недели. – 2001. – 24 фев. – С. 15.

© Фролов П.Д.

О.В. Петрунько

КРИТЕРІЇ ДЕСТРУКТИВНОГО ВПЛИВУ ФІЛЬМІВ ЖАХІВ НА ДИТЯЧУ ПСИХІКУ

Ставиться до того, що фільми так званого жанру хоррор, або фільми жахів, надійно усталилися на провідних позиціях у світових рейтингах і є одними з найбільш споживаних глядацькою аудиторією (серед семи найбільш касових кінофільмів світу в 2001 р. фільми жахів посіли першу, четверту, п'яту й шосту позиції), можна по-різному, але заперечити цей очевидний факт неможливо. Він набуває особливого значення передусім через те, що ці фільми приваблюють не тільки дорослих глядачів. Як добре відомо з житейських спостережень та зі спеціальних досліджень кіноменю школярів, найбільший інтерес фільми жахів викликають у дітей шкільного віку, насамперед у молодших школярів і підлітків, причому як у хлопчиків, так і в дівчаток [1; 2]. У 2001 р. нами було опитано понад 700 школярів, 150 студентів, а також понад 200 дорослих респондентів, що мають одного і більше дітей

і тому кваліфікованих нами як категорія “батьки”. Ствердну відповідь на запитання “Чи любиш ти дивитися фільми жахів?” дали 80,1% хлопчиків і 77,5% дівчаток молодшого шкільного та підліткового віку.

Очевидно, що фільми жахів стоять у ряду явищ, які задовольняють природні потреби дітей цього віку в новій і нетрадиційній інформації, а також у тих незвичайних відчуттях та емоціях, які ця інформація збуджує. Згодом потреба у таких фільмах без будь-якого втручання ззовні зменшується, поступаючись іншим потребам, характерним для наступного вікового періоду. За результатами нашого дослідження, у молодшому шкільному віці фільми жахів дивляться 77,9% дітей, у підлітковому – 77,2%, серед студентів – 41,4%, а серед дорослих глядачів – лише 17,0% опитаних. Як бачимо, рейтинг фільмів жахів серед дорослих респондентів істотно відрізняється як від рейтингу цих фільмів серед інших вікових категорій глядачів, так і від рейтингів щодо популярності фільмів цього жанру на Заході. Це цілком підтверджує поширену тезу про те, що інтерес до жанру жахів у соціально та економічно розвинених країнах значно вищий: наситившись хлібом, населення прагне видовищ.

Надзвичайно високий інтерес дітей до жанру жахів непокоїть фахівців, громадськість, батьків. І хоч вплив фільмів цього жанру на психіку людей ще не остаточно з’ясований, оскільки вивчався мало, у суспільстві існують стійкі переконання в його небезпечних наслідках, особливо стосовно дитячої й підліткової психіки, яка перебуває в стані формування. Маючи такі переконання і спостерігаючи високий інтерес дітей до цих кінострічок, більшість дорослих почуваються розгубленими.

Нами було опитано понад 200 дорослих респондентів – батьків, що мають одного і більше дітей – на предмет ставлення їх до фільмів жахів. Ми пропонували респондентам дати відповіді на відкрите запитання: “Чому фільми жахів можуть бути шкідливими для дітей?”, “Чому фільми жахів подобаються багатьом дітям?” та ін. У результаті було з’ясовано, що понад 83% опитаних дорослих респондентів вважають, що дітям не слід дозволяти дивитися фільми жахів. При цьому основними аргументами щодо можливого негативного впливу цих фільмів на психіку дитини, як показав контент-аналіз відповідей на відкрите запитання “Чому фільми жахів можуть бути шкідливими для дітей?”, були такі:

- фільми жахів перенапружують дитячу психіку і негативно впливають на психічне здоров'я дітей – 58,8%;
- формують асоціальну поведінку та комплекс уседозволеності – 33%;
- вчать дітей жорстокості, роблять їх агресивними, нечутливими до насильства – 26,2%;
- притупляють почуття, блокують свідомість, усувають межу між реальним і нереальним – 5,6%;
- формують поганий смак, демонструють неестетичні, потворні образи, роблять дітей надмірно безстрашними – 1,2%.

Разом з тим ці ж респонденти висловили низку цілком слушних аргументів на користь можливого позитивного впливу фільмів жахів на розвиток дітей. Контент-аналіз відповідей на відкрите запитання “Чому фільми жахів цікавлять багатьох дітей?” показав, що:

- 30,6% респондентів припускаються думки, що фільми жахів сприяють інтелектуальному розвитку дітей, задовольняють допитливість, дослідницький інтерес і цікавість до надзвичайних явищ, розвивають дитячу уяву;
- 18,4% опитаних говорять про те, що ці фільми збагачують емоційно-чуттєву сферу дитини, дають їй змогу пережити яскраві, незвичайні емоційні стани;
- 16,3% опитаних батьків вважають, що фільми жахів дають дітям змогу пережити гострі відчуття в безпечних умовах і є своєрідним тренуванням хоробрості й волі;
- 12,2% респондентів гадають, що ці фільми відіграють певну виховну роль, дають дитині уявлення про добро і зло, наочно демонструють огидність щодо зла і його неприйнятність, виховують негативне ставлення до нього;
- 10,2% респондентів висловлюють думку про те, що фільми жахів загартовують дитячу психіку, готують її до майбутніх життєвих випробувань;
- 4,3% батьків говорять про те, що такі фільми сприяють соціалізації дитини, зміцненню її соціальних контактів, слугують засобом утвердження серед однолітків;
- 4% респондентів говорять про те, що фільми жахів дають дітям змогу позбутися неприємних переживань, подолати, “пережити” власні страхи;

– 4% респондентів визнали перегляд фільмів жахів як непоганий спосіб відпочинку, що поліпшує настрій і самопочуття.

Як бачимо, навіть батьки, як найбільш занепокоєна впливом фільмів жахів на дітей цільова аудиторія, остаточно не впевнені у виключно негативних його наслідках. Навпаки, представлені ними міркування, які ґрунтуються не на спеціальних знаннях, а на інтуїції й “здоровому глузді”, збігаються з концептуальними положеннями відомої дослідниці дитячої психіки М.В.Осоріної. Досліджуючи таке специфічне явище дитячої субкультури, як дитячі “страшилки”, вона показала важливу роль їх у подоланні ранніх дитячих страхів, що є важливою умовою успішної соціалізації дитини, становлення світогляду та розвитку її особистості [3]. Можливо, саме тому ми мали змогу спостерігати таку суперечливу картину: попри те, що 83% опитаних батьків вважають, що дітям не слід дивитися фільми жахів, все ж 77,6% опитаних дітей стверджували, що батьки не забороняють їм дивитися ці фільми. З цього приводу можна було б припустити, що відсутність заборони батьків на перегляд фільмів жахів пов’язана з неможливістю їх з тих чи тих причин налагодити належний контроль за телевізійним меню своїх дітей. Однак понад 55% опитаних дітей стверджували, що дивляться фільми жахів не наодинці, а разом з батьками чи іншими членами своєї сім’ї. Отже, здоровий глузд підказує батькам, що дитячий інтерес до фільмів жахів має певний смисл і, оскільки вони так цікавлять дітей, забороняти їх не зовсім доцільно. Крім того, дорослі добре розуміють, що за такого високого інтересу заборонні заходи проти цих фільмів навряд чи будуть успішними. Тому, незважаючи на декларований протест проти фільмів жахів, батьки “відпускають” ситуацію на самоплив, хоча й не перестають при цьому тривожитися за можливі наслідки перегляду їх дітьми і шукати підтвержень або спростувань для своїх побоювань.

Найпоширеніші побоювання батьків пов’язані з тим, що фільми жахів зумовлюють асоціальну поведінку, формують у дітей агресивність і жорстокість як особистісні риси характеру і завдають шкоди емоційно-психічному здоров’ю дитини.

Стосовно побоювання батьків, що фільми жахів навчають дітей асоціальних форм поведінки, на нашу думку, можна з великою мірою впевненості припускати, що, на відміну від

бойовиків та подібних до них фільмів, фільми жахів не спричинюють моделювання агресивної поведінки. Цього, на наш погляд, не відбувається з кількох причин.

По-перше, можна говорити про те, що типові психологічні механізми сприймання, які розгортаються під час перегляду бойовиків і зумовлюють ефект моделювання (зокрема, наслідування, ідентифікація, вживання в образ, приписування собі позитивних якостей героїв тощо), не спрацьовують під час перегляду фільмів жахів. Характерні для останніх драматургічні й технічні засоби актуалізують принципово інші механізми сприймання – відчуження, відсторонення, проєкцію власних негативних якостей на негативного героя, витіснення тощо, які, навпаки, гальмують моделювання. Фільми жахів за своєю специфікою належать до сюрреалістичного жанру, котрий вибудовується за “методом відчуження” У.Брехта і спричинює виражений ефект відсторонення, відчуження глядача від подій, що розгортаються на екрані [4]. Вплив на глядача при цьому обмежується шоком і здивуванням. Ефект відчуження, як основний ефект сприймання творів сюрреалістичного жанру, з одного боку, оберігає психіку глядача від можливих руйнівних впливів, а з другого – істотно зменшує ймовірність моделювання.

По-друге, згідно з відомою біхевіористичною теорією наuczіння, основною психологічною умовою виникнення ефекту моделювання, яка в такий спосіб спричинює деструктивний вплив телевізійного насильства на психіку і поведінку глядачів, є ідентифікація, ототожнення глядача з моделлю, а сама модель, на думку Л.Берковича та А.Бандури, має бути привабливою, здатною викликати співчуття й емпатію (цит. по [5]). Що ж до фільмів жахів, то модель, яка демонструє у цих жахів асоціальну, агресивну поведінку, як правило, є непривабливою і викликає антипатію, тому ототожнення глядача з нею, а отже, й наслідування її поведінки, на наш погляд, є малоімовірними. Отже, це також гальмує моделювання.

По-третє, відомо, що важливою умовою моделювання є наступне підкріплення наслідуваних форм поведінки в реальному життєвому контексті: підкріплене, винагороджене насильство частіше моделюється і застосовується в житті, ніж непідкріплене або таке, що було покаране (цит. по [5]). При цьому особливо небезпечним є позитивно вмотивоване, виправдане насильство. А

дії агресивної моделі з фільмів жаків, по-перше, практично неможливо наслідувати і відтворити в реальному житті через їх неприродний, “нелюдський” характер. По-друге, наслідування такої поведінки не могло б мати позитивних підкріплень. Такі дії легко розпізнаються оточенням дитини, однозначно негативно оцінюються і викликають активний протест. І це, безумовно, не сприяє моделюванню.

Побоювання дорослих з приводу того, що фільми жаків формують у дітей такі риси характеру, як жорстокість і агресивність, спонукало нас дослідити залежність між рівнем агресивності, як індивідуальної риси характеру школярів, і частотою перегляду ними фільмів жаків. У дослідженні, що поєднувало опитування і проєктивну методику “Неіснуюча тварина”, взяли участь 26 учнів початкової школи віком 7–8 років і 29 підлітків віком 12–14 років. Спочатку ми пропонували дітям список фільмових жанрів і просили відповісти на запитання, які з наведених у списку фільмів вони найчастіше дивляться. До списку було включено 12 номінацій: “комедійні фільми”, “мультиплікаційні фільми”, “бойовики”, “фільми про поліцейських і мафію”, “пригодницькі фільми”, “фільми жаків”, “казки”, “історичні фільми”, “фантастика”, “фільми сексуального змісту”, “фільми, де демонструється бойове мистецтво” та номінація “інші фільми”. Після цього запроваджувалася проєктивна методика “Неіснуюча тварина”. Рівень агресивності визначався шляхом стандартизованого оцінювання 12 характеристик проєктивного малюнка.

Найвищий рівень агресивності був зафіксований у школярів, які найчастіше дивляться бойовики, фільми про поліцейських і мафію, а також фільми, де демонструється бойове мистецтво. Рівень особистої агресивності прихильників фільмів жаків був приблизно такий самий, як і прихильників комедійних, мультиплікаційних і пригодницьких фільмів. Через відсутність ґрунтовних даних ми не говоримо про наявність причинно-наслідкових зв'язків між частотою перегляду фільмів певного жанру та рівнем агресивності учнів. Однак ми маємо підстави говорити про існування чи відсутність певних кореляційних залежностей між цими змінними і констатувати, що залежності між частотою перегляду фільмів жаків і високим рівнем агресивності учнів не виявлено.

Нарешті, найпоширенішим переконанням дорослих щодо фільмів жахів є те, що вони шкодять психічному здоров'ю дитини (актуалізують негативні емоційні стани, зокрема, тривогу і страх, порушують сон, спричиняють жахливі сновидіння). Ця проблема була найскладнішою в нашому дослідженні, оскільки, навіть за умови найприхильнішого ставлення до жанру жахів, очевидним є той факт, що не всі діти однаково реагують на певні фільми і що за ряду обставин деякі негативні наслідки їх перегляду є цілком можливими. Виникає слушне запитання: “В якому разі побачене на телеекрані допомагає дитині оволодіти негативними емоціями, зокрема емоцією страху, а в якому, навпаки, активізується стан тривоги, страх стає некерованим і починає стимулювати дитину до постійного пошуку небезпеки (навколо себе чи в собі самій)?”

На думку російського психолога Л.А.Китаєва-Смика, а також за даними інших досліджень, присвячених стресам, відомо, що деструктивні наслідки для людини спричинює не стільки сама небезпечна, стресова ситуація, скільки відсутність можливостей (психотехнічних засобів) виходу з цієї ситуації і спричинені усвідомленням власної безпорадності негативні емоційні переживання. Саме через усвідомлення власної безпорадності, коли людина, оцінивши наявні можливості виходу з небезпечної для неї ситуації, констатує відсутність необхідних для цього резервів, тривога і страх, які природно виникають у момент небезпеки, не проходять, а закріплюються як тривалий патогенний стан [6].

Тому не випадково протягом століть народною педагогікою ретельно добирався спеціальний репертуар зі страшними, “стресогенними” сюжетами, за допомогою якого через актуалізацію тривоги і страху у відносно безпечних умовах дітей поступово навчали способів безпечного їх “проживання” та механізмів успішного їх подолання. Першу в своєму житті “страшилку” у віці немовляти дитина чує, як правило, від власної матері. Усім відома колискова про Сіренького Вовчика є прикладом повідомлення, яке містить у собі ряд прийомів, котрі роблять переживання дитиною страху максимально безпечним. По-перше, джерело страху уособлює *не людина, а тварина*. По-друге, воно є *дистанційованим* від дитини: Вовчок може прийти звідкись здалека, куди потім і повернеться. По-друге, страх у цій колисковій є *примениним, певною мірою знеціненим*: прийде

не великий Сірий Вовчисько, а маленький Сіренький Вовчок. По-третє, *міра можливої шкоди від нього є незначною, “дозованою”*: Вовчок не з’їсть, а лише вкусить за бочок. По-четверте, Вовчок прийде лише *за умови порушення якогось важливого правила* (коли ліг спати скраю), а в разі виконання правила це не відбудеться. По-п’яте, і це особливо важливо, мама при цьому знаходиться поруч, гладить по голівці чи обнімає, а значить ти не один і, отже, боятися нічого.

Аналогічні психотехнічні прийоми оволодіння страхом закладені й у казках, які дорослі читають дошкільнятам. Страшні казкові персонажі зазвичай живуть далеко від людей; зустріч з ними можлива лише з ініціативи самого головного героя, який є переважно позитивним; злі сили можуть бути і добрими, якщо дотримуватися певних правил спілкування з ними; вони не з’являються раптово, а зазвичай попереджають про свою появу, отже, від них можна врятуватися; зрештою позитивний герой, який є сильнішим і достойнішим, завжди здобуває перемогу. І знову ж таки казку читає добре знайомий дорослий, який перебуває поруч, тобто знов ти не один.

З дорослішанням дитини вдосконалюються її можливості сприймати та аналізувати світ навколо себе і разом з тим урізноманітнюються й ускладнюються психотехнічні прийоми захисту від стресогенних впливів. Завдяки досвідові, набутому через освоєння казок і “страшилок”, дитина виявляється фактично готовою, по-перше, сприймати більш емоційно навантажену інформацію, яку, зокрема, пропонують їй фільми жахів, і не тільки доволі безболісно її опрацьовувати, але й набувати в результаті нового позитивного досвіду пізнання світу та осмислення себе в ньому, а по-друге – опрацьовувати новий різновид природних людських страхів – так званих внутрішніх, які з дорослішанням дитини приходять на зміну первинним страхам зовнішнього характеру. З погляду визнаного класика жанру жахів С.Кінга, подолання глибинних внутрішніх страхів людини – це одна з головних причин, з якої люди створили фільми жахів як спеціальний жанр кіномистецтва [7]. Те, що вплив цих фільмів стає розвивальним, виховним і приводить до формування нового позитивного досвіду або, навпаки, здатний спричинювати деструктивні, патопсихологічні зміни особистості

та неадекватну, асоціальну поведінку, залежить від трьох основних чинників:

- 1) драматургічних, художніх, інтенціонально-змістових та інших особливостей конкретного фільму як мистецького твору;
- 2) психологічної готовності чи неготовності дитини до сприймання фільмів жахів як специфічної, емоційно навантаженої інформації;
- 3) особливостей ситуації перегляду того чи того фільму.

На врахуванні важливості цих трьох чинників і будується запропонована нами система критеріїв оцінювання можливого впливу фільмів жахів на дитячу психіку. Вона представлена кількома групами більш детальних критеріїв.

Першу групу становлять критерії оцінювання художньо-сміслових і технічних особливостей конкретного фільму жахів:

- 1) узгодження провідної інтенції та цільового призначення фільму, його відповідності загальнолюдським нормам і цінностям;
- 2) реалістичність зображуваних у фільмі героїв та подій (чим реалістичніше виглядають події і герої, тим більший вплив вони здатні чинити на внутрішній світ глядача);
- 3) відповідність сюжетно-смісловій лінії фільму віковим можливостям сприймання конкретної вікової групи глядачів;
- 4) характер демонстрованих у фільмі сцен насильства, його психологічна виправданість (чи не виправданість), наявність факту його смакування, присутність у кадрі жертви насильства та демонстрація її страждань тощо;
- 5) відсутність щасливого кінця (перемога негативного персонажа, загибель позитивного героя тощо);
- 6) наявність у фільмі великої кількості звукових та світлових спецефектів.

Стосовно негативного персонажу, який уособлює собою джерело зла, слід зазначити, що найбільш небезпечними для дитячої психіки є фільми, в яких цей персонаж наділений такими ознаками:

- живе не лише у вигаданому світі, але може існувати і діяти в реальному житті, серед людей;
- його неможливо знищити, перемогти, від нього неможливо врятуватися;

– з'являється раптово, у будь-який час, без попередження про свою появу;

– чинить зло просто так, усім без розбору, незрозуміло чому і навіть тоді, коли не порушено жодних правил, домовленостей та заборон;

– завдає збитків не стільки фізичній, скільки духовній сутності людини, може перетворювати свою жертву на істоту, подібну до себе;

– завдає своїм жертвам тривалих мук і страждань;

– здатний перевтілюватися в добре знайому людину і чинити зло від її імені.

Класифікація фільмів жахів за силою впливу їх на психічний стан глядачів – предмет окремої розмови. Однак можна говорити, що в основу цієї класифікації має бути покладений такий важливий критерій, як дотримання авторами фільму правил традиційного казкового жанру, вироблених у ході еволюції людської культури. У фільмах, створених з дотриманням цих правил, імпліцитно присутнє неусвідомлене світосприймання, суть якого, за словами видатного вченого-етнографа Л.М.Гумільова, можна сформулювати так: Землю створив Бог, а князем Пекла є Диявол. Останній прагне панувати не лише в Пеклі, а й на Землі. Найсправедливіший і найдостойніший вчинок – прогнати його з Землі назад до Пекла. Для його здійснення обов'язково знаходиться благородний герой, який стає на захист слабких і поневолених і бореться з Дияволом до останньої краплі крові, а запорукою його перемоги є не сила, а віра в те, що правда на його боці. Ця несуперечлива і проста для сприймання концепція з чіткими й логічними опозиціями (добро – зло, насильство – беззахисність, тиран – жертва, переможець – поневолений тощо) завжди відповідала і відповідає духові часу та його ідеалам. Вона сприймається на інтуїтивному рівні, є ідеальним прогнозом і тому житиме вічно [8]. Відтак фільми, витримані у цій традиції, містять усі необхідні й доступні для дитини шкільного віку психотехнічні прийоми захисту, і негативний вплив їх на психіку дитини є найменш імовірним.

Друга група критеріїв деструктивного впливу пов'язана з особливостями реципієнтів як суб'єктів сприймання фільмів жахів в якості певного інформаційного продукту. Найважливішими серед них, на нашу думку, є такі:

- 1) неготовність психіки дитини до переживання сильних негативних емоцій;
- 2) високий рівень особистої тривожності;
- 3) недостатня сформованість мотиваційної сфери дитини, її ціннісних орієнтацій та світоглядних настановлень;
- 4) наявність у неї яскраво виражених акцентуацій характеру, наприклад, коли провідною характеристикою дитини є емоційна нестабільність;
- 5) психічні розлади.

Третя група критеріїв стосується обставин, за яких відбувається вплив інформаційного продукту. Ми вважаємо, що деструктивний вплив на дитячу психіку визначають такі ситуаційні критерії:

- 1) перегляд фільму жахів без санкціонованого дозволу на це з боку батьків чи інших значущих для дитини дорослих;
- 2) перегляд фільму наодинці;
- 3) неможливість після перегляду фільму обговорити побачене з батьками, іншими близькими людьми чи однолітками.

Перегляд фільмів жахів не наодинці, а разом з членами своєї сім'ї чи з близькими друзями – вкрай важливий чинник, завдяки якому ситуація перегляду фільму і можливі його наслідки є значно безпечнішими. Як стверджують дослідники стресів, сприймання стресогенної ситуації разом з близькою людиною істотно зменшує можливий її патогенний вплив на подальше життя дитини.

Окремим важливим критерієм деструктивного впливу фільмів жахів на дітей є надмірне захоплення цими фільмами. У питанні щодо необхідності обмеження загальної кількості їх у сукупному інформаційному продукті на сьогоднішній день між противниками і прихильниками фільмів жахів досягнуто найбільшої згоди. Причому ця згода пов'язана не тільки з можливою шкодою для психіки юного глядача через жанрові особливості цих фільмів, а й з тим, що надмір чогось одного може відбуватися на збитки багатьом іншим, не менш цікавим речам, і це, зрештою, звужує коло інтересів людини і збіднює її життя загалом.

Перш ніж потрапити в поле зору юного глядача, фільм жахів має пройти принаймні дві солідні контролюючі інстанції: експертну раду, яка дає дозвіл на його показ, та експертизу

батьків, котрі, знаючи краще за інших індивідуальні особливості своєї дитини, беруть на себе відповідальність за остаточне рішення – дозволити своїй дитині дивитися фільм жахів чи ні. Оцінюючи деструктивний потенціал конкретного фільму жахів, експерт має можливість безпосередньо використовувати перші дві групи критеріїв. Усі ж групи критеріїв загалом можуть прислужитися батькам, коли ті прийматимуть рішення про дозвіл дитині на перегляд фільму та свою власну участь у цьому.

РЕЗЮМЕ

Анализ причин высокого интереса младших школьников и подростков к фильмам ужасов позволяет предположить, что эти фильмы выполняют ряд положительных функций в социализации и становлении личности современного ребенка. Выяснив основные опасения родителей относительно воздействия этих фильмов на психику и поведение детей, мы показали ошибочность некоторых из них. На основе предложенной группы критериев оценки возможного воздействия фильмов ужасов на детскую психику можно прогнозировать, в каких случаях эти фильмы могут оказывать на ребенка развивающе-воспитательное воздействие, а когда могут терять положительное влияние и вредить психическому здоровью ребенка, обуславливать нежелательные личностные изменения и асоциальное поведение.

SUMMARY

The cause analysis of high interest among middle school pupils and teenagers toward the horror movies suggests that these movies perform a certain positive functions during socialization and personal maturation of modern child. By discovering the main suspicions of parents regarding the influence of these movies upon the children psyche and behavior, we showed the fallacy for some of them. Based on suggested group of evaluation criteria of possible influence of horror movies, it could be predicted in which cases they might have an educational impact and when they lose their positive influence and might damage psychic health of child, causing the unwanted personality changes and asocial behavior.

Література

1. *Иосифян С.А., Петровский В.А.* Кинематограф: детский и подростковый зритель // Социс. – 1995. – №3. – С. 83–88.
2. *Рондели Л.Д.* Киноменю школьников // Социс.– 1995.– №3.– С. 92–94.
3. *Осорина М.В.* Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. – СПб.: Питер, 1999.
4. *Скуратовський В.Л.* Екранні мистецтва у соціокультурних процесах ХХ століття: Генеза. Структура. Функція: У 2-х ч. – К.: Поезія, 1997. – Ч. I.
5. *Бэрон Р., Ричардсон Д.* Агрессия. – СПб, 1997.
6. *Китаев-Смык Л.А.* Психология стресса. – М.: Наука, 1983.
7. *Кинг С.* Пляска смерти: Пер. с англ. – М.: АСТ, 2001.
8. *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. – М.: АСТ, 2001.

© Петрунько О.В.

А.І. Допіра

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ НА ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ ІНФОРМАЦІЇ З ЕЛЕМЕНТАМИ НАСИЛЬСТВА

Демонстрація засобами масової комунікації інформації з елементами насильства впливає на підростаюче покоління. Цей факт є емпірично доведеним і не викликає сумнівів. Десятки сотень проведених досліджень переконливо свідчать про існування зв'язку між сприйманням екранного насильства та поведінкою і особистісними рисами реципієнтів. Утім, питання про силу, спрямованість і рівень небезпечності впливу на дітей та підлітків інформації з елементами насильства і, відповідно, про відповідальність засобів масової комунікації за її розповсюдження залишається остаточно нез'ясованим. Це пов'язано насамперед із відсутністю конкретних відповідей на запитання: Яке місце займає сприймання інформації з елементами насильства у виникненні асоціальної поведінки?, Як виникають деструктивні тенденції у поведінці дитини після перегляду сцен насильства?,

Які механізми лежать в основі впливу інформації з елементами насильства та що зумовлює їх розгортання?

Експериментальне дослідження механізмів впливу інформації з елементами насильства розпочав в 60-ті роки минулого століття Альберт Бандура [1]. Його теоретичним підґрунтям стала концепція соціального навчання, згідно з якою виникнення та функціонування психічних феноменів залежить насамперед від характеру організації соціальної взаємодії, від неперервних взаємовпливів чинників соціального середовища, поведінки та когнітивних факторів.

Головною детермінантою засвоєння нового соціального досвіду розробник концепції обрав спостереження за зразками поведінки іншої людини. А.Бандура керувався тим, що для набуття нових реакцій на основі копіювання (моделювання) поведінки не є обов'язковим підкріпленням дій спостерігача. Підкріплення потрібне насамперед для того, щоб посилити і зберегти поведінку, сформовану завдяки наслідуванню. Поведінка моделюється, якщо її зразок схвалюється в певному соціальному середовищі, приносить вигоду (винагороджується) або підкріплюється очікуваннями та прагненнями людини.

Застосувавши теорію соціального навчання для вивчення агресивності, автор концепції виявив, що агресивна поведінка виникає у дітей, які перебувають в умовах навчання на прикладах агресивної поведінки дорослих. Проведені ним лабораторні дослідження підтвердили наявність зв'язку між демонстрацією для дітей фільмів з елементами насильства та збільшенням їх агресивності.

Для визначення того, як наслідування моделі впливає на формування поведінки, А.Бандура запропонував враховувати такі чинники: увага дитини до дії моделі; ясність, афективна насиченість, функціональне значення моделі; певний рівень сенсорних можливостей дитини, її здатність запам'ятовувати інформацію про впливи моделі; рухові навички, що дають змогу дитині відтворити сприйняте; мотивація, яка визначає її бажання зробити те, що вона бачить.

А. Бандура підкреслював роль когнітивної регуляції поведінки. У дитини в результаті спостереження поведінки моделі будуються “внутрішні моделі зовнішнього світу”. На основі цих моделей за певних обставин формується реальна поведінка, у якій виявляються і втілюються моделі, що спостерігалися раніше.

Умови копіювання та закріплення сприйнятих моделей агресивної поведінки були також об’єктом дослідження Річарда Харісона [2]. Вів вважає, що жорстокий вчинок, підкріплений в контексті фільму, скоріше за все буде промодельований у житті. І навпаки, жорстокий вчинок, за який герой фільму був покараний, скоріше за все не стане зразком для наслідування. Демонстрація насильства, на думку Харісона, підкріплює диспозиції глядача та його схильність до жорстокості, хоча сама по собі така інформація може і не бути причиною жорстоких вчинків. Персонажі фільмів своїми діями можуть стверджувати, що застосування сили – це справедливий вчинок, що насильство – найкращий засіб вирішення конфліктів. Насильство може також, вважає дослідник, підкріплюватись естетикою і художніми прийомами фільму, ефектним показом застосування сили.

Згідно з теорією когнітивних неосоціацій, запропонованою Л.Берковицем [3], реакція людей на прочитане, почуте або побачене залежить переважно від інтерпретації цього повідомлення, ідей, закладених у ньому, і думок, які ним пробуджуються. Теоретично вплив мас-медіа можна пояснити праймінгом – активізацією специфічних спогадів у пам’яті. Вважається, що демонстрація насильства у засобах масової комунікації може пробудити відповідні думки та ідеї. Потім ці думки можуть потім актуалізувати конкретні емоції і навіть агресивні тенденції. Причому розгортання праймінгу відбувається автоматично й не піддається когнітивному або емоційному контролю. Імовірність того, що після сприймання сцен насильства виникне агресивна поведінка, на думку Берковица, можлива за таких умов:

- побачене сприймається, інтерпретується як агресія;
- глядач ототожнює себе з агресором;
- потенційний об’єкт агресії асоціюється з жертвою продемонстрованої агресії;
- зображені сцени насильства виглядають реалістично.

Для пояснення механізмів дії інформації з елементами насильства іноді використовують концепцію катарсису (“очищення”). Це поняття вперше використав Аристотель для пояснення дії драматичних творів. Він стверджував, що ми можемо очиститися від гнітючих емоцій, “проживаючи” їх, що споглядання класичних трагедій дає змогу зазнати катарсису жалості та страху. Нині це поняття широко застосовується в психоаналітичній теорії у значенні “вивільнення” неусвідомлюваних імпульсів. Вважається, що існує агресивна енергія, яка накопичується, а потім розряджається, що агресивні дії та фантазії “виводять з організму” подавлену агресію. Утримання ж агресивного заряду може призвести до непередбачуваного й неконтрольованого вибуху. Саме тому деякі психологи радять батькам заохочувати дитячі агресивні ігри, навчати дітей давати вихід своєму гніву. Деякі психологи, наприклад С.Фішбеч, Сінгер, вважають, що перегляд епізодів зі сценами насильства виконує таку саму катарсичну функцію, як і реальні акти агресивної поведінки. Сприймання екранного насильства, на їхню думку, сприяє зменшенню жорстокості та грубості поведінки. Катарсичний ефект вони пояснюють тим, що перегляд насильства пробуджує фантазії, які потім і приводять до очищення, знижує рівень збудження, що робить людину менш схильною до жорстокості або викликає реакцію гальмування, яка зупиняє агресивні імпульси.

Ідея катарсису при вивченні дії інформації з елементами насильства не дістала підтвердження в експериментальних дослідженнях, тому соціальні психологи майже одностайно [2; 4; 5] відкидають її, піддаючи нещадній критиці. Втім, на нашу думку, експериментальна неперевіреність концепції катарсису не означає, що слід відкинути всі концепції, які ґрунтуються на ідеї про зняття психічного напруження в процесі отримання інформації. Не можна не погодитися з припущенням К.Бютнера [6], що у фільмах з елементами насильства глядач бачить відображення свого неусвідомлюваного стану, тому вони і привертають його увагу, манять до себе. Невтомне тяжіння до фільмів жахів та насильства, вважає Бютнер, пов'язане насамперед з близькістю цих фільмів до пережитих колись особистісних травм. Підлітки можуть переживати непередбачуваність, з якою у фільмах жахів людину застає насильство,

подібно до того, як маленькі діти, що переживають рішення батьків з приводу задоволення або незадоволення елементарних життєвих потреб. Захоплення підростаючого покоління жахами та насильством у відеофільмах пов'язане з відродженням, вираженням загальмованих архаїчних жахів та агресивності. Відео як засіб масової комунікації притягує і тому, що з його допомогою глядач може відтворити ті картини, які він сам створити не в змозі.

Зазначимо, що для підлітків фільми жахів та насильства є певною складовою антикультури, яку вони старанно захищають та оберігають від дорослих. У цій культурі цінністю і навіть нормою може стати здатність витримати, залишаючись в позиції стороннього спостерігача, процес сприймання найогидніших сцен кривавих звірств. Для підлітка перегляд сцен насильства може стати і засобом перевірити себе, довести собі свою дорослість.

За Едгаром Моріном [7], глядач, сприймаючи кінофільм, має перед собою на екрані лише гру світла і тіні, і тільки процес проєкції дає йому змогу ідентифікувати те, що на екрані, з предметами і реальними істотами. Крім того, при сприйнятті фільму у глядача виникає збудження, яке не може знайти своє вираження у діях і тому стає внутрішнім. Потік зображень та звуків фільму пристосовує до себе афективний та інтелектуальний динамізм глядача, відбувається інтегрування потоку фільму з внутрішнім потоком психічної активності. При цьому кіно виконує роботу “допоміжної машини” відчуттів. Ця машина, так би мовити, виконує за людину її роботу, запускає і підтримує психічні процеси і стани глядача, подібно до того, як камера замінює собою діяльність зорового сприймання. Для інтегрування глядача у потік фільму використовуються різноманітні прийоми техніки кіно, насамперед такі, як крупний план, прискорення, уповільнення, стеження за окремими елементами, музика, кут (ракурс) зйомки тощо. Саме ж сприймання кіно, на думку Моріна, моделюється і впорядковується психологічним баченням, що виникає завдяки дії механізмів проєкції-ідентифікації.

Вплив інформації, яка містить елементи насильства, іноді може бути виявом дії механізмів емпатії, що призводить до ефектів сенсibiliзації (підвищення чутливості) або десенсибилізації. Сенсibiliзація виникає у відповідь на демонстрацію відвертих епізодів жорстокості у формі співчуття до жертв

насильства, що супроводжується негативним емоційним станом (тривожність, збудження тощо). Десенсибілізація виявляється у зниженні чутливості до болю іншої людини, байдужому ставленні до проявів насильства, сприйманні ситуацій, пов'язаних із заподіянням шкоди, як звичайних, “нормальних”.

Для пояснення впливу екранного насильства Джордж Гербнер та його колеги з Анненберзької школи комунікації Університету Пенсільванії (США) запропонували концепцію культивацийного аналізу [8]. Сильний ефект від впливу телебачення, вважають вони, полягає в тому, що за активного споживання його продукції у певній частині населення формується тенденція сприймати ті чи інші сторони соціальної реальності відповідно до того, як їх подано на екрані. Телебачення ніби культивує свідомість аудиторії у певному напрямі. Це пов'язано, на думку дослідників, з тим, що, по-перше, телебачення є центральною складовою культурного процесу, виконуючи роль підтримки, стабілізації та посилення відповідних цінностей, переконань і моделей поведінки. По-друге, вплив його зумовлений тим, що комунікативна поведінка глядача детермінується не стільки змістом передач, скільки часом, коли в нього, відповідно до сформованого розпорядком життєдіяльності, є можливість сприймати телепередачі. Для визначення культивацийного впливу інформації, що містить елементи насильства, дослідники, з одного боку, вивчали зміст телепередач, аналізуючи їх змістові характеристики та фіксуючи кількість сцен насильства за певний проміжок часу, а з другого – досліджували уявлення аудиторії. Перше завдання вирішували за допомогою контент-аналізу, а для вирішення другого було створено індикатор, що дістав назву “Нелагідний світ”. Він підраховувався за результатами аналізу відповідей на запитання: “Як Ви вважаєте, людям слід довіряти чи ні?”, „Чи небезпечно гуляти одному в місті вночі?”. Остаточний висновок про ефекти впливу телебачення робили, порівнюючи уявлення різних груп аудиторії залежно від тривалості споживання телепродукції. За результатами досліджень Дж.Гербнера, ті, хто часто й довго спостерігає екранне насильство, схильні сприймати навколишній світ як ворожий до них.

Особливий інтерес при розгляді концепцій, які пояснюють механізми й чинники впливу інформації з елементами насильства, на нашу думку, становить концепція структуралістського

конструктивізму П.Бурдьє [9], хоча вона не застосовувалася безпосередньо для вивчення впливу екранного насильства. Бурдьє вважає, що люди живуть у соціальному світі, розуміють і оцінюють світ за допомогою ментальних або когнітивних структур, набору схем (моделей) – “*габітусу*”, яким керуються у своїх діях. Габітус – це певна диспозиція дій, способів відчуття, осмислення та оцінки суб’єктом соціального світу, певна сукупність внутрішніх настановлень, що є результатом засвоєння знання й досвіду певного місця перебування в соціальному просторі. Габітус – це “*втілені соціальні структури*”, через які людина продукує (через відлиття у певні форми) соціальний світ. Разом з тим він є і продуктом соціального світу, задає принципи, за якими люди роблять вибір, обирають стратегії, якими користуються у світі соціальних відносин. Габітус формується колективною історією спільнот, і при виявленні в індивідуальних діях він все-таки демонструє особливості колективного досвіду певної спільноти. Розкриття габітусу окремої людини, на нашу думку, дає змогу прогнозувати результати сприймання нею інформації з елементами насильства та ймовірну деструктивну поведінку.

Сприймання глядачами сцен насильства не призводить автоматично до виникнення демонстрованих форм агресивної поведінки. З цим погоджуються навіть затяті прихильники ідеї про шкідливість показу символічного насильства. Агресивна поведінка – результат дії багатьох факторів, а сприйняття насильства з теле- та відеоекранів є лише одним із них. З’ясування взаємодії різних факторів, що призводять до негативних наслідків екранного насильства, можливе на основі певних теоретичних уявлень про детермінацію психічного. Плідним для реалізації завдань нашого дослідження є принцип детермінізму, розроблений С.Л.Рубінштейном.

“Будь який вплив одного явища на інше, – вважає він, – переломлюється через внутрішні властивості того явища, на яке цей вплив здійснюється. Результат будь-якого впливу на явище або предмет залежить не тільки від явища або тіла, що на нього впливає, але й від природи, від власних внутрішніх властивостей того предмета або явища, на який цей вплив здійснюється.” [10, с.11]. За такої інтерпретації детермінізму не тільки стає закономірним сам зв’язок причини та наслідків, але й

визначається роль внутрішніх умов, підкреслюється роль внутрішнього самостановлення. Замість підкреслення причинно-наслідкової залежності, як це зазвичай робиться, С.Л.Рубінштейн визначає сутність детермінації через діалектику зовнішніх і внутрішніх умов, пропонуючи формулу “зовнішнє через внутрішнє”. Діалектика внутрішнього й зовнішнього, на його думку, набуває різних конкретних форм залежно від того, чим є те ціле, про внутрішні і зовнішні умови розвитку та функціонування якого йдеться. В усіх випадках доводиться мати справу з єдністю та взаємозв'язком внутрішніх і зовнішніх умов, але ролі як внутрішніх, так, відповідно, і зовнішніх умов можуть бути різними. В одних випадках причини є зовнішніми зовні, при цьому внутрішні властивості явищ або тіл, на які вони впливають, утворюють лише умови, які опосередковують дію внутрішніх причин і модифікують ефект їх взаємодії у межах, що допускаються цими зовнішніми причинами. В інших випадках, навпаки, внутрішні причини є лише умовами тих змін, що відбуваються під дією внутрішніх суперечностей, закладених у самих явищах та речах, що змінюються. Способи взаємодії зовнішнього і внутрішнього залежать від об'єктивного характеру того цілого, що розглядається: якщо ціле охоплює відносно самостійну сферу взаємодії, залучаючи всі суттєві для його складових зв'язки та відношення, то вся ця сфера в цілому розвивається за своїми внутрішніми законами і при їх вивченні слід зважати на внутрішні властивості цієї системи та її внутрішні суперечності. У випадках, коли вивчаються зміни в одному з елементів цілого, на перший план виступає залежність його змін від впливів, які є зовнішніми відносно нього, хоча вони і становлять єдину систему взаємодії.

Дослідження конкретних форм детермінації виникнення та розвитку негативних рис характеру, яке можна розглядати як приклад застосування ідей С.Л.Рубінштейна, було в центрі уваги Л.Б.Філонова [11]. На його думку, яка збігається з уявленнями більшості психологів, починаючи з З.Фрейда, Е.Еріксона та ін., деформація особистості, її психологічної організації має довгу історію і своїм корінням сягає, як правило, в дитинство індивіда. Саме на ранніх стадіях онтогенезу під впливом несприятливих, іноді випадкових соціально-психологічних факторів виникає несприятливе для подальшого розвитку особистості психологічне

новоутворення. Його зміст і ступінь укорінення в структурі особистості, що формується, визначаються поєднанням сили негативного впливу з внутрішньою схильністю дитини до такого типу впливу. Йдеться про сенситивні періоди особистісного розвитку, в кожному з яких індивід стає особливо чутливим до певних соціально-психологічних впливів. Деструктивні новоутворення, що виникають у сенситивні періоди, поглиблюються й узагальнюються, стають стійкими та ригідними. Згодом вони деформують особистість, заважають формуванню у неї інших складових. Починається самостійний розвиток подібних новоутворень, що мають самостійну логіку розвитку. Складаються аномальні особистісні структури і викривлені контури окремих сторін особистості. Ці сторони далі починають вибірково реагувати тільки на деякі соціальні впливи, відфільтровуючи їх із маси факторів, які діють одночасно. Так відбувається дальше викривлення форми особистості, і ця знівечена структура, у свою чергу, веде до відторгнення індивіда від цілісної системи соціально організованих впливів.

Розвиток негативних якостей, якщо не здійснюється корекція впливу з боку найближчого середовища, відбувається різними шляхами, залежно від деяких параметрів особистості: ступеня “твердості” і міцності якості, що сформувалася, ступеня захоплення ним усієї особистості. Нарешті, становлення негативних рис особистості залежить від ставлення до них самої людини, від ступеня усвідомлення їх індивідом. Ступінь “захоплення” особистості тими чи іншими негативними якостями багато в чому залежить від частоти їх прояву в поведінці, від багаторазовості зустрічей із ситуаціями, що провокують їх актуалізацію. Такою провокуючою ситуацією, на нашу думку, може бути демонстрація у мас-медіа сцен насильства.

З огляду на ці теоретичні положення Л.Б.Філонов провів емпіричне дослідження, в якому серед інших чинників аналізувалися умови й механізми виникнення жорстокості. Він з’ясував, що значущим фактором створення передумов виникнення жорстокості є характер емоційних стосунків між батьками й дітьми. Холодне, байдуже ставлення батьків, відсутність ласки і теплих емоційних контактів у ранньому дитинстві можуть призвести до виникнення у дитини такої якості, як холодність. Далі холодність посилюється в рольових іграх, у яких перевага

може віддаватися ролям, що вимагають жорстокої поведінки (роль ексекатора тощо), призводить до виникнення особливого стилю поведінки (різкі виходи з гри, неврахування думок інших). Може виникнути прагнення грати зі слабкими, молодшими, змушувати їх “робити так, як треба”, карати за будь що, може сформуватися демонстративна форма загрозливої поведінки й така особистісна якість, як відсутність жалю до іншого. У період 11–16 років, на який припадає найбільша кількість проявів жорстокості, остання закріплюється у стійких формах поведінки.

Недостатність соціальних контактів і особливо їх зникнення (“втрата любові”) вже традиційно вважаються одними з найсильніших факторів виникнення агресії. До формування деструктивних тенденцій у житті людини призводять такі чинники, як відсутність самореалізації у випадках, коли енергія, спрямована на життя, піддається розпаду й перетворюється на руйнівну (Е.Фромм,), стан фрустрованості (Дж.Доллард, Л.Берковиц) тощо. Масова культура, демонстрація сцен насильства є тільки одними з чинників, що зумовлюють виникнення деструктивних, антисоціальних форм поведінки.

Наслідки впливу інформації з елементами насильства (зростання агресивності поведінки, зменшення факторів, що стримують агресію; притуплення чутливості до агресії та страждань людини; формування викривленого образу соціальної дійсності, сприймання світу як ворожого) зачіпають і когнітивні, і емоційні, і праксичні компоненти психічного. Вони виникають в результаті дії розглянутих вище механізмів впливу інформації: моделювання (копіювання) агресивних форм поведінки; праймінг як активізація агресивних думок та уявлень; десенсибілізація; засвоєння уявлень, норм і цінностей, що культивуються у змісті екранного насильства.

Розгортання механізмів впливу екранного насильства та виникнення негативних наслідків, на нашу думку, залежать від трьох основних умов: виникнення ситуації сприймання інформації (тобто моменту зустрічі інформації та реципієнта), змісту інформації (тобто тих її складових, що впливають на людину – образи, смисли, дії персонажів тощо) та внутрішніх, психологічних властивостей того, хто сприймає інформацію (мотивація, уподобання, особистісні якості реципієнта тощо).

Вивчення цих складових і було в центрі уваги проведеного емпіричного дослідження.

У дослідженні взяли участь 54 школярі шостих класів однієї зі шкіл Києва. Було застосовано методику “Неіснуюча тварина” та проведено опитування за розробленою анкетною. Основними показниками стали: комунікативні уподобання глядачів, характеристики сприймання екранного насильства, емоційне ставлення до сцен насильства, особистісні риси реципієнтів (насамперед агресивність).

Аналіз отриманих результатів засвідчив, що серед учнів шостих класів зазвичай інформацію телебачення отримують 96,3 % опитаних. Щодня до сприймання продукції телебачення залучаються 75,9% школярів, 4–5 разів на тиждень дивляться телевізор 11,1% і 2–3 рази на тиждень – 5,6%. Інтенсивність сприймання телевізійної відеоінформації за день для найбільшої частки опитаних (25,9%) становила від 1,5 до 3 годин, 18,5% опитаних сприймають її упродовж 3–5, а 11,2% – понад 5 годин на день. Найвищий ранг серед фільмів, що подобаються, мають бойовики. Це домінування бойовиків виявилось і у відповідях глядачів на запитання про те, хто з героїв фільмів подобається. Герої бойовиків подобаються 59,3% опитаних, мелодрам та комедій – по 16,9%, фільмів для дітей (мультфільмів) – 11,1%. Перша шістка найулюбленіших акторів: Джек Чан, Арнольд Шварценегер, Сільвестер Сталоне, Брюс Уїліс, Наталія Орейро, Жан Клод Вандам.

Отже, опитані учні інтенсивно залучені до телевізійного середовища, що створює умови для впливу на них інформації мас-медіа з елементами насильства. Для більшості опитаних (73,1%) сцени насильства викликають негативні почуття. Такий високий показник можна пояснити тим, що, найімовірніше, не всі зображення сцен заподіяння шкоди вважають проявами насильства. Більш детальний аналіз почуттів, які викликаються у школярів шостих класів інформацією мас-медіа з елементами насильства, дав змогу встановити, що для хлопчиків найбільш позитивні почуття викликають сцени демонстрації бойового мистецтва, потім – сцени втечі або погоні, сцени, в яких використовується вогнепальна зброя та сцени пограбувань. Для більшості дівчат (77,3%) неприйнятними є сцени вбивств. Втім, і дівчата, і хлопці одноставні в позитивному оцінюванні сцен, де герої виявляють

ніжність. Саме ці сцени і мають найвищий показник позитивного оцінювання по всій вибірці (56,4%) серед усіх інших сцен. Загалом по всій вибірці скоріше негативно, ніж позитивно сприймаються сцени знущань над людьми і тваринами, сцени, в яких звучить ненормативна лексика, та сцени, в яких герої поведуться агресивно.

Загалом можна сказати, що для школярів чоловічої статі екранне насильство викликає скоріше позитивні, ніж негативні почуття, а для осіб жіночої статі, навпаки, оцінка сцен насильства більшістю опитаних є негативною.

Проведений кореляційний аналіз взаємозв'язку між сприйманням інформації з елементами насильства та агресивною поведінкою не показав чіткої та ясної картини. Між показниками агресивності тесту "Неіснуюча тварина" та характеристиками сприймання інформації значущих кореляцій не виявлено.

Виявлено позитивну кореляцію між тривалістю сприймання телепрограм та відданням переваги бойовикам ($r = 0,305$, $p < 0,05$). Своєю чергою, тривалість перегляду телепередач залежить, на рівні тенденції, від показників тривожності ($r = 0,24$, $p = 0,79$). І хоча між показниками тривожності і віддаванням переваги бойовикам залежності не виявлено і висунуте Дж.Гербнером припущення, що сприйняття екранного насильства робить світ загрозливим, за результатами проведеного дослідження не знайшло підтвердження, все ж відкидати цю гіпотезу не слід.

Встановлено кореляцію між віддаванням переваги бойовикам та позитивним емоційним ставленням до сцен насильства ($r = 0,280$, $p < 0,05$) та між цим показником і відповідями на запитання про застосування агресивних дій – штовханням ($r = 0,332$, $p < 0,05$), завданням ударів рукою по тулубу ($r = 0,298$, $p < 0,05$) та смиканням ($r = -0,307$, $p < 0,05$). Водночас позитивне оцінювання сцен насильства має значущу позитивну кореляцію з такими проявами агресивності, як завдання ударів руками по обличчю ($r = 0,343$, $p < 0,05$), ногами по тулубу ($r = 0,374$, $p < 0,01$), ногами по обличчю ($r = 0,465$, $p < 0,01$) та викручування суглобів ($r = 0,437$, $p < 0,01$). Це свідчить про те, що позитивні враження від перегляду сцен насильства можна розглядати як один із істотних чинників, що зумовлює

взаємозв'язок між агресивною поведінкою та сприйманням екранного насильства.

Загалом аналіз отриманих даних дає підстави для припущення, що вирішальне значення в оцінюванні впливу екранного насильства має не стільки те, чи подобається дитині отримувати інформацію з елементами насильства та скільки часу вона її сприймає, скільки те, на що саме вона звертає увагу під час сприйняття, які елементи інформації виділяє та які відчуття вони викликають у неї.

РЕЗЮМЕ

Определение последствий влияния на детей и подростков информации с элементами насилия в первую очередь зависит от выяснения механизмов ее воздействия. Представляется целесообразным исходить из того, что воздействие информации осуществляется согласно принципу детерминизма, разработанному С.Л.Рубинштейном. Разворачивание механизмов воздействия экранного насилия при этом зависит от трех основных условий: во-первых, от самого факта возникновения ситуации восприятия, во-вторых, от содержания информации с элементами насилия (образов, смыслов, действий персонажей и т.д.) и, в-третьих, от личностных качеств реципиентов. Эмпирическое исследование выделенных условий позволяет утверждать, что определяющим в возникновении негативных последствий экранного насилия является не столько то, в течение какого времени и что воспринимает ребенок, сколько то, на что он обращает внимание, какие элементы информации выделяет и что при этом чувствует.

SUMMARY

The definition of influence consequences of the information with the elements of violence upon children and teenagers is primarily depends on discovering the mechanisms of its influence. It seems legitimate to base the main assumption on the notion that the informational influence works according to determinism principles by Rubinstein. The influence mechanisms of screen violence depends on three major conditions: firstly, the appearance of perception situation by itself; secondly, the informational content with elements of violence (images, meanings, actions of characters); thirdly, personal qualities of recipients. The empirical study of these conditions allows to state that defining reason of negative consequences from screen violence is not how long and what is being perceived by a child, but what he is paying attention to, which elements of information are singled out and what he is feeling in the process.

Література

1. *Bandura A., Ross D., Ross S.* Transmission of aggression through imitation of aggressive model // *Journal of Abnormal and Social Psychology.* – № 63. – P. 575–582.
2. *Харисон Р.* Психология массовых коммуникаций. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001.
3. *Берковиц Л.* Агрессия: причины, последствия и контроль. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001.
4. *Аронсон Э.* Общественное животное. Введение в социальную психологию. – М.: Аспект Пресс, 1998.
5. *Берон Р., Ричардсон Д.* Агрессия. – СПб.: Питер, 1997.
6. *Бютнер К.* Жить с агрессивными детьми. – М., 1991.
7. *Morin, Edgar.* Le cinema ou l'homme imaginaire // *Essais d'antropologie sociologique.* – Paris: Les Editions de minuit, 1956. – P. 97–132.
8. *Gerbner G., Gross L., Signorielli N., Morgan M.* Television violence, victimization, and power // *American Behavioral Scientist.* – № 23. – P. 705–716.
9. *Бурдые П.* Начала. – М., 1993.
10. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание. – М., 1957.
11. *Филонов Л.Б.* Детерминация возникновения и развития отрицательных черт характера у лиц с отклоняющимся поведением // *Психология формирования и развития личности.* – М.: Наука, 1981. – С.338–361.

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

В.П. Казміренко

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВІВ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ВИБОРУ

Процес вибору може бути складовою будь-якої самостійної діяльності, де є потреба у цільовому прийнятті рішень. Функція вибору завжди пов'язана із соціально-рольовим репертуаром особистості, її правами та обов'язками, статусними, демографічними, соціокультурними характеристиками. Ми говоритимемо тільки про ситуації, за яких людина має право і зобов'язана здійснити вибір, використати об'єктивно існуючу можливість впливати на перебіг подій, несе відповідальність за наслідки свого вибору як дії, тобто їй не байдуже, як розвиватимуться події, який вплив буде зумовлений вибором тієї чи іншої альтернативи. Так виглядає коло найзагальніших питань, у межах яких розвивається весь комплекс проблем психології вибору.

Сучасні соціально-психологічні дослідження фокусують увагу на вивченні основних чинників, котрі як детермінують (причинно зумовлюють) вибір, так і організують його персоніфіковано-особистісну форму (вибір завжди передбачає особистісне прийняття суб'єктом проблемної ситуації та, відповідно, формування особистої відповідальності за наслідки вибору). Вони є суттєвими і для вирішення численних прикладних завдань практичної психології, і для наукового пояснення механізмів складних соціально-психологічних явищ.

Процес вибору здійснюється в кожному випадку, коли суб'єктивно неможливо звести до єдиного критерію "цінність" чи "переваги", що очікуються, принаймні двох з існуючих

альтернатив поведінки. Справді, якщо переваги можуть бути усвідомлені людиною безпосередньо в процесі вибору, то перед нами типове завдання визначення правильного рішення, тобто завдання інтелектуальне, а зовсім не проблемне, що вимагає прийняття рішення. При цьому інтелект відіграє важливу роль, однак сам вибір з урахуванням змісту проблемної ситуації не може визначатися прямим формальним інтелектуальним аналізом. Проблемна ситуація вимагає встановлення очікуваної цінності чи переваг у системі пріоритетів, причому останні використовуються людиною для інтегральної оцінки досліджуваних альтернатив. Вибір при цьому слід розглядати як взаємодію емотивних, волитивних й інтелектуальних складових особистісного досвіду людини [1].

Такий підхід передбачає виділення щонайменше трьох найважливіших принципів, які треба враховувати при плануванні досліджень соціально-психологічних проблем вибору:

1) оцінні критерії та вибір альтернатив поведінки завжди тісно пов'язані з ціннісними орієнтаціями, соціальними настановами, мотивацією, відносинами та очікуваннями особистості або певної групи людей;

2) прогнозування можливих стилів альтернативної поведінки в проблемних ситуаціях вибору залежить від когнітивних процесів соціально-психологічної природи – атрибуції, соціальної інтерпретації, соціального сприймання, соціального мислення тощо;

3) у процесі вибору (прийняття рішення про вибір) у свідомості завжди відображається сам Вибір, а не його суб'єктивні чинники (стиль, цінності, мотиви та ін.), що пояснюється феноменологією об'єктивності і значущості процесу соціальної дії особистості.

Виходячи з цього, можна запропонувати таку типологію поведінки в ситуації політичного вибору, що дає змогу виділити найсуттєвіші параметри його мотиваційного супроводження:

Нормативна поведінка**Ситуативна поведінка****Ритуальна, наслідувана, рольова****Аналітична, ігрова**

Раціональна

Раціональна

Розумова

Розумова

Емоційна

Емоційна

Інтуїтивна

Інтуїтивна

1. **Нормативна поведінка** від початку передбачає наявність імперативу, тобто комплексу характерних для суспільства приписів, які людина приймає та згідно з якими організує свої дії, пов'язані з вибором. Така поведінка передбачає передусім формування сталої програми, в основу якої покладено різноманітні механізми соціальної регуляції:

ритуальна – прийняття та чітке слідування груповим умовам мети;

наслідувана – слідування груповим умовам мети, але з меншою мірою розуміння “навіщо?” (“роблю, як усі”);

рольова – слідування груповим умовам мети, але при наявності усвідомлення й розуміння своїх прав і обов'язків, тих рольових функцій, що персоніфіковані рольовою ідентифікацією та звичними межами рольової поведінки, рольовими навичками. Весь цей суб'єктивний комплекс стає провідним чинником, що зумовлює вибір.

У якості психологічних механізмів, що визначатимуть характер політичного вибору, виступають вибори:

раціональний – чітке усвідомлення цілей, альтернатив, смислів, вигоди й ризику, обирання засобів дії, що ведуть до максималізації вигоди. Психологічну основу такої поведінки становить очікувана цінність можливих варіантів вибору;

розумовий – інтелектуально обґрунтований вибір з чітким розумінням наслідків і перспектив, зв'язків теперішнього, минулого й майбутнього, передбачення подій, імовірність результату;

інтуїтивний – цілі та інші елементи вибору, усвідомлювані недостатньо;

емоційний – опора на конкретні потреби, спонукання, почуття, що супроводжують альтернативи, цілі, цінності, ризику.

Нудьга, втома, огидність, байдужість та інші емоційні стани можуть формувати вибір самостійно.

2. Соціальна поведінка, що передбачає політичний вибір, завжди формується **в конкретній ситуації** – історичний час, соціально-економічний розвиток, драматургія соціального життя (найближчі актуальні події, казуси, скандали тощо), соціально-політичні процеси та ін. Всі ці умови визначають, фіксують конкретну ситуацію, в якій реалізується політичний вибір. Відповідно, ми можемо говорити про наявність **ситуативної поведінки**, яка фіксується за відносно короткий відтинок актуального часу, що, у свою чергу, може впливати на політичний вибір. Умовно кажучи, значна кількість людей може не актуалізувати події політичних виборів, живучи своїм життям, і лише на короткий час стає більш-менш причетною до актуальних завдань вибору пропонуваного альтернатив.

Ситуативна поведінка відповідає переважно нормативним умовам, але може набувати і своїх специфічних мотиваційних форм. Взагалі зміна нормативної поведінки на ситуативну і навпаки є досить поширеною. Драматурги “PR”-технологій та сценаріїв політичних баталій часто цілеспрямовано використовують механізми цих переходів для досягнення запланованих цілей (результатів виборів) з певною опорою на мотивацію таких зміщень.

В якості специфічних форм ситуативної поведінки можна виділити:

аналітичну – характеризується чітким розумінням своїх цілей і завдань вибору, ситуація враховується і як своєрідний соціально-психологічний фон, що детермінує мотивацію прийняття рішення про вибір. При цьому рівень ідентифікації з цінностями вибору достатньо високий;

ігрову – характеризується тим, що програма особистої участі формується з наміром завдати шкоди всім сторонам чи певній із них. Рівень ідентифікації з цінностями вибору мінімальний або взагалі відсутній (наприклад, продаж своїх виборчих бюлетенів, їх навмисне псування, участь молоді або пенсіонерів у “групах підтримки” певного кандидата чи “групах опозиції” до нього за винагороду та ін.). У будь-якому випадку

така поведінка спричиняється *зниженням відповідальності* за результати виборів і низьким рівнем альтернативності в прийнятті рішення.

На відміну від інших форм вибору, політичний вибір слід розглядати як елемент особистісного конструювання соціальної реальності, як реальний особистісний внесок у схему соціального устрою і функцій влади суспільства, в якому перебуває особа. Ця умова створює особливу систему вимог до організації процедури і до соціально-психологічних особливостей мотивації виборця.

Інакше кажучи, завжди виникають запитання: “Наскільки повно відображає людина соціальний світ (зв’язки, відносини, взаємодію цінностей та ін.)?”; “Що вона думає про цей світ, які надії з ним пов’язує?”; “Які способи регулювання своєї соціальної поведінки вона вибирає?”; “Які основні принципи, імперативи зумовлюють цю регуляцію?”. Всі ці запитання безпосередньо співвідносяться з феноменологічною і процесуально-регулятивною сторонами свідомості як такої.

Політична свідомість конструює множинність відносин, зв’язків, інтенцій, що визначають соціальну життєдіяльність суспільства. Політична свідомість особистості формує систему актуальних політичних відносин і тим самим задає смислові координати та мотивацію політичного вибору. У зв’язку з цим можна говорити про провідну генералізовану характеристику політичного вибору – *компетентність*.

Мотивація політичного вибору як конструктивна складова політичної свідомості передбачає активно-актуальну участь усіх ресурсів: адекватності відображення політичної реальності, глибини креативного смислового опрацювання перспектив розвитку й суспільного облаштування; нормативного визначення конвенціональних зв’язків і відносин; рефлексивного визначення місця та ролі особи (соціальної групи) в процесах суспільної життєдіяльності та ін. Тому виховання політичної свідомості на ранніх етапах соціалізації виступає головною умовою формування компетентності політичного вибору [2].

У межах загальної теорії формування вибору треба враховувати соціально-психологічні сили, котрі причинно

зумовлюють індивідуальні (особистісні) сценарії вибору. Тут можна виділити:

а) зняття збудження (релаксація) – причина (комплекс причин), що викликає збудження, завжди залишається в полі емпіричного пошуку;

б) прагнення задовольнити потреби (передусім соціогенні);

в) розширення зон комунікативних відносин (контактів, взаємодій, захисту тощо) за схемою “Це наш кандидат, він доступний для народу, до нього можна піти”;

г) самоствердження (сам факт вибору створює мотивацію свободи власної соціальної дії);

д) виконання ритуальних дій як припису.

Сценарії вибору можуть бути представлені схемами (конструктами) *очікувань* і *ціннісних орієнтацій*: очікування захисту; очікування змін; задоволення мотиву політичного спектра (консерватизм, радикалізм, лібералізм, аполітичність та ін.); очікування і прагнення до загального порядку; очікування утвердження моралі християнської справедливості; прагнення до екзистенціальних цінностей; прагнення до деструкції (“Нехай сильніша буде буря!”) та ін.

Очікування як генералізовані чинники (конструкти) формуються в тісному зв’язку з процесами соціальної життєдіяльності, виконуючи у структурі свідомості функцію регулятивного співвіднесення з множинністю соціальних стереотипів. Вивчення сталих композицій – ієрархії, інтегрованості, соціотиповості, актуальних очікувань – дає змогу дослідницьким шляхом оформити уявлення про стани масової свідомості й прогнозувати спрямованості вектора політичних виборів.

Наступною важливою складовою, що формує як особистісні, так і емажинативно зумовлені сценарії вибору, є *феномен настановлень (аттитюдів)*. Аттитюди у найзагальніших рисах визначають оцінні властивості об’єктів, котрі стають предметом мотивації альтернативного обговорення і, в кінцевому підсумку, – вибору. Вони можуть набувати стійкої форми своєрідного переконання, впливаючи як на вектор вибору, так і на його сценарії і навіть на смислоутворення: правильності –

неправильності; бажаності – небажаності; прийнятності – неприйнятності та ін. Особистісні аттитюдні конструкти (евристики) чинять вплив на логіку і характер оцінних векторів умовиводів.

У питанні мотивації політичного вибору найважливішою є проблема **евристичності вибору**, інакше кажучи – наскільки вибір раціонально осмислений, логічно підготовлений (сценарій А) чи евристично імпульсивний, з жорсткою опорою на оцінні стереотипи (сценарій Б). Евристична стратегія вибору вважається дуже ненадійною, оскільки охоплює значну кількість елементів інтуїтивного характеру та суб'єктивної плутанини. Протилежна їй – **алгоритмічна** система правил смислоутворюючого характеру, з чітким опрацюванням та розумінням кроків вибору альтернативи. При цьому алгоритмічна стратегія вибору завжди супроводжується мотивованим усвідомленням [3]: а) критеріїв корисності; б) умов переважання у порівнянні; в) параметрів та ступеню ризику.

Можна виділити два **сценарії**, за якими розгортається логіка зазначених стратегій:

1) **поведінковий** – роль суб'єкта обмежена й незначна порівняно з роллю середовища (в широкому розумінні слова). Таким чином, середовище (або ситуація, що стимулює) визначає, яка з альтернатив буде вибрана;

2) **пізнавальний** – активно діючий суб'єкт, який самостійно, з опорою на функції свідомості організує уявлення, завдання вибору і залежно від поставлених цілей підбирає систему правил, якими керується у мотивації вибору.

Виходячи з логіки таких сценаріїв і стратегій, можна запропонувати до розгляду та наступного опрацювання низку чинників, які, на нашу думку, суттєво впливають на характер політичних виборів:

По-перше, це **“значущість”** – ситуація (умовна), що складається напередодні виборів (соціально-політична, соціально-економічна, суспільно-психологічна тощо), має певну соціальну актуальність, визначаючи особливості масової свідомості. Кожна людина завдяки особливостям своєї політичної оцінки ситуації, адекватності розуміння політичних суспільних процесів співвідносить свої уявлення з завданнями майбутнього

політичного вибору. При цьому вона розуміє (глибоко, поверхово, багатомірно-одномірно чи ін.) свою роль у цьому процесі, роль своєї перетворювальної дії – вибору, будує модель відповідальності за цю дію.

Таким чином, адекватність (глибина) розуміння політичної ситуації, що склалася в суспільстві, розуміння ролі свого вибору, політичний світогляд тощо зумовлюють *значущість* ситуації для особи (її найближчого оточення). Значущість визначає конструктивні наміри, творчу мотивацію та відповідну електоральну активність. Її розуміння – перший крок до компетентності вибору.

По-друге, *“ступінь ідентифікації суб’єкта вибору із завданням вибору”* (“феномен Сократа” – “я радий, оскільки все, що тут відбувається, мене не обходить”). Особистісна актуальність самого вибору визначає значний обсяг намірів і цілей. Цінність вибору (запропоновані альтернативи, участь у процесі перетворення, можливість самоактуалізації у виборі та ін.) зумовлює активність суспільної позиції, її спрямованість. Ступінь ідентифікації – крок до цілепокладання і, відповідно, до компетентності вибору.

По-третє, *“раціоналізація вибору”* – здійснюючи соціальну дію вибору, людина передбачає спектр вигод, які він їй дасть. Оскільки політичний вибір є своєрідним актом “обміну”, то недосвідчені кандидати агітаційну роботу ґрунтують значною мірою на “відвертих” обіцянках (“Вибери мене, і ти будеш мати...”). Відповідно, з боку виборця теж звучить пряме чи риторичне запитання “Що я буду мати в обмін за свій голос?” Така ситуація стає основою драматургії виборчої соціальної дії, тобто у ній присутні всі атрибути “психології обміну”: еквівалентний – нееквівалентний; паритетний – непаритетний; односторонній – взаємовигідний; симетричний – несиметричний; гарантований – негарантований та ін.

Психологічною основою реалізації цих механізмів є визнання взаємної цінності сторін, їх спільної взаємної значущості та розгортання обміну як процесу продуктивної взаємодії. За цих умов суб’єкти вибору здійснюють каскад соціальних дій “відбору”, спираючись на раціональну (у схемі “обміну” для себе) систему вибору. Тому, досліджуючи проблему *компетентності*

вибору, слід чітко встановити, як механізми раціоналізації, якими керується суб'єкт вибору, так і змістовий контекст раціоналізації, інакше кажучи, “що” є змістовою стороною “вигоди” для виборця.

Можна запропонувати для розгляду три провідних параметри раціоналізації, котрі, як формальні складові, завжди утворюють структурну композицію і виглядають своєрідними векторами раціональної моделі вибору:

- а) очікувана цінність можливих варіантів;
- б) ймовірність пов'язаних із вибором подій;
- в) вигоди та недоліки того чи іншого результату.

Наявність чітких ознак цих складових робить вибір не тільки раціонально цілепокладаючим, а й, відповідно, особистісно компетентним [4].

По-четверте, *“індивідуальний прогноз виграшу”* – політична виборча боротьба стає складно організованою дією, а точніше – “дійством”. Учасники “виборчих перегонів” залучаються у процес з усіма ознаками азартної драматургії, причому чим більш захоплююча гра азарту, тим, як правило, вищий рівень електоральної активності. Потреба “виграшу” свого кандидата стає інколи важливішою, аніж раціоналізація обміну. В цій ситуації відбувається перенесення та ідентифікація “Він виграв – я виграв”, зазначений мотив визначає зміщення вибору: “Цей кандидат для мене більш прийнятний (за тими чи іншими раціональними ознаками чи конструйованими якостями, харизмою), але прогнози такі, що він не переможе, тоді навіть віддавати голос на програш”. Такий механізм раціоналізації потреби виграшу часто стає вирішальною умовою вибору.

Виникає запитання “чи слід відносити раціоналізацію потреби у виграші до розряду характеристик компетентного вибору?”. На нашу думку, – так. Зацікавленість і здатність диференціювати, обґрунтовувати та прогноз успішності – складні соціально-психологічні складові, які відображують ефективність соціальної, інтелектуально обґрунтованої дії, її конструктивні механізми.

Раціоналізація і прогноз виграшу можуть мати інші складові, але це питання потребує додаткового опрацювання.

Важливо те, що цей чинник існує і повинен бути включений в аналітичні дослідницькі схеми.

Аналіз мотиваційних чинників, що визначають вибір, не був би повним без розгляду явища (поняття) *нерішучості*. Традиційно феноменологія нерішучості розглядається крізь призму “боротьби мотивів”. Звичайно, вирішення цієї внутрішньо напруженої ситуації особистісного переживання завжди має індивідуально-своєрідну логіку розв’язання. Проте можна говорити й про сталі, формальні механізми, котрі є не лише пояснювальним засобом складних інтрасуб’єктивних переживань, а й технологічними параметрами керування процесом вибору, зростання його компетентності, осмисленості, особистісної значущості.

Нерішучість вибору виявляється за умови, коли виникають труднощі в оцінюванні *корисності запропонованих альтернатив*. Найчастіше це супроводжується:

а) обмеженістю чи відсутністю: достатньої, ґрунтовно адекватної, організованої, систематизованої інформації про діяльність, що розглядається, або ж про структурні зв’язки між характерними особливостями альтернатив;

б) цілі осіб, що приймають рішення про вибір, чітко не визначені, відсутня осмислена раціоналізація вибору та його наслідків для суб’єкта.

Боротьба мотивів виникає також через неможливість відповісти на запитання “Які альтернативи та в чому привабливі кожної з них?”, “Яка з них, за умови здійснення вибору, є найбільш дійовою, максималізує цілі та очікування?”

Вихід із ситуації, вирішення драми “боротьби мотивів корисності” можуть бути знайдені через поглиблення рефлексуючої складової вибору – через *аналіз наслідків*. Щоб змінити стан вибору, слід розгорнути максимально широкий спектр наслідків, причому наслідків як у випадку невибору (“Буриданів віслик”), так і вибору наявних альтернатив. Технології управління та зняття стану нерішучості завжди мають конкретний прикладний характер у межах умов і ситуацій, що виникають, і потребують спеціальної змістової розробки.

На завершення слід наголосити, що це дослідження є певною мірою однією з перших спроб узагальнити найсуттєвіші психологічні уявлення про психологічні механізми, якими супроводжується явище політичного вибору як в особистісному вимірі, так і в структурі складних імажинітивних форм його існування в якості феномена суспільної свідомості. Розробка подальших напрямів з цієї проблеми емпіричних програм та методик буде розпочата в наступному році.

РЕЗЮМЕ

Мотивационные процессы направляющего, регулирующего и активизирующего характера сложно детерминированы как природой политического сознания личности, так и социально-психологическими особенностями массового сознания. Предлагаемые подходы позволяют формулировать задачи и программы социально-психологических исследований мотивации политических выборов, состояние и направленность электорального сознания.

SUMMARY

The motivational processes of directional, regulatory and activating character are complexly determined both by the nature of personality political consciousness as well as by social- psychological peculiarities of mass consciousness. Suggested approaches allow to formulate tasks and programs of social-psychological studies of political elections motivation, the state and direction of electoral consciousness.

Література

1. *Лебединська І.В.* Теоретико-методологічні проблеми політичної культури // *Наук. студії з політ. психології.* – К., 1996. – Вип. 2.
2. *Козелецкий Т.* Теория принятия решений. – М. Прогресс, 1979.
3. *Сарджвеладзе Н.И.* Личность и ее взаимодействие с социальной средой. – Тбилиси: Мецниереба, 1989.
4. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность: В 2 т. – М.: Педагогика, 1986. – Т. 2.

© **Казміренко В.П.**

**ОСОБЛИВОСТІ УСВІДОМЛЕННЯ МОЛОДИМИ
ПОЛІТИКАМИ ОСОБИСТОГО ВПЛИВУ НА ВИБОРЦІВ
(РЕЗУЛЬТАТИ ПСИХОСЕМАНТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
МОДЕЛІ ДЕБАТІВ)**

Одним із провідних соціально-психологічних чинників впливу на політичний вибір ми вважаємо механізми регуляції взаємодії суб'єктів, що діють у політичному просторі. Відповідно до системи цінностей сучасного суспільства, спрямованого до перетворення на громадянське суспільство [1], ми пропонуємо використати в дослідженні взаємодії кандидата і виборців *модель соціального обміну*. Справді, для демократичної взаємодії сьогодні дедалі більше розвивається один з чотирьох виділених Е.Геллнером типів соціального співробітництва. Зокрема, це *обмінний тип* (торгуватися, поки не буде досягнуто домовленості, при цьому кожний з учасників незалежно контролює певний ресурс). Інші типи теж спостерігаються в нашому суспільстві: *командно-адміністративний* (один визначає, що робити іншому); тип *звичаю* (віддають, не замислюючись); тип *дарунку* (досягнення власної праці віддаються з любові). Проте за ринкових змін в економіці саме обмінний тип випереджає інші за динамікою засвоєння його людьми і все більше поширюється у відносинах.

Модель соціального обміну ресурсами давно відома в соціальній психології [2], використовується в організаційній психології [3] та найбільше опрацьована у психології споживача [4]. Саме цими прикладними науками ґрунтовно розроблені моделі прийняття рішення за принципом обміну (принцип угоди, або придбання товару). За нашим припущенням, психологічні етапи прийняття рішення щодо придбання товару характерні і для прийняття електорального рішення окремими виборцями. Структура вибору придбання товару відома [4].

Порівнявши вибори, які здійснюються під час купівлі товару і в політичному просторі при обранні представницької влади, ми звернули увагу на те, що вибір товару в широкому сенсі має циклічну структуру: від усвідомлення потреби, пошуку інформації, передкупівельного оцінювання альтернатив і

придбання належного продукту до його використання, післякупівельного оцінювання та звільнення від нього. Для дослідження електорального вибору традиційно будуються, на жаль, нециклічні моделі, котрі закінчуються саме моментом вибору, а це значно збіднює розуміння процесів, які відбуваються в суспільстві. Справді, в нашому суспільстві післявиборче оцінювання політичного вибору (як і сутнісне використання виборцем влади у власних інтересах) не дуже розвинене, однак, не зрозумівши закономірностей процесу використання товару і його оцінки, ми не зможемо зрозуміти самого процесу вибору, особливо повторного. Саме тому *першою складовою нашого підходу* було включення в дослідження моделі соціального обміну в широкому її розумінні. Зокрема, складність процесу здійснення вибору, що перетворює його на розширене розв'язання проблеми в континуумі процесу рішення, стало однією з осей семантичного простору, який має використовуватись у подальшому дослідженні. Взаємодія у рамках соціального обміну висуває на передній план дослідження впливу партнерів один на одного. Мішенню нашого дослідження стали особливості впливу на партнера залежно від уявлення про те, яким саме має бути цей вплив, щоб давав певний ефект.

Друга складова нашого підходу стосується побудови емпіричної моделі дослідження. Проаналізувавши існуючі моделі комунікації, ми дійшли висновку, що сучасні дебати між політиками (представниками політичних партій), під час яких відбувається групова дискусія за правилами і, до того ж, створюється інтерактивний простір “аудиторії вболівають” та “аудиторії за межами телестудії”, є формою взаємодії, яка наближається до втілення ідеї соціального обміну. Ми не пропонуємо у цій статті аналізувати, наскільки дебати, організовані між політиками на телебаченні, у змозі реалізувати таку можливість. Припущення, що саме дебати як процес живого і в чомусь непередбачуваного спілкування потребують багатомірної рефлексії партнерів, ресурсів ситуації, власних ресурсів і особливостей впливу, стало другою складовою нашого підходу.

Третьою складовою ми вважаємо створення моделі другого порядку. Так, у Школі молодих політиків з навчальною метою створено *модель процесу виборів*.

Четверта складова – психосемантичний підхід. Дослідження психосемантичних мереж, які існують у свідомості громадян стосовно простору вибору, доповнюється контент-аналізом текстів політичних програм для висвітлення того, як відображуються смислologами молодими політиками.

Проведено *емпіричне дослідження* психологічних станів суб'єктів виборчої електоральної активності, зокрема, здатності здійснювати політичний вибір на основі усвідомленості протиріч та готовності до конструктивних суспільно значущих результатів виборів на основі аналізу семантичних зв'язків та глибинного інтерв'ю. Це дослідження складалося з двох частин. У першій його частині моделювалися вибори в межах підготовки активних громадян віком від 17 до 45 років з різних регіонів України до участі у виборчих кампаніях політичних партій та блоків (у дослідженні взяли участь 270 осіб, аналізувалися матеріали стосовно 240 осіб). Друга частина полягала в поєднанні психосемантичного дослідження із глибинними інтерв'ю (12 осіб).

Перше дослідження (107 осіб) проводилося в межах Школи молодого політика з метою апробації економічної моделі політичного електорального вибору. В цілому було виявлено, що досить поширене в молодіжному електораті намагання все зрозуміти на основі економічних ринкових понять приводить до активного використання лексики і термінів бізнесу в політичній соціалізації та самовизначенні: бренд, ресурси, презентація кандидата як товару, його переваги тощо. Розроблена колективом соціальних психологів під керівництвом В.П.Казміренка система моделювання виборчої кампанії та виборчого процесу реалізована як організаційно-імітаційна навчальна гра. Проведено 3 цикли занять у Школі молодого політика для рекрутованих потенційних членів партії “Нова генерація”. Перші два цикли відрізнялись від останнього тим, що, незважаючи на імітаційну тканину гри, в якій використовувалась модель взаємодії як продажу, в позиційному плані навчання проводилося як благодійний внесок у розвиток учасників без обов'язкового вступу їх до партії (в якості “плати” за навчання). Цікаво, що завдяки активним методам і загальнолюдській етичній позиції така підготовка привела до того, що на час вливання учасників у місцевий мікросоціум рейтинг означеної партії підвищився з 1,2 до 2,4% (за даними

опитувань у листопаді) з подальшим його зниженням. Імітація та рефлексія власних станів були саме тим ресурсом, який потрібен молоді для самовизначення. Слухачі Школи стали свого роду агентами проведення процесу самовизначення й підвищили упізнаваність партії в регіонах.

У ході проведення гри учасники виконували письмово низку завдань, що дало змогу зібрати значну кількість продуктів творчості програмного плану “Моя передвиборча програма” та “Програма проведення виборчої кампанії”. Аналіз останніх уявлень молоді про виборчу кампанію, про власну діяльність у цей час як потенційних кандидатів дала змогу експлікувати значний пласт імпліцитних уявлень про сферу політики і про чинники електоральної активності.

Визначалися такі напрями аналізу продуктів діяльності: характер відображення виборчих компаній із світоглядних позицій молоді (самовизначення, спілкування, етичні категорії тощо); аналіз представленості засобів проведення виборчих компаній як відображення стереотипів та очікувань; аналіз семантичних мереж і зв'язку між суспільними, політичними та економічними сферами в продуктах діяльності; фіксація логіки взаємодії, конвенції, зворотного зв'язку – феноменів виходу за межі виборів як моделі закінчення електоральної активності. Найбільше представлений у програмних текстах учасників Школи технологічний аспект виборчої активності та організації компанії: від моніторингу рейтингу кандидатів – 4%*, випуску листівок – 8% до участі у формуванні дільничних виборчих комісій та спостерігачів – 17%. Останнє за обсягом представленості у текстах поступається хіба що усній агітації різних форм – 12% та організації різних акцій розважального характеру для молоді – 37%.

Взаємодії з виборцями у з'ясуванні потреб населення, збиранні наказів виборців, формуванні обов'язків майбутнього депутата під час передвиборчої кампанії є непрямими й одиничними. Незначною є також кількість одиниць, які виходять за межі дискретної моделі закінчення електоральної активності після виборів: “ситуативна користь під час виборів не гарантує допомоги після них, треба обирати не тих, хто кине, а тих, хто

---

* Відсоток учасників, які включають цей засіб у свої програми.

підкується, і гроші – не найголовніше” (приклад ідентифікації з виборцями); “мати вигляд хвацький і дуркуватий, щоб не засмучувати партійних лідерів посяганнями на кар’єру і тим самим дати їм змогу працювати спокійно” (приклад функціональної ідентичності). В межах реальних виборчих кампаній, які вивчалися методом включеного спостереження, акцент ставився саме на визначенні делегованих запитів депутатів. Уявлення про потреби виборців зазвичай обмежені ідеями благочинності та допомоги малозабезпеченим верствам (пенсіонери, інваліди, діти, одинокі матері) – 11%; програми, пов’язані зі здоровим способом життя (боротьба з алкоголізмом, наркоманією) – 4%, програми з охорони навколишнього середовища – 2%; одиничні “економічні” громадські акції (ремонт шляхів, лави на зупинках тощо) або “організація виробництва та працевлаштування незабезпечених”, “захист молоді від жорстокості суспільства”.

У плануванні організації передвиборчої компанії широко представлений економічний контекст: “розкрутка бренду”, “надавати послуги тим, хто обирається”, “шукати фінансові ресурси” – до 5%, залучати спонсорів – до 5%. Зв’язок виборчої діяльності та влади також представлений у текстах – “висувати кандидатів до рай- та міськрад”, “висувати кандидата на різні посади”, “балотуватися на мера – не переможе, так покаже себе і досвіду набереться”, “активна робота із структурами влади” – 5%. Етичні проблеми, які активно моделювалися під час гри, мало презентуються у тексті – до 3% (“добиватись справедливості на виборах”, “чесні вибори – як це наївно”).

Аналіз продуктів діяльності в модельованих виборчих кампаніях був доповнений результатами психосемантичної оцінки впливу учасників, що пропонувались як засоби організації рефлексії події. Особливості оцінки полягали в можливості зіставити прогноз ефективності власного впливу на аудиторію під час дебатів із оцінкою ефективності впливу, здійсненого аудиторією (ефективність впливу на мене особисто). Зважаючи на те, що кожен із учасників виступав і як політик (що впливає), і як представник аудиторії (відчуває вплив), що за межами моделі трапляється дуже рідко в такому поєднанні рефлексивних позицій в одній особі, порівняння оцінок могло виявити або симетричність

цих двох позицій у рефлексії групового суб'єкта, або асиметричність.

Семантичний простір для оцінки було створено трьома осями: акцентованості (змістовності) впливу, сили (активності) впливу та розширеності – надання можливості усвідомленого прийняття рішення, на відміну автоматичного, звичного. Вісь розширеності задавалася 5 шкалами: складно – просто, розгорнуто – скорочено, доступно – недоступно, доказово – довірливо, інтелектуально – емоційно.

Аналіз 240 оцінювань показав такі результати:

- сила впливу незначно вища в позиції здійснення впливу, тобто щоб вплив був ефективний, він, на думку того, хто впливає, повинен бути сильним (сильнішим, ніж оцінює ефективний вплив той, на кого впливають);

- акцентованість змісту не відрізняється в оцінці “мій ефективний вплив” та “ефективний вплив на мене” через значні індивідуальні відмінності в оцінці окремих змістових акцентів (зокрема, акцент на елітності, на національній ідеї або консервативність чи духовність впливу тощо);

- значна асиметричність за віссю розширеності, тобто ефективним впливом на себе може бути той, що дає можливість усвідомленого вибору, водночас у прогнозі ефективності власного впливу цей фактор оцінюється значно нижче.

Зрозуміло, що зафіксований в оцінці ефективності вплив дебатів на виборців в модельних умовах потребує подальшого дослідження в польових умовах, проте варто підкреслити значущість феномена асиметрії рефлексії групового суб'єкта, зокрема того, що вона пролягає через розширеність надання інформації для прийняття рішення, що особливо важливо в циклічній моделі придбання товару.

У другому дослідженні проведено аналіз особливостей семантичних зв'язків у представників різних вікових категорій громадян, виявлено типові семантичні зв'язки серед мешканців м. Києва. На попередніх етапах нашого дослідження ми провели аналіз семантичних зв'язків школярів на межі первинної політичної соціалізації. Виділено семантичні гнізда “вибір – робота – гроші – влада – політика” та “люди – суспільство – нація”, які практично не мали семантичних зв'язків. Наступне

дослідження полягало у методичному використанні різних форм його проведення (бланкової, усної і групової письмової) та в дослідженні варіативності семантичних зв'язків серед дорослих різних поколінь. Загальною рисою семантичних зв'язків дорослих (старше 29 років) є збільшення й індивідуалізація семантичних ланок опосередкування. Саме завдяки цим ланкам виникають ланцюги семантичних понять “влада” і “люди”: а) “влада – партія – об'єднання* – суспільство – люди”; б) “влада – відповідальність – люди”. Характерною для них є також побудова досить довгих ланцюгів поєднання: в) “влада – держава – традиції – сім'я – суспільство – люди” або неповних опосередкованих: г) “влада – демократія – *народ* – нація – суспільство”.

Таким чином, ми розглянули варіанти стереотипів у семантичній системі індивідів, в якій можна виокремити традиційний механізм пов'язування політичної і суспільної сфер через національну (народ, традиції), групову (об'єднання) та загальнолюдську (етичні поняття – відповідальності) ідентичності. Цим підтверджується необхідність дослідження особливостей ідентичності в сучасних умовах як важливої складової електоральної активності.

Цікавими є результати аналізу місця поняття “вибір” у семантичних системах свідомості досліджуваних дорослих. Вбудованість поняття “вибір” у семантичну мережу соціально-політичної сфери має досить високу представленість (близько 50% респондентів мають безпосередній чи опосередкований асоціативний зв'язок), тоді як у підлітків вибір найчастіше асоціюється з речами, діяльністю, роботою. Проаналізуємо наведені вище випадки семантичних зв'язків: (в) з поняттям “вибір” асоціюються поняття “воля”, “доля”, “робота”, “партія”; “вибір” асоціюється через опосередкування поняття “*депутат*” із ланцюгом “парламент – влада”. Враховуючи, що досліджувані суб'єкти представляють різні рівні активності учасників виборчих кампаній, бачимо у випадку (в) семантичну мережу індивіда (жінка, вік 50 років, освіта вища), який цілковито зайнятий роботою з організації виборчого штабу. Випадок (б) презентує імпліцитну концепцію світогляду індивіда, що бере участь у виборчій кампанії як член агітбригади (чоловік, 30 років,

---

* Позначено ланки опосередкування.

освіта вища). Суб'єктивним центром концепції є поняття “відповідальність”, завдяки якому поєднується більшість інших семантичних одиниць, зокрема “влада”, “люди”, “воля”, “гроші”, “робота”, “лібералізм”. Місце “вибір” в такій зореподібній мережі асоціюється із ланцюгом “політика – партія – люди – відповідальність”. Випадок (г) презентує семантичні зв'язки керівника бригади агітаторів (жінка, 35 років, освіта вища), які утворюють листкоподібну трикутну мережу завдяки досить великій кількості опосередкувань. Так, “вибір” асоціюється із ланцюгом “політика – влада” та опосередковано через “рішення” із “влада”. Таким чином, ми дістаємо підтвердження, що когнітивні механізми репрезентовані в семантичних зв'язках як поняття, пов'язані з політичною сферою саме в аспекті здійснення вибору.

Визначились також обмеження методики, які виявляються в неефективному співвідношенні “час проведення – результати” для осіб з низьким рівнем освіти. Серед понять, що опосередковують семантичні зв'язки щодо політичної сфери, трапляються “брід, дурість, пусті розмови, несправедливість, обман” тощо. Водночас семантичні зв'язки на рівні індивідуальних мереж часто мають мозаїчний характер, показують відсутність зв'язків між політичною, семантичною і суспільною сферами, як це було характерно для віку первинної політичної соціалізації. Використання методики для аналізу шляхів впливу на цільову аудиторію в поєднанні зі статистичними методами обробки є перспективним у подальшому дослідженні. Особливо цікавим вважається дослідження типових представників суспільних поколінь: “діти незалежності” (1995 – 2002 р. народження), “пострадянські діти” (1982 – 1995), “діти перебудови” (1977 – 1982), “покоління пізнього застою” (1969 – 1977), “покоління брежнєвської епохи” (1959 – 1969), “діти хрущовської відлиги” (1949 – 1959), “післявоєнне покоління” (1939 – 1949), “діти війни” (1929 – 1939), “сучасники революції та громадянської війни” (1909 – 1929)*. Ці покоління різняться насамперед умовами первинної політичної соціалізації, що позначається і на побудові

---

* Класифікація поколінь модифікована для України мною на основі російських досліджень О.Шестопаля [5].

семантичних мереж суспільно-політичної сфери, які відбивають особливості суспільного обміну.

Таким чином, проведений аналіз семантичних мереж, які представлені у продуктах діяльності (індивідуальних текстах програм проведення виборчих компаній) і репрезентують уявлення масової свідомості про виборчі процедури, чинники та механізми електорального вибору, доповнює психосемантичне дослідження впливів, а саме – висновок про існування асиметрії суб'єктивних станів групових суб'єктів електоральної активності.

Особливості усвідомлення молодими політиками особистого впливу на виборців за результатами психосемантичного дослідження дебатів можна охарактеризувати так:

- усвідомлення частково проводиться в контексті економічної моделі взаємодії як обміну, з недооцінкою його двосторонності;

- використання схеми обміну в моделюванні виборчої кампанії з навчальною метою підвищує рівень усвідомленості;

- наявність асиметрії в рефлексії станів пролягає по осі розширеності (на протигагу звичності, автоматичності) прийняття рішення;

- усвідомлення особистого впливу залежить від імпліцитних семантичних мереж та опосередкувань, зокрема між поняттями “влада” та “люди”.

Підсумком нашої роботи може бути рекомендація використовувати в дослідженнях і політичній освіті циклічну модель політичного вибору, а психосемантичну методика – для проведення досліджень і подальшої розробки на її основі діагностичних методик, що має не тільки прикладне, а і теоретичне значення для політичної психології [6].

РЕЗЮМЕ

Процесс принятия электорального решения целесообразно рассматривать на основе модели социального обмена ресурсами. Эмпирическое исследование модели дебатов, проведенное в рамках организационно-деятельностной игры “Школа молодого политика. Выборы”, обнаружило асимметрию в осознании характеристик влияния в зависимости от позиции, которая наиболее представлена в одном из измерений психосематического

пространства – расширенности принятия решения. В качестве фонового эмпирического результата выявлены психосемантические сети массового сознания, где понятия “власть” и “люди” образуют различные семантические гнезда.

SUMMARY

The model of electoral decision making is legitimate to scrutinize on the base of the social resource exchange model. Empirical research of debate model was organized through the organizational-interactive game at the “Young Politic’ School”. Asymmetry in perception of influence characteristics was found dependant on the position, which is mostly represented in one of psycho-semantic space dimensions – enlargement of decision making. As a collateral empiric results, the psycho-semantic nets of mass consciousness were discovered, whereas the concepts of “power” and “people” create different semantic spots.

Література

1. Гелнер Э. Условия свободы. – М., 1996.
2. Foa U.G., Bosman. Differential factors in need for love // Love and Attraction / M. Cook, G.Wilson (Eds.)– Oxford: Pergamon Press, 1979.
3. Stangl W. Personality and the structure of resource preferences // Journal of economic psychology. – 1993. – V. 14. – № 1. – P. 1–16.
4. Энджел Джеймс Ф., Блэкуэлл Роджер Д., Миниард Пол У. Поведение потребителя – СПб: Питер Ком, 2000.
5. Шестопал Е. Профиль российской политики 90-х годов. – М., 2001.
6. Найдьонова Л.А. Сучасна проблематика політичної психології на міжнародних форумах // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 57–60.

©Найденова Л.А.

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

Т.І. Єрмаков

ІНДИВІДУАЛЬНЕ РОЗУМІННЯ КОНЦЕПТУ “Я” ЯК КЛЮЧОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Завдяки значним досягненням у науково-технічній сфері людство перейшло до нової фази свого розвитку – інформаційної. Цей перехід характеризується глибинними трансформаціями в соціальному, політичному, економічному, а головне, в духовному житті. Ми стаємо свідками формування нової моделі сучасного світу, однією з головних особливостей якої є культурна глобалізація. Як культурну глобалізацію можна розглядати процес взаємовпливу, взаємодії та взаємопроникнення різних самобутніх культур з різними системами архетипів та символів, які визначають унікальний стиль світосприйняття і ставлення до світу, приміром, культури Заходу та Сходу. Останнім часом відбувається перехід, з одного боку, від епохи ізоляціонізму до епохи налагодження діалогу між представниками різних культур завдяки сучасним інформаційним технологіям, що є передумовою успішного існування суспільства в майбутньому. З другого боку, виникає загроза втрати людьми різних цивілізацій специфічних індивідуально-особистісних характеристик, що свідчить про вірогідність втрати унікального індивідуально-особистісного компоненту під впливом всебічної глобалізації.

Таким чином, суттєво зростає соціокультурна цінність кожної особистості. Для сучасної інформаційної епохи потрібна більш розвинена індивідуальність, здатна опиратися лише на себе, на свої здібності та швидко адаптуватися до нових умов життя, знаходити шляхи до самовдосконалення й саморозвитку.

За цих умов дедалі більшу увагу вчених привертає проблема індивідуальних ключових компетентностей у зв'язку з визнанням того, що інтелектуальний капітал є головною передумовою існування суспільства та економіки у майбутньому. Окрім того, причиною значної зацікавленості вчених цією проблематикою можна назвати потребу пошуку нових показників освітніх результатів, оскільки традиційні показники не є достатніми (наприклад, кількість років навчання у школі, вузі). Тобто враховується не тільки те, наскільки особистість володіє тими чи іншими знаннями, але і те, як вона їх використовує як інструмент для розв'язання життєвих проблем, виконання ролей.

З погляду філософа Жана П'єра Дюпуї, ключові компетентності – це група базових цінностей, від яких залежить успішність життя особистості в майбутньому і які збігаються з принципами головних теорій моралі сучасного суспільства: досягнення успіху, вибір власного напрямку самореалізації в житті, розуміння себе і власного внутрішнього світу, глибокі особистісні стосунки.

Компаративний аналіз навчальних програм різних країн світу показує, що вони здебільшого зорієнтовані на формування таких ключових компетентностей: соціальна компетентність (здатність до співпраці), навчання упродовж усього життя, комунікативна компетентність, самокомпетентність (самоменеджмент), політична компетентність, екологічна компетентність (ставлення до природи), культурна компетентність, креативність як компетентність, міжкультурна компетентність, медіакомпетентність, естетична компетентність, фізична (здоров'я, спорт) здатність використовувати знання на практиці [1, с. 27].

Цікаво, що більшість сучасних учених у сфері освітніх технологій відносять ключові компетентності до розумової діяльності найвищого ступеня складності. На їх думку, під час формування ключових компетентностей важливо розкрити рівень складності розумової діяльності, включеної у цей процес. Ключові компетентності передбачають певну розумову автономність, яка включає активний та рефлексивний підходи до життя. Розглядаються не тільки абстрактне мислення та дистанціювання особистості від соціальних процесів і навіть від власних цінностей

задля ініціювання та відстоювання власної позиції, але й самопізнання [2, с.113].

Незважаючи на те, що значна увага в дослідженні зазначеної вище проблематики приділяється феноменам розуміння та особистісного самопізнання як головним складовим ключових компетентностей, все ж поки що не існує стрункої теорії вивчення феномена розуміння особистістю власного Я, яка б виступала ключовою компетентністю сучасного інформаційного суспільства або, за Францом Вейнертом, мета-компетентністю чи компетентністю майбутнього, а тим більше – типології розуміння Я залежно від вікових, гендерних, індивідуальних особливостей [3, с. 5].

Мета статті – розглянути підходи, придатні для вивчення феномена розуміння особистістю власного Я як ключової компетентності, яка є результатом розумової діяльності вищого рівня, а також гіпотезу стосовно того, що одним з головних показників рівня сформованості цієї компетентності є здатність особистості розуміти насамперед поняття з найвищим ступенем узагальненості, або концептів (наприклад, “добро”, “людина”, “держава”, “сім’я”, “інший”, “Я” і т.ін.) як унікального джерела для дослідження самопізнання.

За Л. М. Веккером, “понятійна думка – це одночасно і найвища стадія розвитку мислення і найвищий рівень його організації, а разом з тим вид мислення, операндом якого є концепт” (4, с. 347). Таким чином, вживання терміна “концепт” є доцільним, оскільки він повніше відображує сутність універсальності та багатогранності понять з найвищим ступенем узагальненості.

Здатність особистості розуміти концепти може свідчити про рівень сформованості теоретичного мислення та вміння розкривати їх зміст. “Розкриваючи змістові характеристики Я людини, не можна проминути сприйняття та розуміння її самої себе. У кожній людини в певний момент життя виникає чуттєвий образ самої себе, відбувається, так би мовити, наділення себе тими чи іншими якостями особистості і конкретними якостями себе як діяча, одночасно складається емоційна оцінка себе та

формуються способи впливу на власне тіло та душу” [5, с. 15–17].

Розкриваючи зміст понять з найвищим ступенем узагальненості, індивід оволодіває культурними традиціями мисленнєвої діяльності, а це сприяє спрямованості його на постійне інтелектуальне навчання і самовдосконалення, розвиток здатності творчо мислити. Розуміння концепту передбачає своєрідну інтерпретацію, або “знаходження смислу, тлумачення як розкриття зрозуміння, тобто вихід у третій вимір” [6, с.8]. Зрозуміти – означає потрапити в контекст традиційної духовної культури [7, с.56]. Завдяки теоретичному мисленню особистість починає аналізувати абстрактні ідеї, створювати власні теорії, шукати помилки і логічні суперечності у власних роздумах, знаходити неординарні вирішення проблем [8, с. 369]. Все це сприяє формуванню узагальненого погляду не тільки на навколишній світ, але й на власне Я. Тобто розкриття змісту Я неодмінно включається до процесів рефлексії.

За результатами останніх досліджень феномена рефлексії було встановлено існування тісного зв'язку рефлексії з особистісним компонентом мислення. Функція останнього, на думку І.Н.Семенова та С.Ю.Степанова, пов'язана “із забезпеченням Я- включеності людини в мисленнєвий процес, що формує його цілісність (через осмисленість пошуку) і залежить від тих позицій Я, які займає суб'єкт відносно власного мисленнєвого руху” [9, с. 4–9]. Відтак є сенс говорити про можливість поєднання теорії самопізнання і теорії мислення, що може слугувати підставою для поглибленого вивчення ключових компетентностей.

Зазначимо, що хоча дослідження природи і специфіки оволодіння поняттями з найвищим ступенем узагальненості мають давню історію, проте досить мало уваги останнім часом приділялося вивченню проблематики індивідуального розуміння концептів. Це свідчить про унікальність цієї проблематики, з урахуванням змін в усіх формах життєдіяльності особистості, які означають новий етап індивідуалізації людини в соціумі та впливають на розвиток і функціонування її когнітивно-інформаційних процесів, зокрема мисленнєвих.

Перші наукові праці про специфіку оволодіння індивідом концептами або “універсаліями” (від лат. *universale* – загальне) належать античним ученим. Зокрема, Аристотель розглядав “універсалії” як предикати, поділяючи їх за ступенем спільності на “роди” й “види”, що стало основою для створення теорії визначення й класифікації. Універсалії і онтологічно (в розумінні реальності), і гносеологічно (в розумінні їх пізнання) є “другими сутностями”, похідними від “перших сутностей” – індивідів, реальне існування яких встановлюється безпосередньо у чуттєвому досвіді [10, с. 278].

У вивченні проблематики оволодіння індивідом поняттями з найвищим ступенем узагальненості значними були досягнення вчених у минулому столітті, передусім представників соціокультурного підходу (Дж.Брунер, М.Коул, Л.Леві-Брюль, К.Леві-Стросс, А.Р.Лурія), які багато уваги приділяли вивченню специфіки впливу різних культур на розвиток інтелекту індивіда [11, с. 80]. Значно збагатили знання про інтелектуальну та мисленнєву діяльність дослідження представників когнітивної психології (Ж.Піаже, Л.М.Веккер, Дж.Келлі, М.А.Холодна, К.Дункер). К.Дункер, приміром, розглядає розуміння як інсайт, тобто “одноразове “вбачання”, уловлювання функцій та відношень між елементами ситуації, а також вважає, що таке “вбачання” реалізовується як синтетичне знаходження”(цит. за [4, с. 230]).

Варто підкреслити також цінність психології особистісних конструктів Дж.Келлі, яка ґрунтується на філософії конструктивного альтернативізму. Особливу увагу він приділяє психологічним особливостям процесу розуміння. На його думку, “кожна людина по-своєму, відповідно до своїх інтересів при антиципіюванні подій, розвиває систему тлумачення, яка включає порядкові відношення між конструктами; люди відрізняються один від одного тлумаченням подій” [13, с. 135, 139]. Л.М. Веккер вважає, що без розуміння не може бути і думки у психологічній специфічності людини. Він обґрунтовував важливість розуміння концептів як одного з шляхів до особистісного самозбагачення.

Певний інтерес становить розгляд проблем ключової компетентності з позицій культурно-історичної теорії вищих

психічних функцій Л.С Виготського. За цією теорією, інтелектуальний розвиток індивіда відбувається завдяки оволодінню ним значеннями слів і візуальною символікою, а також процесуально-діяльнісним підходом (С.Л.Рубінштейн, А.В.Брушлинський, Л.А.Венгер), у якому ключовим поняттям є “мислення–здатність”. Тобто сутністю інтелектуального виховання має бути формування в індивіда здатності розуміти й генерувати нові думки.

Експериментальному вивченню концептів різних рівнів узагальненості значну увагу приділяє М.А.Холодна. У своїй праці “Экспериментальный анализ особенностей организации понятийного мышления в процессах постановки и решения задач” вона пропонує в якості складових концепту такі види когнітивних структур: родові визначення, узагальнювальні характеристики, подібні види, частини об’єкта, якості об’єкта, функціональні характеристики, асоціації (цит. за [4, с. 363]).

Загалом розгляд проблематики індивідуального розуміння концептів потребує комплексного підходу. Інакше кажучи, окрім теорії мислення, треба апелювати до психології самосвідомості, психології Я (І.С.Кон, В.В.Столін, К.Абульханова-Славська, О.Б.Старовойтенко, Т.Шибутані).

Враховуючи розглянуті вище психологічні теорії, можна сказати, що наукове обґрунтування індивідуального розуміння концепту Я як ключової компетентності можливе за умови проведення наукового дослідження, основними завданнями якого є виявлення психологічних закономірностей індивідуального оволодіння поняттями з найвищим ступенем узагальненості, розкриття та обґрунтування онтологічних, феноменологічних та психологічних значень концепту Я, розробка моделі дослідження індивідуального розуміння цього концепту з урахуванням вікових, статевих та індивідуально-психологічних особливостей суб’єктів в умовах соціально-культурних змін, зокрема в критичні для мікросоціуму (сім’ї) моменти очікування народження дитини – приходу у світ нового Я. Емпіричний матеріал усвідомлення Я взагалі, свого власного і Я майбутньої дитини слугує створенню простору для побудови типологій розуміння Я як ключової компетентності. Збирати емпіричний матеріал доцільно за

допомогою таких емпіричних методів, як опитування, рефлексивні техніки в ході групової дискусії, глибинне інтерв'ю.

Оскільки основою феномена компетентності є психологічні процеси (в нашому випадку мисленнєві), визначення рівня сформованості компетентності розуміння власного Я в особистості стає можливим завдяки експериментальному дослідженню психологічних особливостей розуміння понять з найвищим ступенем узагальненості, створення типології розуміння концепту Я, визначення зв'язку ефективності ключової компетентності розуміння Я в окремих життєвих ситуаціях та сутнісних соціальних ролях людини з окремими типами розуміння Я, у чому вбачаємо завдання подальшого дослідження.

Наведений теоретичний аналіз показує, що на сучасному етапі розвитку суспільства індивід для свого успішного становлення як особистості має розвивати гнучкість та адаптивність мислення, освоювати вміння самопізнання та знаходити нестандартні рішення, тобто розуміння власного Я стає однією з ключових компетентностей. Обґрунтування типологічного підходу до вивчення процесів розуміння Я на етапі очікування входження нового суб'єкта в людський світ стало необхідним етапом подальшого розгортання емпіричного дослідження характеристик суб'єкта нового інформаційного суспільства.

РЕЗЮМЕ

Путем анализа образовательных и психологических представлений о сущности ключевых компетентностей возможно рассмотрение понимания концепта Я как одной с ключевых компетентностей личности. Исследование феномена понимания концепта Я и создание типологии его понимания с учетом возрастных, гендерных и личностно-психологических особенностей субъектов в условиях социально-культурных изменений позволяет создать развивающую технику, основная цель которой – разработка рекомендаций относительно создания оптимальных условий для развития самопознания, творческого мышления и рефлексии.

SUMMARY

Through the analysis of educational and psychological assumptions about the essence of key competencies it is possible to view the understanding of I-concept as one of key personality competencies. The phenomena investigation of understanding I-concept and creating the typology of its understanding with regard to gender, age and individual-psychological differences of subjects in terms of social-cultural changes allows to create a developing technique, which main goal is to work out recommendations regarding creation of optimal conditions to develop self-learning, creative thinking and reflection.

Литература

1. *Dominique Simone Rychen*. Definition and Selection of Key Competencies // Report of Swiss Federal Statistical Office, 1997. – P. 27
2. *Philippe Perrenoud*. The key to Social Fields Essay on the Competencies of an Autonomous Actor. A Sociological Perspective // Report of Swiss Federal Statistical Office, 1999. – P. 21.
3. *Helen Haste*. Competencies, Psychological Realities. – England: University of Bath, 1999.
4. *Веккер Л.М.* Психика и реальность: единая теория психических процессов. – М.: Смысл, 1998.
5. *Бодалев А.А.* Я, Я – не Я, Я-образ, Я-концепция, Я и мой мир, кто Я в этом мире? // Мир психологии. – 2002. – № 2.
6. *Шпет Г. Г.* Философские этюды. – Москва, 1994.
7. *Старовойтенко Е.Б.* Жизненные отношения личности: модели психологического развития. – К.: Лыбидь, 1992.
8. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. – СПб.: Питер Ком, 1998.
9. Рефлексия в организации мышления при совместном решении задач // Новые исследования в психологии и возрастной физиологии.– 1989.– № 1.
10. Философская энциклопедия / Под ред. Ф.В. Константинова. – М.: Сов. энциклопедия, 1970.
11. *Юнг К. Г.* Психологические типы / Под. ред. В. Зеленского. – М.: Университетская книга, 1997.
12. *Холодная М.А.* Психология интеллекта: парадоксы исследования.– Томск: Изд-во Том. ун-та.; М.: Барс, 1997.
13. *Келли А. Дж.* Теория личности. – СПб: Речь, 2000.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПОМИЛКИ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА

Уже понад десять років нас оточує цілком інша суспільно-політична реальність, аніж та, у якій формувалися свідомість більшості дорослого населення України, система особистісних цінностей та соціальних настановлень. У цій реальності, яка є динамічним процесом і в якій активно закладаються засади цивілізованого, демократичного суспільства, з'явився принципово новий для держави тип людей – *політичних лідерів* [1]. Звичайно, політика як мистецтво управління державою існувала не лише відтоді, коли Україна здобула незалежність. Але політик радянського типу і гарту, якщо він не перебував “на вершині” тогочасної політичної ієрархії, був дуже обмежений у праві самостійно приймати рішення, оцінювати факти, обирати механізм втілення відповідних рішень у життя. Він діяв в умовах браку інформації і приймав рішення, керуючись інструкціями, досвідом та здоровим глуздом. Проте за обставин, коли до політичної ситуації неможливо підійти раціонально, а розплата за помилку може бути дуже великою, коли людина розуміє це, свідомість продукує розмиті, ненадійні рішення і включається більш глибокий механізм – інстинкт.

Функція інстинкту в даному, історичному і в подібних до нього випадках – вибрати парадигму, в якій прийматиметься рішення, якщо під парадигмою розуміти простір ідей і його типологію, закони руху в цьому просторі. Далі інтелект покликаний оформити і пояснити рішення після інстинктивного вибору парадигми. Лідеру здається, що він вибрав єдино правильний шлях з усіх можливих або надійно скопіював аналогічний досвід попередника, що виявився успішним. Та за однакових обставин різні політичні лідери різних рівнів в СРСР вибирали неоднакові рішення, які іноді радикально різнилися поміж собою, особливо в останні роки існування Союзу.

Новий соціальний дискурс лавиноподібно вніс у життя кожної особистості величезну кількість нових слів, понять і термінів. Слова переважно іншомовного походження, вихоплені з контексту, створили повний семантичний хаос, викликали

фрустрацію і відчуження разом з прихованою або відкритою неповагою щодо тих, хто ці слова вживав найчастіше.

Їжа, секс, оборона і сон – чотири основних інстинкти, до яких можна звести мотивацію поведінки всякої живої істоти. Абстрактне мислення людини і її свідомість дають змогу звести шкалу мотивацій від базових потреб до вищих, як у відомій “піраміді потреб” Абрахама Маслоу [2]. Таким чином, узагальнюючи тематику вершини цієї піраміди, ми можемо сказати, що базові інстинкти доповнюються п'ятим компонентом, так само неухильним *прагненням до ідеалу*. Оскільки свідомість може розрізняти і абстрагувати, вона рефлексує до нескінченності, вибудовуючи пари порівнянь, у спробах знайти ідеальний варіант. Потребу сну, як гальмування процесів кори головного мозку, можна в цьому разі вилучити з переліку тих базових напрямів, які стимулюють особистість до того, щоб очолити якийсь процес, оволодіти ресурсом, стати політичним лідером.

Помилка псевдовідповідальті. Українські політики “нової хвилі” зненацька отримали значний маніпулятивний ресурс у вигляді новопосталої держави, її міфології, її друзів і ворогів. Переважна більшість їх тоді політиками не були і такими себе не вважали. Адміністратори і управлінці вищої та середньої ланки постали перед вибором – керувати цим ресурсом далі, кинути його напризволяще чи делегувати право управління комусь іншому.

У разі позитивного рішення – рішення керувати ресурсом далі – політик повинен брати на себе відповідальність за всі наслідки управління, позитивні й негативні [3]. Проблема в тому, що в момент отримання доступу до ресурсу політик майже ніколи не має повної інформації про те, чого насправді можна досягти з його допомогою, а чого ні. Надзвичайно високий ступінь оцінності у прийнятті рішення призводить до того, що політик, керуючись завищеною самооцінкою, суб'єктивно оцінює свої шанси. Якщо це доводиться робити публічно, то рівень похибки зростає. Політик, дитяча психіка якого формувалася на героїчних або псевдогероїчних взірцях поведінки, мусить завжди виставляти перед собою і своїми підлеглими “планку”, значно вищу за реальні можливості ресурсу, до якого зараховується і особистість політичного лідера.

Згадана вище “героїчна” парадигма вимагає демонстративного взяття відповідальності за подальшу долю ресурсу. Ним можуть бути гроші, підлеглі, інформація, зв’язки, стан здоров’я тощо. Водночас інтуїція підказує, що конкретне завдання не може бути реалізоване з повною відповідальністю.

Публічно прийнята політичним лідером відповідальність означає, що він реалізовує свою лідерську рису *керівника*. Якщо це відбувається лише символічно, то фактично такий лідер є виконавцем. Наприклад, до Верховної Ради України першого скликання пройшла значна кількість людей, які хибно розуміли масштаб своєї відповідальності, будучи винесені нагору обставинами. Цей тип лідерської помилки трапляється в політиці значно частіше, аніж у бізнесі, бо закони ринку вносять свої корективи і примушують порівнювати масштаб лідера з його ризиками.

Проте часто від політичних лідерів вимагається прийняття відповідальних рішень в умовах невизначеності. Тому політики іноді несвідомо користуються прийомом зворотного делегування відповідальності тим, хто призначив або обрав його на відповідний пост чи посаду. Така інверсія, маючи ще й чисто юридичне підґрунтя, у психологічному плані означає імітацію справжнього лідерства.

Відповідальність за перемогу політичного лідера принципово відмінна від відповідальності за поразку. В останньому випадку йдеться не тільки про можливе юридично або морально обґрунтоване покарання. Справжній політичний лідер, що припустився прорахунків, бере на себе відповідальність за помилки своїх підлеглих та однодумців. Відповідальність за успіх означає швидко освоїти новий статус, конвертувати новонабуті переваги у стабільний, осмислений продукт, у частину наявного ресурсу. Можна припустити також, що пряма чи побічна відмова від відповідальності – це реалізація інстинкту сну, яка домінує за обставин, коли вищі потреби відсутні або емулюються.

Помилка некомпетентності. Політичний лідер, якого кадрові перестановки перекидають з одного крісла в інше, часто опиняється в ситуації повного психологічного дискомфорту. Підставою для сучасних кадрових переміщень виступає здебільшого лояльність до існуючої владної команди, а також уміння розпізнавати політичні сигнали “свій – чужий”.

Хоча головне завдання політичного лідера – *в цілому* вести підвладну йому систему вперед, а про підвладний ресурс остаточне, кінцеве знання здобути неможливо, бо суспільство увесь час перебуває в динаміці, все ж адекватний рівень фахового знання дає змогу такому лідерові не тільки приймати компетентні рішення, а й створити переконливу систему зовнішньої аргументації. Це вкрай важливо для політичного лідера, який на певному етапі неминуче залежатиме від думки своїх послідовників.

Компетентність є наступною після відповідальності рисою у переліку лідерських характеристик. Це не просто підвищення рівня відповідальності. Підсвідомі страхи лідера долаються вольовим зусиллям, після якого почуття відповідальності є бар'єром для “лідерогенних” фобій. До речі, за псевдо-відповідальності фрустрація не тільки не зникає, а й подвоюється, оскільки доводиться затрачати додаткові сили на маскування перед політикумом своїх природних побоювань, які нікуди не зникали і щомиті можуть справдитися.

Компетентність політичного лідера – це акумульований і усвідомлений досвід. Її треба доводити на раціональному рівні, на рівні свідомості того, хто доводить, і тих, кому її доводять. Це додає рішучості, оскільки *досвід компетентності* протягує місток аргументації “за” у минулий час і екстраполює ці аргументи у майбутнє.

Помилка некомпетентності – це прояв інстинкту їжі, коли страх перед тим, що можливість поповнити ресурс не гарантована, змушує індивіда ковтати все, що нагадує їжу, незалежно від реальної можливості перетравити і засвоїти поглинуте.

Помилка імітації. Якщо радянських політичних лідерів з повним правом можна було назвати адміністраторами, то підприємці в прямому і переносному значеннях – це постаті, які завоювали новий політичний простір України. Психологія підприємця є протилежною до психології політичного лідера. Його бог – процес, у якому правила гри якщо й існують, то так стрімко змінюються, що немає потреби надто часто їх дотримуватись. Здавалося б, навпаки, згідно з класичними оцінками лідера [2], безпринципність також є політичною рисою. Але для підприємця-лідера, на відміну від політика, безпринципність не є

публічною. Крім того, дуже важлива характеристика такого лідера – якщо не єдина, то обов’язкова матеріальність вигоди. Раціональність підходів диктує лише видимі цілі: якщо підприємець не бачить у вигляді результату якийсь матеріальний об’єкт, віру у свої ідеали він не збереже.

Лідер-підприємець може мати значні й успішні приклади менеджменту з попередньої, дополітичної сфери своєї діяльності. Типовою його помилкою на перших кроках політичної кар’єри є механічне перенесення менеджерських навичок у політичне управління. При цьому проходить повз увагу та обставина, що сучасний політик функціонує в психологічному полі суспільної групи, яка має значно більше ступенів свободи, аніж виробничий колектив. Політичний лідер у своїй діяльності тяжіє до того, щоб група його послідовників чи прихильників перетворилася на колектив, але здійснює свій вплив через особистісні характеристики, а не через авторитет функції, яку він виконує у даній групі. Розроблені для менеджменту теорії лідерства неминуче відхилитимуться від політичної практики, особливо у тій її частині, що торкатиметься зворотного зв’язку лідера з групою. Політичний лідер мусить відповідати “громадській думці” (державно-правовій фікції, за визначенням Юргена Хабермаса) [3], а насправді – вгадувати чи інтуїтивно відчувати невисловлені з різних причин сподівання групи і повертати ці сподівання у вигляді зрозумілих для цієї групи імперативів.

Помилка імітації має свої витoki в інстинкті оборони, оскільки різного роду мімікрії дуже поширені серед живих організмів.

Помилка псевдохаризми. Політичні лідери, що досягли перших успіхів завдяки особистісному впливу, легко йдуть на те, щоб оголосити свої досягнення результатом харизми (від грецької “дар”). Тобто харизматичний лідер впливає на своїх послідовників ірраціональним шляхом [6]. Що, втім, має і певні соціально-політичні закономірності. Наприклад, харизматичність виявляється тим яскравіше, чим далі її носій перебуває від соціальних інституцій. Краще було б, щоб такий лідер мав досвід страждання від цих інституцій, був репресований тощо. Тоді він може мати якусь фізичну відмінність, навіть ваду, яка “знаково” вирізняє його з-поміж інших. У такого лідера невичайна біографія з елементами, які легко трансформуються в міфи. Коли він

досягає мети, то починає перетворюватися на керівника, котрий через інституціоналізацію свого впливу хоче втримати його таким же сильним. Тобто словосполучення “політичний харизматичний лідер” за змістом є оксюмороном, хоча певним українським лідерам не відмовиш в епізодичній харизматичності.

Помилки псевдохаризми припускаються сильні політичні менеджери, які вишколюють свою команду настільки, що службовці починають розуміти хід думок свого лідера ще до того, як він їх висловить. Уміло організовані мітинги та зустрічі з виборцями включають механізм психічної індукції, коли на товп у часових межах заданої програми сприймає і репродукує ті політичні істини, які виголошує лідер. На суб’єктному рівні феномен цієї помилки виявляється так, що з мітингу політичний лідер іде з повною переконаністю, що він має нових вірних послідовників, оскільки бачив це на власні очі. Натомість послідовники, позбавляючись гіпнозу штучно створеної ситуації, залишаються з приємними враженнями від зустрічі. Але зі своїми переконаннями.

Якою є функція харизматичного лідера? Це, так би мовити, кризовий менеджер, який у тупиковій ситуації каже: “я знаю, як треба зробити”. І невмотивовано високий з раціонального погляду рівень довіри до нього змушує групу включатися в політичні процеси так інтенсивно, як раніше вона на це не наважувалась. Група досягає мети, як і лідер, і, що характерно для такого типу діяльності, виникає обопільне задоволення не лише результатом, а й процесом. Харизматичний лідер вносить в діяльність соціальної групи елемент ризикової гри, що вивільняє творчі імпульси учасників і надає перемозі особливої ваги.

Харизматичний лідер – антитехнологічний, він приймає рішення миттєво, принаймні ніхто, а часто і він сам не в змозі пояснити логіку своїх висновків. Крім того, парасексуальна домінанта створює довкола всіх дій харизматичного лідера ореол успішності. Навіть тоді, коли його перемоги закономірно змінюються поразками, останні набувають характеру героїчних міфів.

Псевдохаризматичний лідер, на відміну від “звичайного” харизмата, дуже цінує ієрархічну піраміду, оскільки вона в його очах є конкретним свідченням успішності його впливу. Проте він

уникатиме прямого й несподіваного контакту з натовпом, особливо якщо той попередньо не “розігрітий”. Це компенсується вищим, ніж в інших лідерських типів, рівнем ефективності, більшою динамікою всередині своєї групи. Коли закінчується екстремальна ситуація, що склалася за певних природних суспільно-політичних обставин, такий лідер штучно генерує у своїй групі кризові умови. Бо за кризових умов він відчуває власну високу пасіонарність і її зворотний зв’язок, насправді симульований виробничим стресом.

РЕЗЮМЕ

Новые общественные отношения после распада СССР выявили потребность в новых типах лидерства, поскольку предыдущая схема социального администрирования не полагала факт лидерства социально приемлемым явлением. Лидеры нового времени в Украине возникали ситуативно, и вследствие ускорения социальных процессов совершали ошибки, которые можно классифицировать следующим образом: ошибки псевдоответственности, ошибки некомпетентности, ошибки имитации, ошибки псевдохаризмы. Общая составляющая этих ошибок – мнимость восприятия субъектом объективных общественных условий и абсолютная доминанта самооценки.

SUMMARY

The new social relations after the collapse of USSR detected the need in new types of leadership, since the previous scheme of social administration did not consider the fact of leadership as socially acceptable. Leaders of new era in Ukraine appeared occasionally, and due to speeding up of social processes had made mistakes which could be classified as follows: mistakes of pseudo-responsibility, incompetence mistakes, imitation mistakes and pseudo-charisma mistakes. The common element of these mistakes is subjective perception fallacy of objective social conditions and absolute dominance of self-appraisal.

Література

1. *Донченко О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика. – К.: Либідь, 2001.
2. *Маслоу А.* Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999.
3. *Ольшанский Д.* Основы политической психологии. – Екатеринбург: Деловая книга, 2001.
4. *Макиавелли Н.* Государь. – М.: Планета, 1990.
5. *Habermas J.* The theory of Communicative Action. – Boston, 1984.
6. *Берн Э.* Лидер и группа. – Екатеринбург: ЛИТУР, 2001.

©Покальчук О.В.

О.М.Скнар

МАСКУЛІННЕ ТА ФЕМІНІННЕ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ПОРТРЕТІ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА (НА МАТЕРІАЛІ ВИВЧЕННЯ УЯВЛЕНЬ МОЛОДІ м. КИСВА)

На сьогоднішній день існують лише окремі дослідження, виконані на теренах пострадянського простору, які стосуються гендерних аспектів політичного лідерства. Зверталася, зокрема, увага на вивчення гендерних іміджевих характеристик кандидатів у президенти України [1]. Аналізувались причини зниження представництва жінок у владних структурах за часів демократії [2] та причини низької представленості жінок у парламентах Росії та України [3]. Вивчалися мотивація залучення жінок і чоловіків до партійної діяльності [3; 4], а також погляди жінок-парламентарів Росії на “жіноче питання” [5]. Досліджувалися гендерні аспекти функціонування влади [6; 7]. З’ясовувалися відмінності між парламентарями-чоловіками та жінками у використанні мови та її засобів [8]. Вивчалися стереотипи сприйняття портретних зображень політичних лідерів різної статі [9]. Збирались дані про участь жінок у парламентах та владних структурах Росії [9], країнах Заходу [10], у Великій Британії [10; 7], США [7] та ін.

Незважаючи на те, що гендерна психологія в Україні останнім часом почала стрімко розвиватися, проблеми зв'язку лідерства і статі більш ґрунтовно, “глибоко” досліджені зарубіжними вченими. У гендерних дослідженнях лідерства найпомітнішими сьогодні є три напрями. Прихильники першого вважають фактор статі домінуючим, тобто більш значущим, ніж інші, зокрема, важливішим за лідерські якості. Прихильники другого напрямку стверджують, що лідерська роль, статус у групі при сприйнятті лідера є визначальними, тобто важливішими за стать. Прихильники третього напрямку розглядають наявність лідерських якостей і стать як рівноцінні фактори [11].

Спеціальна увага приділялася вивченню того, наскільки часто чоловіки й жінки опинялися в ролі лідерів. Досліджувався лідерський стиль поведінки, розглядалась проблема ефективності виконання лідерської ролі чоловіками і жінками, ставилось питання про лідерство і статеву структуру групи, досліджувалось прагнення до лідерства серед чоловіків і жінок, а також питання гендерної ідентичності лідерів у різних культурних традиціях [12; 13; 14].

Проте ще низка актуальних проблем залишається поза увагою дослідників. До них, зокрема, належать проблема маскулінного та фемінінного у психологічному портреті лідера (як чоловіка, так і жінки), питання про їх співвідношення. Потребують вивчення також уявлення про гендерну поведінку політичних лідерів.

Загальновідомо, що маскуліність асоціюється з компетентністю, активністю, незалежністю, самовпевненістю, рішучістю, агресивністю, емоційною стриманістю, здатністю захистити, а фемінінність – з пасивністю, залежністю, недостатньою впевненістю в собі, нерішучістю, надмірною емоційністю, сподіванням на допомогу тощо. Високий рівень розвиненості в індивіда як маскулінного, так і фемінінного якостей свідчить, на думку Сандри Бем [15], про індивідуальну здатність особи діяти водночас і по-жіночому, і по-чоловічому, залежно від конкретних ситуативних умов, що уможливають ту чи ту поведінку.

На основі згаданих вище характеристик, які існують на рівні буденної свідомості, сформувались гендерні стереотипи (маскулінність, фемінінність та андрогінність) як досить сталі уявлення про моделі соціальної поведінки та риси характеру, притаманні чоловікам і жінкам. Разом з тим навіть “неозброєним оком” можна помітити, що означені фемінінні якості не відповідають навіть буденним уявленням про те, яким має бути лідер.

Цікавими видаються дані досліджень, присвячених вивченню впливу стереотипів на сприйняття різних аспектів поведінки чоловіків і жінок у ролі лідера [15; 16; 18; 19; 20]. Автори вказують на те, що у буденній свідомості існують як гендерний стереотип (про те, як мають поводити себе чоловік і жінка), так і лідерський (який вказує на те, яким повинен бути лідер). При цьому вони з'ясували, що уявлення про конкретного лідера зазвичай не збігаються або з гендерним, або з лідерським стереотипом [21]. Для того щоб усунути неузгодженість, яка виникає між прогнозованою за стереотипом і реальною поведінкою лідера, індивід вдається до певних прийомів, а саме: до каузальної атрибуції (наприклад, досягнення успіхів жінками пояснюється везінням, вдачею, а не здібностями); до ігнорування неузгодженості; рольового вирівнювання (поведінку лідера підганяють під рольовий стереотип); присвоєння девіантного ярлика (жінку, що робить кар'єру, називають “чоловіком у спідниці”); витіснення з групи (жінкам-менеджерам, наприклад, надають менше інформації) тощо [10].

Сьогодні набула поширення думка про те, що лідером може бути лише людина з маскулінними рисами. Пояснюється це тим, що маскулінність (а не фемінінність чи андрогінність) надає особистості більше переваг. На думку деяких авторів [22; 23], жінки саме тому і намагаються демонструвати маскулінну поведінку, що від неї може бути більше вигоди, ніж втрат. Саме тому ряд жінок і наслідує маскулінний лідерський стиль [22], особливо якщо вони займають посади в традиційно чоловічих сферах діяльності [16]. Цікаво, що, на думку деяких учених, використання у практиці спілкування одночасно

маскулінних і фемінніних моделей поведінки може призвести до дисфункціонального внутрішнього конфлікту [23].

Привертає увагу той факт, що наведені у спеціальній літературі наукові дані є досить суперечливими, а отримані емпіричні результати – неоднозначними, інколи навіть протилежними. На сьогодні поки що немає такої теорії, яка змогла б цілісно інтегрувати існуючі погляди й емпіричні дані із зазначеної проблематики.

На нашу думку, феномен лідерства доцільно розглядати насамперед у контексті поняття про взаємодію лідера і тих, хто його визнає (чи не визнає) у цій якості, тобто як результат двостороннього впливу. Друге зауваження стосується того, що в різних соціальних групах гендерні проблеми лідерства мають свою специфіку. Це стосується зокрема молодіжної аудиторії, яка і була предметом нашого дослідження.

Чим можна пояснити науковий інтерес до питання про те, якими постають лідер-чоловік і лідер-жінка в уявленнях молоді? На наш погляд, тут існує принаймні дві обставини. З одного боку, молоді люди є носієм поглядів і настроїв суспільства, в якому вони зростають. З другого – гендерні стереотипи молоді не такі жорсткі; молодь має свою гендерно-психологічну субкультуру і свої уявлення про чоловіче й жіноче лідерство. Крім того, молодь є тією силою, яка не тільки впливає на сьогоденний менталітет суспільства, але й формує його майбутнє. Усе викладене вище зумовило наш науковий інтерес до цієї проблеми.

У статті пропонуються окремі результати проведеного нами емпіричного дослідження уявлень молодих людей про гендерні складові (компоненти) портретів політичних лідерів.

Дослідження проводилось у 3 етапи. *На першому* з них здійснювався добір емпіричних індикаторів, було з'ясовано якості, з яких складається гендерний портрет чоловіка й жінки. Ці якості й були використані у подальших дослідницьких процедурах у ролі дескрипторів.

На другому етапі з'ясовано уявлення молоді про еталонну лідерську поведінку (окремо чоловіків і жінок). Для оцінки запропоновано абстрактні збірні образи ідеальних лідерів обох

статей, що давало змогу отримати “чисті” портрети лідерів обох статей, не забарвлених як індивідуальними особливостями конкретних лідерів, так і особистим ставленням до них респондентів. Використовувались методика “Профіль психологічного гендера особистості”, розроблена під керівництвом О.Б.Старовойтенко, та методика Т.Лірі. Побудовані психологічні портрети ми порівнювали між собою. Виявилось, що гендерний портрет ідеального лідера-чоловіка є маскуліним, а лідера-жінки – андрогінним.

На третьому етапі виявлялися гендерні складові портретів конкретних політичних лідерів, що існують в уявленнях молоді.

Усього в дослідженні взяли участь 630 представників студентської молоді м. Києва. Серед них 318 осіб чоловічої і 312 осіб жіночої статі.

В якості дослідницького інструментарію була використана методика “Профіль психологічного гендера особистості”, розроблена під керівництвом О.Б.Старовойтенко і доповнена нами. В якості оцінних дескрипторів в цій методиці було використано 10 бінарних пар якостей, за якими чоловіки й жінки найбільше розрізняються. А саме: “автономність – залежність”, “агресивність – поступливість”, “домінування – виконавство”, “глобальний інтелект – конкретний інтелект”, “дистанційованість – емпатія”, “об’єктна (предметна) спрямованість – суб’єктна (особистісна) спрямованість”, “розсудливість – інтуїтивність”, “раціональність – емоційність”, “рефлексивність – самопереживання” та “спрошеність – витонченість”.

Об’єктами оцінювання було обрано 10 політичних лідерів: Дж.Буш, Н.Вітренко, В.Жириновський, М.Олбрайт, В.Путін, П.Симоненко, М.Тетчер, Ю.Тимошенко, І.Хакамада, В.Ющенко.

При складанні списку політичних діячів ми враховували такі критерії:

- 1) ступінь відомості та популярності політика серед населення України;
- 2) частоту згадувань політика у засобах масової інформації;

- 3) несхожість політиків між собою з огляду на їхні гендерні прояви;
- 4) рівну представленість політиків обох статей.

Учасникам дослідження пропонувалося оцінити кожного політичного лідера за 10 бінарними ознаками, які характеризують психологічну маскуліність та фемінінність особистості. При цьому використовувалася семибальна шкала. За інструкцією, оцінка 1 або 7 означала, що дана якість у даного політика виражена яскраво; 2 або 6 – помірно; 3 або 5 – слабо, а оцінка 4 бали означала відповідь “не можу визначити”.

Отримані дані узагальнювалися в гендерних портретах політичних лідерів, які було складено за усередненими показниками і які репрезентують уявлення сучасної молоді. Графічні зображення профілів конкретних лідерів “наочно” відображають ступінь вираженості маскулінних та фемінних компонентів у межах заданих нами бінарних опозицій.

Отримані профілі політичних лідерів ми аналізували спочатку окремо серед лідерів-чоловіків та лідерів-жінок, потім між “жіночою” та “чоловічою” групами лідерів.

У процесі аналізу гендерних профілів чоловіків (рис.1) було виявлено, що тільки гендерний профіль Дж.Буша є виключно маскуліним, тобто в ньому не представлені фемінінні риси. В усіх інших відтворених психологічних портретах політиків наявні як маскуліні, так і фемінінні риси. Так, у гендерному профілі В.Путіна за яскраво виражених маскулінних ознак присутня така фемінінна характеристика, як “конкретний інтелект”. У психологічному портреті П.Симоненка наявні такі фемінінні риси, як “конкретний інтелект” та “залежність”. У психологічному портреті В.Ющенко маскуліні риси поєднуються з жіночими “поступливістю”, “емпатією” та “витонченістю”. А у портреті В.Жириновського поряд з маскулініними рисами присутні “інтуїтивність” та “емоційність”. За результатами нашого дослідження, найбільш маскуліним в уявленні респондентів є Дж.Буш, а найбільш жіночним – В.Ющенко.

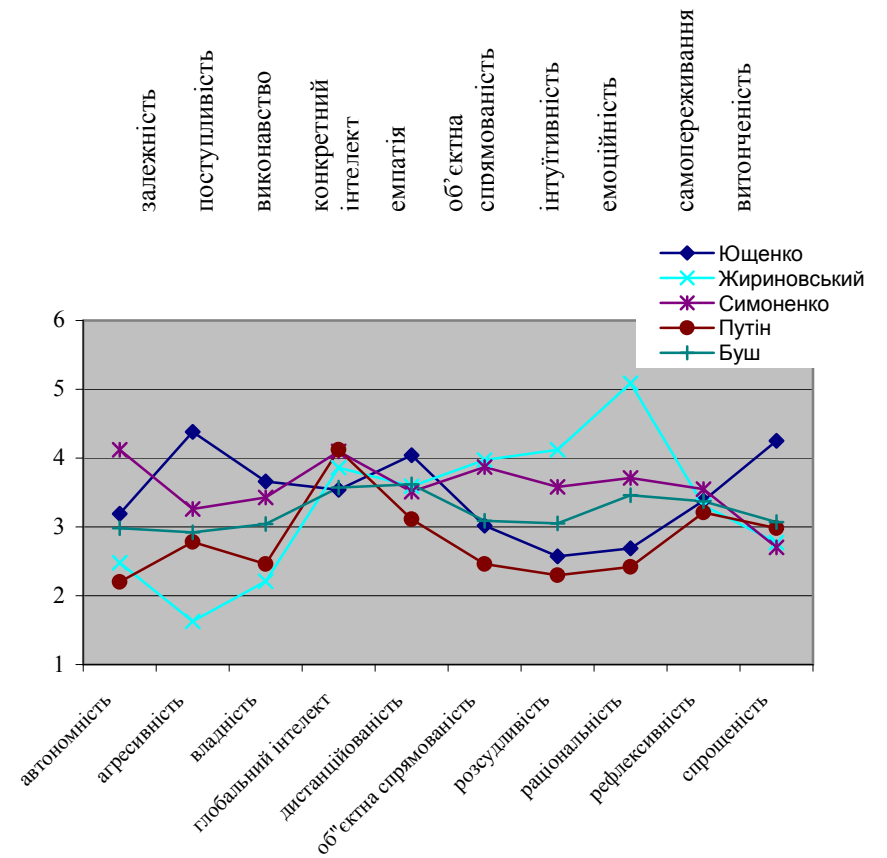

Рис. 1. Гендерні профілі політичних лідерів-чоловіків.

Було з'ясовано, що уявлення респондентів про політичних лідерів-чоловіків найбільше збігаються при оцінюванні за такими параметрами: “рефлексивність – самопереживання”, “глобальний інтелект – конкретний інтелект” та “дистанційованість – емпатія”. Як видно з рис.1, зазначені якості не є яскраво вираженими. Це може свідчити про те, що за цими якостями респондентам важко оцінювати політиків-чоловіків, або про те, що для політиків вони не є визначальними.

Цікаво, що респондентам найважче оцінити інтелект політиків-чоловіків. Можливо, вони вважають цю рису не такою вже й суттєвою. Погляди респондентів збігаються також при визначенні більшості чоловіків-політиків як “спрощених”. Винятком є тільки В.Ющенко, якого вважають “витонченим”.

На думку респондентів, політичні лідери-чоловіки відрізняються один від одного за такими параметрами, як “агресивність – поступливість” та “раціональність – емоційність”. Так, найагресивнішим серед них виявився В.Жириновський, а найбільш поступливим – В.Ющенко; найраціональнішим – В.Путін, а найемоційнішим – В.Жириновський.

Аналіз гендерних профілів жінок-політичних лідерів (рис.2) виявив найбільше фемінінних якостей у психологічному портреті Н.Вітренко (“конкретний інтелект”, “суб’єктна, або особистісна, спрямованість”, “інтуїтивність” та “емоційність”). У профілі Ю.Тимошенко фемінінні якості представлені “конкретним інтелектом”, “емоційністю” та “витонченістю”; у І.Хакамади – “витонченістю”, “емпатією” та “самопереживанням”. Водночас помітно, що зазначені якості стосуються переважно “суто жіночих” характеристик, а не ділових чи професійних (можливо, вплинув гендерний стереотип). Значно вирізняються профілі “залізної леді” М.Тетчер та “стальної леді” М.Олбрайт, яких респонденти вважають маскулініними й наділяють переважно “чоловічими” рисами. За результатами нашого дослідження, найфемініннішою серед жінок-лідерів респонденти вважають Н.Вітренко, а наймаскулінінішою – М.Тетчер, у профілі якої, до речі, маскулініні риси виражені навіть яскравіше, ніж у лідерів-чоловіків.

Вивчення гендерних профілів політичних лідерів жіночої статі показало, що уявлення респондентів про лідерів-жінок найбільше збігаються при оцінці їх як “витончених” (за винятком Н.Вітренко, яку оцінили як “спрощену”), “рефлексивних” і “дистанційованих” (крім І.Хакамади, якій, на думку молоді, притаманні “самопереживання” та “емпатія”). Доволі однотайними респонденти були при маркуванні політиків-жінок як “агресивних” і “владних”. Оцінки політиків-жінок за шкалою “раціональність – емоційність” різняться найбільше. Так, найраціональнішою виявилася М.Тетчер, а найемоційнішою – Н.Вітренко.

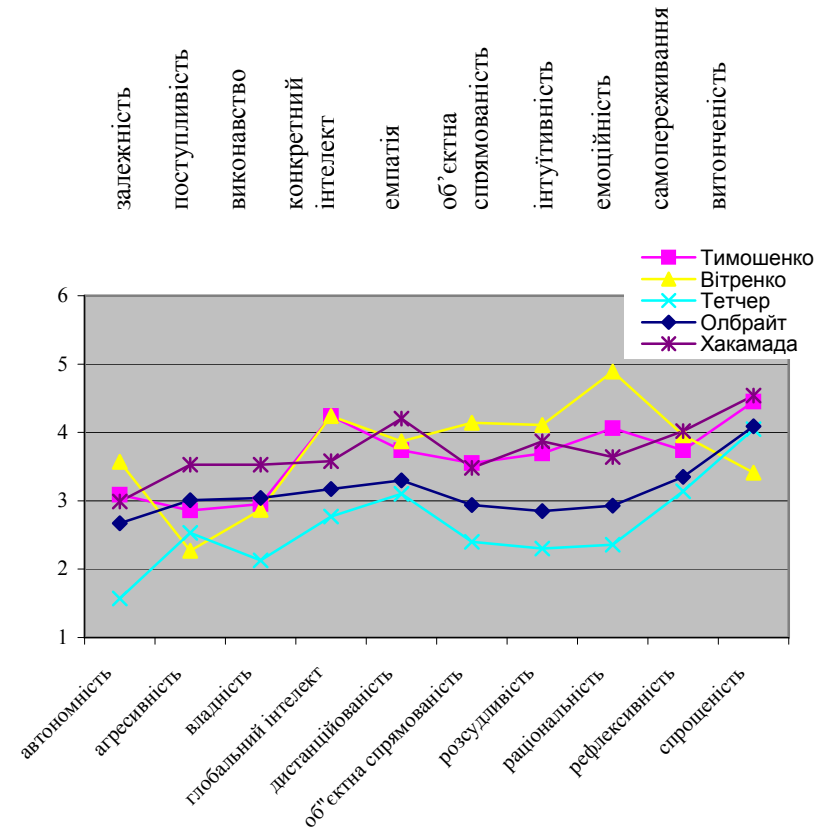

Рис. 2. Гендерні профілі політичних лідерів-жінок.

Аналіз “жіночої” та “чоловічої” груп лідерів (рис.3) виявив якості, за якими політичні лідери-чоловіки та лідери-жінки, на думку сучасної молоді, є доволі схожими. Такими якостями є “рефлексивність – самопереживання”, “дистанційованість – емпатія” та “глобальний – конкретний інтелект”. Виявлено також якості, за якими політики-чоловіки та політики-жінки найбільше різняться між собою. Це “раціональність – емоційність”, “агресивність – поступливість” та “автономність – залежність”.

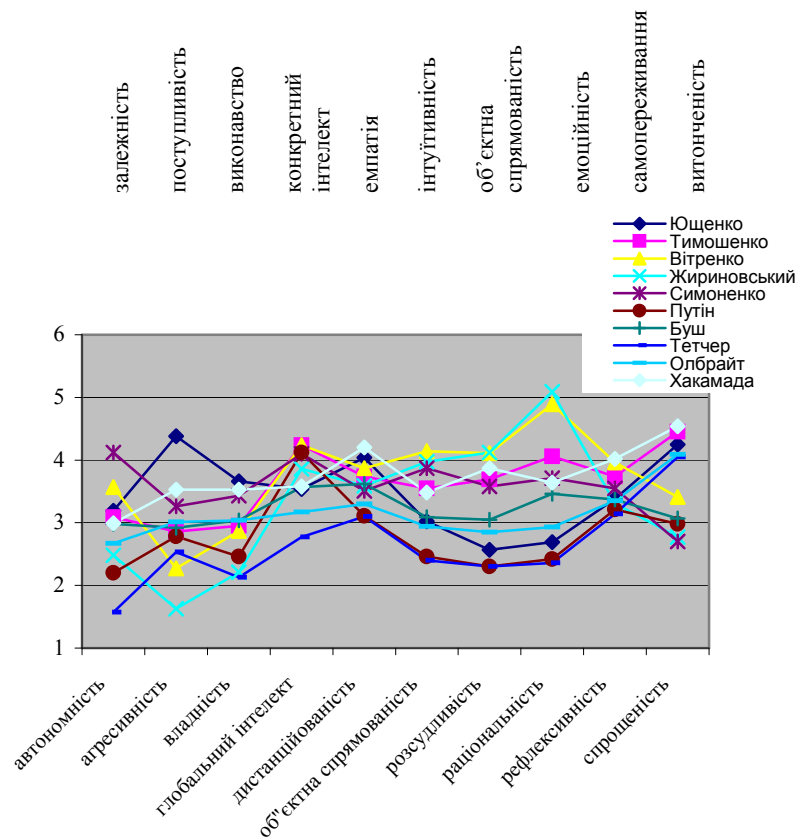

Рис. 3. Гендерні профілі політичних лідерів (чоловіків і жінок).

Враховуючи викладене вище, можна зробити такі висновки:

Уявлення респондентів про політиків-чоловіків більш схожі між собою, тоді як оцінки жінок-лідерів варіюють більшою мірою. Це пояснюється тим, що еталонний стереотип політика-чоловіка вже існує, тоді як стосовно політиків-жінок він ще не сформований.

Гендерні профілі політичних лідерів-чоловіків та лідерів-жінок, за невеликими винятками, різняться несуттєво. Респон-

денти схильні приписувати майже всім політикам “автономність”, “агресивність”, “владність”, “об’єктну (предметну) спрямованість”, “розсудливість”, “раціональність” та “рефлексивність”, тобто маскулінність.

Жінки-політики отримали більш високу оцінку за показником інтелекту. За уявленнями респондентів, жінки, які діють у політиці, обов’язково розумні.

Суттєво відрізняється лише самопрезентація лідерів-чоловіків та лідерів-жінок. “Витонченість” як самоестетизація, уміння “подати” себе – єдина жіноча якість, прийнятна в сучасній політиці. Якщо витонченим є чоловік (В.Ющенко), то, як засвідчили результати виборів до Верховної Ради 2002 р., ця якість, як фемінінна складова харизми лідера, позитивно сприймається електоратом.

Таким чином, ми з’ясували, що хоча психологічні профілі реальних політичних лідерів (як чоловіків, так і жінок) є переважно маскулініними, проте в них наявні також певні фемінінні якості. Слід наголосити, що у випадку політичного лідерства поєднання аспектів маскулінності та фемінінності розширює можливості індивідуального самовираження політичного лідера, може значно збагатити й певною мірою поліпшити імідж лідера (як чоловіка, так і жінки).

РЕЗЮМЕ

Воспроизведенные на основании результатов эмпирического исследования гендерно-психологические профили реальных политических лидеров (как мужчин, так и женщин) являются преимущественно маскулинными, однако в них представлены также определенные фемининные качества. При этом представления респондентов о политиках-мужчинах более сходны между собой, чем оценки лидеров-женщин, что объясняется существованием эталонного стереотипа политика-мужчины, который для политиков-женщин еще не сформирован.

SUMMARY

Gender-psychological profiles of politicians are recreated based on results of the empirical study. It was detected that, although psychological profiles of actual political leaders (both males and females) are predominantly masculine, some feminine qualities are also present. According to results of analysis, the respondent's perceptions of male politicians are more similar than those of female leaders, which is explained by general stereotype of male politician, which is still not formed for female politicians.

Література

1. Україна перед вибором. Іміджі та рейтинги: Інформ. бюлетень / АПН України. Інститут соціальної та політичної психології. – К., 1999.
2. *Іващенко О.* Участь жінок у політиці України // Слово і час. – 1997. – №2. – С.72
3. *Андреєнкова А.В.* Представительство женщин в парламентах России и Украины: опыт социологического анализа // Социс. – 2000.– №11. – С.117 – 127.
4. *Константинова В.Н.* Женщины и проблемы политического лидерства // Женщины и социальная политика (гендерный аспект) / Отв. ред. З.Я.Хоткина. – М., 1992. – С.107 – 116
5. Взгляды женщин-парламентариев России на “женский вопрос” (результаты опроса женщин-депутатов Верховного Совета России) // Женщины и социальная политика (гендерный аспект): Отв. ред. З.Я.Хоткина. – М., 1992. – С.164 – 177.
6. *Грошев И.В.* Гендерные представления о власти // Социс. – 2000. – №12. – С.33 – 41.
7. *Чикалова И.* Партии и власть в США и Великобритании: Гендерная политика в 1970–1990-е годы. – Минск: Тесей, 2000.
8. *Табурова С.К.* Гендерные аспекты речевого поведения парламентариев // Социс. – 1999. – №9. – С.84 – 91.
9. *Вознесенская Е.Л.* Социально-психологические стереотипы восприятия портретных изображений политически активных субъектов: Дис... канд.психол.наук. – К., 1999.

10. Степанова Н. Женщины в парламенте: “роскошь” или необходимость // Слово і час. – 1997. – №2. – С. 176 – 179
11. Старовойтенко О.Б. Современная психология. – М., 2001.
12. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. – СПб: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002.
13. Бендас Т.В. Гендерные исследования лидерства // Вопр. психологии. – 2000. – №1. – С.87 – 95.
14. Берн Ш. Гендерная психология. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2001.
15. Bem S.L. The Lenses of Gender – Yale University Press, 1993. – P.120 – 121
16. Bartol K.M., Martin D.C. Women and men in task groups // The social psychology of female-male relations / Ashmore R.D., Delboca F.K. (Eds.). – N.Y.; L.: Acad.Press, 1986. – P.295 – 310.
17. Cann A., Siegfried D. Gender stereotypes and dimensions of effective leader behavior// Sex roles. – 1990. – V.23. – №7/8. – P.413 – 419.
18. Eagly A.H., Johnson B.T. Gender and leadership style: A meta-analysis // Psychological Bulletin. – 1990. – V.108. – №2. – P.233 – 256.
19. Eskilson A., Willey M.G. Sex composition and leadership in small groups // Sociometry. – 1976. – V.39. – P. 183 – 194.
20. Heilman M.E. et al. Has any thing changed? Current characterizations of men, women and manadgers // J.Appl. Psychol. – 1989. – V. 74. – № 6. – P. 935 – 942.
21. Powell G.N. One more time: Do female and male managers differ? // Acad. Manag. Executive. – 1990. – V. 4. – № 3. – P. 68 – 75.
22. Cox E. Leading women. – Sydney: Random House, 1996.
23. Taylor M.C., Hall J.A. Psychological androgyny: Theories, methods and conclusions // Psychol. Bull. – 1982. – V. 92. – №2. – P.347 – 366.

© Скнар О.М.

ОРГАНИЗАЦИЯ ЖИЗНИ У ОДИНОКИХ ЖЕНЩИН

При рассмотрении процесса взаимодействия человека с миром мы выбрали из трех его уровней – жизнедеятельности, сознательного целенаправленного поведения и организации собственной жизни [1] – последний, поскольку у женщин, определяющих себя одинокими, проблема и состоит в неумении построить удовлетворительно свою жизнь.

Выборка включает более 80 женщин. Критерий отбора – субъективное переживание одиночества. Возраст исследуемых – от 20 до 60 лет. У всех разные уровни образования (от преподавателей вузов до домохозяек) и материального положения. Для изучения психологических особенностей организации жизни одиноких женщин мы использовали несколько методик, в частности, методику оценки уровня сформированности механизмов межличностных взаимодействий (социальные стереотипы и социальные установки), которая отражает различные функциональные проявления социального интеллекта, и методику оценки чувствительности личности к проблемным ситуациям, способности превращать их в задачи и находить способы разрешения (обе методики разработаны профессором В.К. Калиным). Был использован также опросник для оценки инновационного потенциала (методика “Изучение особенностей проявления инновационного потенциала”, разработанная Ю.А. Власенко), позволяющий диагностировать инновационные потенции личности на разных уровнях взаимодействия ее с миром и типы осуществления этих потенций. Как сущностная категория инновационный потенциал характеризует способность человека к осмысленному, дифференцированному восприятию инноваций в образе мира, с которым он взаимодействует. В качестве динамической характеристики он отражает генерализированное свойство личности использовать

активно-преобразовательный способ взаимодействия с миром, определяя перспективу отношения человека к миру и самому себе.

По мнению В.К. Калина [1], в складывающейся функциональной структуре механизмов взаимодействия человека с миром может иметь место преобладающая опора на действие, на отношение или переживание. Поэтому, рассматривая психологические особенности самоорганизации жизни одиноких женщин, мы использовали также опросник “Изучение действий по организации жизни” (ДОЖ), разработанный Е.П. Колесниковым.

Анализ результатов изучения оценки уровня сформированности механизмов межличностных взаимодействий показал, что уровень взаимодействия одиноких женщин с социумом невысок [2;3].

При изучении особенностей межличностного взаимодействия 57 % опрошенных выявлено преобладание социального стереотипа (неэффективный способ взаимодействия) над социальной установкой (эффективный способ взаимодействия). Это, безусловно, отражается на качестве социальных контактов. Многие из одиноких женщин общительны, но удовлетворительных взаимоотношений с мужчинами у них нет. Следует указать, что по целому ряду аспектов функциональных проявлений социального интеллекта у них имеются неиспользованные резервы. Наличие такой резервной зоны, “неотлаженность” основных механизмов взаимодействия с социумом отражают ситуативность и хаотичность в их поведении. Исследование психологических причин такого поведения позволяет определить направление психотерапевтической коррекционной работы и прогнозировать, при благоприятных условиях, вероятность наполнения резервной зоны эффективным взаимодействием человека с миром.

В конфликтную зону, которая выражается сформированностью и социального стереотипа, и социальной установки внутри одного и того же конструкта социального интеллекта,

попал такой аспект социального интеллекта, как способность к восприятию своеобразных и новых форм общения. В то же время показатели уровня определения проблемных ситуаций, сформированности задач и умения разрешать их у исследуемых нашей выборки оказались (что нам вначале работы показалось удивительным) достаточно высокими. Для сравнения укажем, что по этому же опроснику в другой выборке (представители обоих полов в возрасте от 20 до 45 лет, получающие вторую специальность в Таврическом национальном университете) показатели гораздо ниже.

Изложенное позволяет сделать вывод, что умение определять, формировать задачи и разрешать проблемные жизненные ситуации у одиноких женщин хорошо развито. И это понятно, поскольку они ведут определенный образ жизни и решают свои проблемы в основном самостоятельно. Но, поскольку уровень организации собственной жизни у них ниже среднего, то оказывается, что умение решать проблемные ситуации не распространяется на сферу организации собственной жизни.

В построении жизни одинокими женщинами карьера или любое достижение в профессиональной деятельности выступает в качестве компенсации неустроенной личной жизни. В ситуации же, когда очевидна неудовлетворенность семейной жизнью, они считают, что их близкие (в том числе муж) являются препятствием в профессиональной реализации женщины.

Из 80 испытуемых 58 чаще используют формально-накопительский тип обнаружения новой информации, чем осмысленно-интенсивный. Это свидетельствует о неумении качественно использовать новую информацию для себя (в т. ч. информацию, необходимую для более эффективного установления контактов с окружающими).

Показатель уровня взаимодействия с самим собой (организация собственной жизни) у 26 респонденток не достигает и 50, что подчеркивает наличие трудностей в этой сфере.

В результате исследования действий, организующих жизнь у одиноких женщин, оказалось, что в проблемных ситуациях внутрисемейных взаимоотношений у 52 % исследуемых преобладает первый блок действий с выраженной внешней компонентой. Это свидетельствует больше о выраженности оценивания ситуации, нежели о ее разрешении, т. е. женщины, таким образом реагирующие на проблемную ситуацию в жизни, больше говорят о том, что необходимо сделать, нежели непосредственно делают, и подтверждается тем, что основная проблема всех женщин данной выборки – отсутствие или неудовлетворительное качество семейной (личной) жизни.

У этой же группы испытуемых по шкале 4, характеризующей действия по организации жизни, связанные с материальным и социальным статусом личности, доминирует второй блок действий с выраженной внутренней компонентой. То есть эти женщины могут гибко реагировать на изменение ситуации и владеют собой при разрешении проблемных ситуаций. При разрешении проблемных ситуаций, связанных с материальным положением и социальным статусом, у них непосредственные действия преобладают над оценкой ситуации. Полученные результаты указывают на то, что в данной сфере эта группа одиноких женщин довольно успешна. Все они имеют работу, причем такую, которую хотели иметь, которая нравится им и в которой они могут реализоваться (например, воспитатель в самом престижном детском саду, клинический психолог в больнице, закройщик частного ателье, продавец в престижном магазине и т.д.).

Интересно, что по проблемным ситуациям в психологической сфере действия по организации жизни расположены у описываемой группы лиц с преобладанием внутренней компоненты, т. е. они активно занимаются своим здоровьем. Лишь некоторые (5 человек) курят и употребляют спиртные напитки, но при этом занимаются спортом, остальные ведут здоровый образ жизни.

По шкале 8, касающейся действий профессиональной деятельности, наблюдается преобладание регуляторно-преобразовательного типа преодоления проблемных ситуаций, поскольку профессиональная сфера, как мы уже отмечали, является также одной из наиболее значимых в жизни женщин такой категории.

По шкалам выраженности проблемных ситуаций у описываемой группы исследуемых женщин наблюдается следующая картина. По шкале 1, касающейся проблемных ситуаций во внутрисемейных взаимоотношениях, у 30% женщин довольно высокие показатели, свидетельствующие о яркой выраженности проблем в данной сфере жизнедеятельности. Это женщины, которые не были замужем и хотели бы создать семью. А у 60% испытуемых показатели низкие (от 0 до 12 баллов), т. е. проблемы внутрисемейных взаимодействий у них недостаточно выражены. В эту же группу входят разведенные одинокие женщины (инициаторы развода – мужчины, причем причина развода одна и та же – супруги уходили к другим женщинам с целью создания с ними семьи).

По шкале выраженности проблемных ситуаций, касающихся социального статуса и материального положения, у 60% одиноких женщин довольно высокие показатели (от 27 баллов и выше). Поэтому данную сферу жизнедеятельности также можно обозначить как проблемную для испытуемых. При этом, как указывалось выше, преобладают действия с выраженной внутренней компонентой, что свидетельствует о том, что для таких женщин характерно преобладание регуляторно-преобразовательного типа преодоления проблемных ситуаций.

По показателям 5 шкалы, характеризующей психологическую сферу жизни личности, можно сделать вывод о том, последняя не выглядит проблематичной в этой группе женщин.

По показателям шкалы 7, определяющих проблемные ситуации профессиональной деятельности, оценка женщин до 30 лет была выше 20, а женщин после 30 лет – до 10 баллов.

По результатам тестирования первой подгруппы одиноких женщин наиболее проблематичными оказались сфера внутрисемейного общения, ситуации, связанные с материальным и социальным положением и профессиональной деятельностью. Причем гибкость в поведении исследуемых, их непосредственные действия по преодолению трудностей в большинстве случаев наблюдается по показателям шкал 4 и 8 (социальное и материальное положение и профессиональная деятельность). Относительно проявления большой активности в оценке проблемных ситуаций в сфере семейного общения и валеологической деятельности (шкалы 2 и 6), чем их непосредственное разрешение, то испытуемые больше говорят о том, что лучше сделать в этой сфере, а совершают характерные для одиноких женщин данной подгруппы действия.

Особенности действий по организации жизни во второй группе испытуемых несколько иные. По шкалам выраженности проблемных ситуаций самые высокие результаты по шкале внутрисемейного взаимодействия, социального и материального положения и профессиональной деятельности. Лишь сфера здоровья менее доминирует, хотя у 30% женщин более выражена валеологическая сфера, нежели сфера внутрисемейного общения. В этой группе женщин преобладает второй блок действий с выраженной внутренней компонентой в преодолении проблемных ситуаций внутрисемейного общения. Эти испытуемые обладают саморегуляцией, гибкостью в поведении, что соответствует регуляторно-преобразовательному типу разрешения проблемных ситуаций. Они стараются разрешить проблемы различными способами (в частности, обращаются к психотерапевтам).

По другим шкалам картина также неоднозначная. У 10% одиноких женщин преобладает первый блок действий с выраженной внешней компонентой по всем показателям, кроме семейной сферы. Это говорит о том, что валеологическая, профессиональная и материальная сферы жизни не являются для

них продуктивно разрешаемыми. Они знают, что можно было бы сделать, но действий не совершают.

Во второй подгруппе у 5% одиноких женщин абсолютно преобладает второй блок действий, что свидетельствует о регуляторно-преобразовательном типе преодоления проблемных ситуаций во всех сферах жизнедеятельности. Они активно проходят психотерапию, относительно быстро меняют внутренние установки при изменении внешних условий.

Следовательно, у одиноких женщин существует специфическое взаимодействие с окружающим миром, которое выражается в том, что у них присутствует желание многое изменить в своей жизни, но при этом они хотят, чтобы изменилась ситуация в окружающем их мире, а не они сами. Изучение самоорганизации жизни позволяет им увидеть собственные противоречия, возникающие в построении взаимоотношений с окружающими, оценить значимость основных жизненных сфер и увидеть проблемные ситуации в этих сферах. Для коррекционной работы в группы испытуемых, имеющих высокий социальный интеллект, достаточно вышеописанных диагностических средств, поскольку результаты чаще всего являются неожиданными и женщины перестраивают представления о себе на основе полученных данных. В группах женщин с невысоким социальным интеллектом необходима коррекционная работа.

Для составления целостной картины об организации жизни одиноких женщин мы дополнительно использовали выборку из 30 разведенных женщин, одиночество которых стало следствием развода. Если группа женщин, описанная выше, считала основной проблемой в организации собственной жизни отсутствие соответствующего опыта, то испытуемые основную проблему видели не в отсутствии мужчины в своей жизни, а в неумении построить с ним удовлетворительные отношения. Мы выявили взаимосвязь самооценки и психологической картины развода: женщины с адекватной самооценкой чаще являются инициаторами развода и сознательно идут на этот шаг, понимая

при этом свои трудности в выстраивании межличностных взаимоотношений с мужчинами. Рассматривая Я идеальное, они видят свою главную роль в улучшении способности взаимодействовать с окружающими.

Женщины с неадекватной (заниженной) самооценкой не являются инициаторами развода, для них развод – травмирующая ситуация в жизни, а не стрессовая, как в первой группе испытуемых. Последствием же такого развода является одиночество, переживаемое как чувство брошенности, ненужности, никчемности, незначимости своей личности в жизни значимых людей. Эти женщины, описывая Я идеальное, уделяют внимание таким параметрам, как внешность (улучшение) и ум, а на умении выстраивать отношения с окружающими не делают акцент.

Полученные результаты исследования свидетельствуют о том, что у женщин, переживающих в случае развода чувство одиночества, невысокий уровень определения проблемных ситуаций, сформированности задач и умения разрешать их, поскольку ухудшение семейной жизни не было рассмотрено и определено как проблемная ситуация.

Одиноким женщины могут быть эффективны в построении и организации собственной жизни в том случае, если в их действиях по организации жизни в проблемных ситуациях внутрисемейных взаимоотношений будет доминировать блок действий с выраженной внутренней компонентой (непосредственное разрешение проблемной ситуации). В ситуации обнаружения новой информации будет преобладать осмысленно-интенсивный тип, что позволит качественно использовать новую информацию для себя (в том числе информацию, необходимую для более эффективного установления контактов с окружающими), а в межличностном взаимодействии будет преобладать социальная установка (эффективный способ взаимодействия) над социальным стереотипом (неэффективный способ взаимодействия).

РЕЗЮМЕ

Психологічними особливостями самоорганізації життя одиноких жінок є невисокий рівень їх взаємодії з соціумом, перевага у них соціального стереотипу над соціальною настановою (ефективний спосіб взаємодії). У розлучених жінок простежується взаємозв'язок самооцінки і психологічної картини розлучення.

SUMMARY

The psychological differences of life self-organization for single women are low level of interaction with social surrounding and the dominance of social stereotype over the social attitude (effective way of interaction). The connection between self-appraisal and psychological picture of divorce for single women is exposed.

Литература

1. *Калин В.К.* Анализ самоорганизации и самодетерминации активности личности с позиций системного подхода // Наука і освіта. – 1999. – № 1–2. – С. 45–48.
2. *Сіляєва В.І.* Жіноча самотність як психологічна проблема. // Практ. психологія та соціальна робота. – 2000. – № 4. – С. 10–12.
3. *Сіляєва В.І.* Особенности аналитической терапии с одинокими женщинами // Наука і освіта. – 2001. – № 4. – С. 9.

© Сіляєва В.І.

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Шоркін О.Д.</i> Методологічний простір типологізації суспільств ..	3
<i>Татенко В.О.</i> У пошуках суб'єктивного центру суспільного життя ..	27

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Титаренко Т.М.</i> Життєвий вибір у просторі буденного дискурсу ..	35
<i>Горностай П.П.</i> Основні тенденції функціонування особистості в ракурсі рольової теорії ..	44
<i>Лепіхова Л.А.</i> Соціально-психологічна компетентність як передумова успішної самореалізації особистості ..	57

НАДІНДИВІДУАЛЬНІ ПСИХІЧНІ ЯВИЩА

<i>Донченко О.А.</i> Фрактальна природа людини і невроз “недосягнення” ..	72
--	----

ІСТОРИЧНА ТА ЕТНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>Чорний Є.В.</i> Моніторинг конфліктогенного потенціалу міжетнічних відносин ..	85
<i>Романенко Ю.В.</i> Психонтологія мертвого споглядання ісламу і соціальна метапрограма країн арабо-ісламської цивілізації ..	105

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ

<i>Жадан І.В.</i> Психологічна модель змісту політичної освіти учнівської молоді ..	121
<i>Овдієнко Л.Н.</i> Когнітивний компонент змісту політичної освіти у соціокультурному контексті ..	131

МАСОВА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ

- Фролов П.Д.** Вплив соціально шкідливої інформації
як предмет експертної оцінки 143
- Петрунько О.В.** Критерії деструктивного впливу
фільмів жахів на дитячу психіку 153
- Допіра А.І.** Психологічні механізми впливу на дітей
та підлітків інформації з елементами насильства 165

ПСИХОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

- Казміренко В.П.** Психологічні особливості мотивів
електорального вибору 179
- Найдьоновна Л.А.** Особливості усвідомлення молодими
політиками особистого впливу на виборців
(результати психосемантичного дослідження
моделі дебатів) 190

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

- Єрмаков Т.І.** Індивідуальне розуміння концепту “Я”
як ключова компетентність особистості
в умовах сучасного інформаційного суспільства 200
- Покальчук О.В.** Психологічні помилки політичного лідера 208
- Скнар О.М.** Маскулінне та фемінінне у психологічному
портреті політичного лідера (на матеріалі вивчення
уявлень молоді м. Києва) 215
- Сіляєва В.І.** Організація життя у самотніх жінок 228

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

<i>Шоркин А.Д.</i> Методологическое пространство типологизации обществ	3
<i>Татенко В.А.</i> В поисках субъективного центра общественной жизни	27

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ

<i>Титаренко Т.М.</i> Жизненный выбор в пространстве обыденного дискурса	35
<i>Горностаев П.П.</i> Основные тенденции функционирования личности в ракурсе ролевой теории.....	44
<i>Лепихова Л.А.</i> Социально-психологическая компетентность как предпосылка успешной самореализации личности	57

НАДИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ПСИХИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ

<i>Донченко Е.А.</i> Фрактальная природа человека и невроз “недостижения”	72
--	----

ИСТОРИЧЕСКАЯ И ЭТНИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ

<i>Черный Е.В.</i> Мониторинг конфликтогенного потенциала межэтнических отношений	85
<i>Романенко Ю.В.</i> Психонтология мертвого созерцания ислама и социальная метапрограмма стран арабо-исламской цивилизации	105

ПСИХОЛОГИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

- Жадан И.В.* Психологическая модель содержания
политического образования учащейся молодежи 121
- Овдиенко Л.Н.* Когнитивный компонент содержания
политического образования в социокультурном
контексте 131

МАССОВАЯ КОММУНИКАЦИЯ КАК ФАКТОР СОЦИАЛИЗАЦИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

- Фролов П.Д.* Воздействие социально вредной информации
как предмет экспертной оценки 143
- Петрунько О.В.* Критерии деструктивного воздействия
фильмов ужасов на детскую психику 153
- Допира А.И.* Психологические механизмы воздействия
на детей и подростков информации с элементами
насилия.....165

ПСИХОЛОГИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА И ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

- Казмиренко В.П.* Психологические особенности мотивов
электорального выбора.....179
- Найденова Л.А.* Особенности осознания молодыми
политиками личного влияния на избирателей
(результаты психосемантического исследования
модели дебатов) 190

НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

- Ермаков Т.И.* Индивидуальное понимание концепта “Я”
как ключевая компетентность личности в условиях
современного информационного общества 200
- Покальчук О.В.* Психологические ошибки
политического лидера 208
- Скнар О.Н.* Маскулинное и фемининное в психологическом
портрете политического лидера (на материале
изучения представлений молодежи г. Киева) 215
- Сияева В.И.* Организация жизни у одиноких женщин 228
- 241

CONTENTS

THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASIS OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

- Shorkin O.D.* Methodological space of societies'
typologization. 3
Tatenko V.O. In search of subjective center of social life.....27

SOCIAL PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

- Titarenko T.M.* Life choice in the space of mundane discourse ...35
Gornostay P.P. The main tendencies of personality's functioning
from a role theory perspective. 44
Lepihova L.A. Social-psychological competence as a condition
of successful self-realization of personality.....57

OVER-INDIVIDUAL PSYCHIC PHENOMENA

- Donchenko E.A.* Fractal human nature and an
“underachievement” neurosis 72

HISTORIC AND ETHNIC PSYCHOLOGY

- Chorniy E.V.* Monitoring the conflict-genetic potential
of inter-ethnic relations 85
Romanenko U.V. Psycho-ontology of Islam's dead observation
and social meta-program of Arabic-Islamic
civilization countries.....105

PSYCHOLOGY OF POLITICAL EDUCATION

- Zhadan E.V.* Psychological model of political education
content for studying youth 121
Ovdienko L.N. Cognitive component of political education
in social-cultural contest 131

**MASS COMMUNICATION AS A SOCIALIZATION CAUSE
OF UPCOMING GENERATION**

Frolov P.D. Influence of socially harmful information
as a subject of expert's assessment 143
Petrynko O.V. Criteria of horror movies' destructive
influence upon children psyche 153
Dopira A.E. Psychological influence mechanisms
of information with elements of violence upon
children and teenagers 165

**PSYCHOLOGY OF POLITICAL LEADERSHIP
AND ELECTORAL BEHAVIOR**

Kazmirenko V.P. Psychological peculiarities of electoral
choice motives 179
Naydyonova L.A. Realization peculiarities of young
politicians' personal influence upon electorate
(results of psycho-semantic study
of debate model) 190

SCIENTIFIC MESSAGES FROM YOUNG SCIENTISTS

Ermakov T.E. Individual understanding of "I"-concept
is a key personality competence under the
conditions of modern informational society 200
Pokalchuk O.V. Psychological mistakes of political leader 208
Sknar O.M. Masculine and feminine in psychological
portrait of political leader 215
Silyaeva V.E. Life organization of single females 228

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

В и п у с к 6 (9)

Редактор *З.А.Городиська*
Оператори: *С.О.Подофей, Н.С.Рачківська, І.В.Лук'янчук*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології АПН України
Т.Г.Соловйовою

Наукові студії із соціальної та політичної психології:

Н12 Зб.статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології;
Редкол.: С.Д.Максименко, М.М.Слюсаревський та ін. — К.: ТОВ
“Міленіум”, 2002. — Вип. 6(9). — 244 с.

ISBN 996-8063-50-4

Цей випуск збірника підготовлено за результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології АПН України у 2001 році. Висвітлюються проблемні аспекти теорії та методології соціальної і політичної психології, пов'язані, зокрема, з типологізацією суспільств і з'ясуванням психологічної природи суспільного життя. Досліджуються соціально-психологічні механізми функціонування та розвитку особистості, надіндивідуальні психічні явища, етнічні процеси, феномени політичного лідерства та електоральної поведінки. Багато уваги приділено психологічним проблемам політичної освіти підростаючого покоління та впливу на нього соціально шкідливої інформації.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів і студентів.

ББК 88.5 я 43